

valóság

A TARTALOMBÓL

Dr. Osztoivits András: Bíróságok válaszáron – tradíció vagy megújulás?

Ádám Péter: Tocqueville, a szociológus

Kövecses László: Nemzetépítő felekezetek Közép-Európában

Kovács Dávid: Művészetfelfogás és kultúrkritika az Egész ígézetében

Lányi Gusztáv: Békecsászár/király és/vagy alkalmatlan politikai vezető?

Varga M. János: Kilenc magyar „politikai fogoly” sorsa a hitleri Németország „munkatáborában”

Jakabffy Éva: „A filozófia 1900-as pillanata” Zalai Béla és William James gondolatainak tükrében (1. rész)

Dr. Keller Krisztina – Dr. Tóth-Kaszás Nikoletta – Dr. Kovács László – Knausz Livia: Másképp látják-e a különböző generációk egy magyar középváros életét?

Holovicz Attila: A Természetjogállamról
Kritikai megjegyzések Turgonyi Zoltán könyve kapcsán

Szathmáry István: A Pars pro toto
könyvsorozat eddig megjelent köteteiről

Kapronczay Károly: Lengyel hétköznapiak az 1980-as évek elején. A Szolidaritás naplója

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
2

6

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2022. június
LXV. évfolyam 6. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf.176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető

Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet,
Innovációs és Technológiai Minisztérium

Szerkesztőbizottság
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Szalai Zsuzsanna

Bíróságok válaszüton – tradíció vagy megújulás?

(Bevezetés) Az igazságszolgáltatással szembeni társadalmi elvárások térben és időben változnak. Az emberiség történelmén végigtekintve mégis kirajzolódik több olyan állandó elem, ami a bíróságok működésével szemben szinte mindig jelen volt: lehetőleg minél előbb igazságos (azaz nem önkényes) döntés szülessen, ami végre is hajtható. Ezek közül az időtényező az, ami a társadalmi, gazdasági változásokkal együtt alakul. A középkor időfelfogását még a katedrális építők szemlélete jellemezte, akik annak tudatában kezdtek bele munkájukba, hogy annak végét, a kész művet már nem fogják látni. Az ezt követő korok egyik közös élménye az időérzet beszűkülése.¹ A változások másik jellemzője, hogy amint az egyes találmányoknak köszönhetően egyre kevesebb időt kellett az utazásra, az áruk előállítására, a kommunikáció célba juttatására fordítani, úgy váltak a társadalom tagjai az időtartamok tekintetében egyre türelmetlenebbé.

Ennek a folyamatnak adott új lendületet a 17. századi ipari forradalom mintájára elnevezett, a 21. század elején indult digitális forradalom, amelyben az egyre okosodó eszközök, az azokkal elérhető szolgáltatások alapvetően átértelmezték az idő fogalmát: elég arra gondolni, hogyha az okoseszközökre küldött üzenetre nem érkezik percekben belül válasz a címzettől, az már értetlenkedést vált ki, amíg a digitális forradalom előtt, az e-mailek elterjedését megelőzően, a postai levélküldemények esetén elég volt az is, hogyha arra egy hét múlva érkezett válasz.²

Az államnak (a hatalmi ágaknak, alrendszernek, az állami feladatokat megvalósító szolgáltatóknak) fel kell ismernie ezeket a változásokat, meg kell értenie azok indokát és azokra megfelelő válaszokat kell adnia. Így van ez a talán legösszetettebb, legspeciálisabb állami feladat, az igazságszolgáltatás esetén is, amellyel kapcsolatban a kiinduló kérdést: mi a legfontosabb társadalmi, gazdasági elvárás a 21. század első felében az igazságszolgáltatással szemben, mit kell megőrizni annak az elmúlt évszázadokban kialakult szervezeti-eljárási alapelveiből, hogyan lehet annak szolgáltatásjellegét növelni.

A megváltozott körülmények hatásai a bírászkodás területén egyértelműen megmutatkoznak: évek óta egyre kevesebb ügy érkezik a bíróságokra, míg ezzel párhuzamosan az alternatív vitarendezési platformok és az azokban befogadott jogviták száma gyorsuló ütemben nő. Tanulmányunkban ennek a folyamatnak a „miértjeire” keressük a választ, abból a hipotézisből kiindulva, hogy az igazságszolgáltatás, mint állami feladat válaszüton elé érkezett: megújul, vagy jelentőségéből folyamatosan veszítve másodlagossá válik az alternatív vitarendezési fórumokhoz képest. Ennek érdekében először felvázoljuk a jogérvényesítés jelenlegi legfontosabb jellemzőit, hiányosságait. Ezt követően a már jelenleg is ismert információs technológia megoldásokat vizsgáljuk meg abból a szempontból, hogy melyek azok, amelyek már most vagy a közeli jövőben érdemben tudnák növelni az igazságszolgáltatás hatékonyságát, csökkenteni a peres eljárások időtartamát, alkalmazkodva a megváltozott elvárásokhoz és kihívásokhoz. Majd felvázoljuk, hogy hol tart ez a folyamat abban az országban, ahol a leggyorsabban halad az igazságszolgáltatás váltójának átállítása a hagyományos bíróságokról az online bíróságokra: Kína tapasztalatai az európai országok számára is jól hasznosíthatók. Az Összegzésben konkrét javaslatokat fogalmazunk meg.

(Az igazságszolgáltatás jelene) Nem vállalkozhattunk a 21. században ismert összes eljárásjogi szervezeti modell bemutatására, csak – a teljesség igénye nélkül – azokat a közös jellemzőket emeljük ki, amelyek szinte minden fejlett ország igazságszolgáltatási rendszerében megtalálhatók. Elsősorban azokra a nehézségekre, problémákra koncentrálunk, amelyekre a következő fejezetben bemutatott információs technológiai fejlesztések megoldást jelenthetnek.

(Az igazságszolgáltatási, eljárási alapelvek dogmává merevedtek) Az alapelvek kiemelkedő jelentőségük a jogalkotás és a joggyakorlat számára egyaránt: meghatározzák az igényérvényesítés kereteit (bíróóságok szervezeti kérdéseit) és vezérfonalként szolgálnak a tételes eljárásjogi szabályoknak és az azokat értelmező bírói joggyakorlatnak is. Az alapelvek adják lényegében az igazságszolgáltatás épületének alapját, vázát és tetejét is: a részletszabályoknak az így felépített épületbe kell illeszkedniük.

Az alapelveket a jogforrási hierarchia legmagasabb szintjén lévő normák tartalmazzák és biztosítják: nemzetközi egyezmények, alkotmányok és az eljárási törvények egyaránt körülírják és védik.³ A regionális bíróóságok és a nemzeti alkotmánybíróóságok gyakorlatának köszönhetően ezeknek a tiszteletben tartása olyan mély gyökereket vert a jogász gondolkodásban, hogy bármilyen szervezeti, eljárási modellváltás vagy akár csak jogszabály-módosítás esetén is az első kérdés rögtön az, hogy vajon az új rendelkezés megfelel-e, beilleszthető-e ezen alapelvi rendszerbe és keretek közé.⁴ Hiányoznak az igazságszolgáltatás rendszerszintű működésének olyan tartalmú elemzése, amelyek „felhasználói oldalról” közelítik meg az esetleges új eljárási-szervezeti változásokat, azt keresve, hogy azok mennyiben szolgálják a jogalanyoknak az érdekeit, mennyire lesz az által „vonzóbb” számukra a bírói út igénybevétele.⁵

(A bíróóságok működése nehézkes, időigényes) Az előző pontban említett alapelvek feltétel nélküli tiszteletben tartása szükségszerűen eredményezi a bíróóságok előtti peres és nemperes eljárások nehézségét, időigényességét: ha ugyanis minden egyes garanciális szabályt be kell tartani minden egyes eljárásban, akkor a konkrét jogvitát – az anyagi jogkérdéstől függetlenül – csak egy elhúzódó eljárásban lehet érdemi döntést hozni.

A bírói eljárások másik sajátossága a szolgáltatás helyhez, épülethez kötöttsége. A törvényes bíróhoz való jog, mint az egyik legfontosabb igazságszolgáltatási alapelv megvalósításához kötődő szigorú hatásköri és illetékességi szabályok legfontosabb célja, hogy kiszámítható legyen, melyik bíróóság jogosult és köteles eljárni a konkrét jogvitában. Ha mindehhez hozzátesszük azt, hogy minden egyes bíróval szemben alkotmányos követelmény, hogy minden egyes ügyben függetlenül és pártatlanul ítéljen, akkor a törvényes bíróhoz való jog jelentéstartalmával kapcsolatban található egy ellentmondás: van-e jelentősége annak, hogy az adott ügyben egyik vagy másik törvényszék jár-e el, függetlenebbek-e a bírák egyik vagy másik bíróságon, más döntés várható-e itt, mint ott. A felek oldaláról nézve az eljáró bíróóság kérdése elsősorban a földrajzi távolságra redukálódik, azaz lehetőség szerint minél közelebb legyen hozzájuk, hogy időben egyre kisebb gondot jelentsen a bírói épületben való személyes megjelenés. Ennek a szempontnak a fontossága elenyészik, ha az eljárás részben vagy egészen online módon történik, amely esetben a hatásköri-illetékességi szabályok is részben jelentőségüket veszítik.⁶

Ennél a pontnál érdemes megjegyezni a bírói szervezetrendszer kérdését, amit a legtöbb országban szinte már csak a történeti hagyomány iránti tisztelet tart össze.

Általánosságban elmondható, hogy minél kisebb földrajzi kiterjedésű egy ország, annál kevésbé tagolt bírósági szervezetrendszerre van szüksége.⁷

(Új versenytársak az igazságszolgáltatás piacán) Jól érzékelhető tendencia, hogy a nagy szolgáltatók, elektronikus kereskedelmi vállalkozások arra törekednek, hogy a saját szolgáltatásaikkal kapcsolatos vitás kérdésekre hatékony és gyors megoldást biztosítsanak, elsősorban saját platformjaikon keresztül intézhető vitarendezési eljárásokkal. Ezek közül kiemelkedik az E-bay és az Alibaba. Ezek a szolgáltatók hamar felismerték, hogy honlapjuk látogatottságát, az általuk nyújtott szolgáltatások igénybevételének számát növeli, ha az ott létrejött szerződésekkel kapcsolatos jogviták rendezésére gyors és hatékony megoldást kínálnak.⁸ Ennek kidolgozásában segítette őket az is, hogy az adott szerződéssel kapcsolatban minden adat rendelkezésükre áll, visszakereshető az adott platformon: mikor, milyen tartalommal, kik között jött létre a szerződés, így a feleknek nem kell a bizonyítékok összegyűjtésével időt tölteniük. Az E-bay platform fejlesztésének egyik tanulsága volt az is, hogy az első verziót évekkel később egy újabb fejlesztés során egyszerűsítették annak érdekében, hogy a feleknek minél kevesebb kérdést kelljen megválaszolniuk, adatot megjelölniük ahhoz, hogy az eljárás elindulhasson. Az egyszerűsítés az igényérvényesítések számának ugrásszerű növekedését hozta, ami arra utal, hogy minél egyszerűbb módon igénybe vehető egy jogérvényesítés, az annál több fél számára válik vonzóvá és elérhetővé.⁹

Ezeknek a platformoknak az adataiból, sikereiből sokféle következtetés levonható, amelyek közül az egyik, hogy a feleknek a magánjogi jogvitájuk konkrét megoldására és nem feltétlenül bírósági ítéletre van szükségük. A másik, hogy a jogérvényesítési modellek, szabályok kialakításánál az egyszerűsége, átláthatóságra kell törekedni, azt a nem jogi végzettségű ügyfelek számára érthetővé tenni. A mérce tehát nem a jól képzett jogász, hanem az átlagosan tájékozott ügyfél.

(Eltérő feladatok és érdekek a jogászai hivatásrendek, az eljárás egyes szereplői között) A polgári peres eljárás jelenlegi modellje nagyon leegyszerűsítve a következő: a bíró feladata a jogvita eldöntése, a jogi képviselő (ügyvéd) feladata minden más: a fél hiányzó jogtudását pótolja, végiggondolja a lehetséges perkimenetelt, pertaktikát, összegyűjti és benyújtja a bizonyítékokat stb. A peres eljárás során a bírónak is vannak a pervittel kapcsolatban különböző feladatai, amely az egyes országok modelljeiben a passzívától az aktív szerepfelfogásig széles skálán mozog.¹⁰ Az eltérő európai modellekben van egy közös pont: a bírónak feladata és jogszabályi kötelezettsége a per észszerű időtartamon belüli befejezése.

Érdekes megfigyelni, hogy a jogi képviselő vonatkozásában ilyen előírás nem szerepel, legfeljebb a jóhiszemű pervitel követelményéből vezethető le hasonló kötelezettség. Az ügyvédi díjazás nem megfelelő szabályozása is a gyors befejezés ellen hat, amely összefüggésnek szintén gazdag jogirodalma van.¹¹

A polgári perek egyik jellegadó sajátossága azok kontradiktórius formája, legalább két ellenérdekű fél (felperes, alperes) vitája. A felperes az „ügy ura”, az ő döntésén múlik, hogy indít-e és kivel szemben, milyen követelés iránt pert. Ő a per során mindvégig abban érdekelt, hogy minél kevesebb kötöttség nélkül, minél gyorsabban szülessen meg a jogerős döntés. Hozzá képest az alperes kényszerpozícióban van: kénytelen részt venni a perben, amelynek gyors és hatékony befejezésében kizárólag akkor érdekelt, ha a felperes követelése vele szemben alaptalan. Az alperes speciális perbeli pozíciójára tekintettel biztosítani kell számára, hogy „védekezhessen”, saját érveit, bizonyítékait előterjeszthesse.

(Nehezen tervezhető pertartam, nehezen megjósolható érdemi döntés) A büntető tudományok területén általánosan elfogadott tétel, hogy a bűn elkövetés/ismétléssel szemben a legnagyobb visszatartó erő a lelepleződés – minél nagyobb arányban félhet attól az elkövető, hogy elítélik, annál jobban meggondolja, hogy érdemes-e kockáztatnia. Az időbeliségre is igaz, hogy minél közelebb van időben egymáshoz a bűnelkövetés és a büntetés, ez utóbbinak annál nagyobb lesz a visszatartó ereje.

Hasonló a helyzet a polgári és azon belül is elsősorban a vagyoni jogvitákban, különösen azokban, ahol az adós tudva és akarva nem fizet, egyedül az időhúzásban, az esetleges végrehajtás alapját képező vagyonának eltüntetésében érdekelt. Ha a polgári per a tartozás lejártához időben minél közelebb, kiszámítható módon és végeredménnyel fejeződik be, úgy ez a tény legalább a megegyezés irányába kényszeríti az adóst is. Az időbeliség, a pertartam a polgári eljárások esetén is kiemelkedő jelentőségű, az a végrehajtás eredményességével egyenesen arányos.¹²

Összefüggés van a pertartam és az adott bíróságra nehezedő ügyteher között: minél leterheltebb egy bíróság, annál inkább növekszik a perek befejezésének a határideje. Az eltérő ügyérkezésnek a hatásköri, illetékességi, bírósági szervezeti módosításokkal történő megoldása szinte mindig csak ideiglenes sikereket hoz és számtalan új nehézséget okoz.¹³

Visszatartó erőként hathat a bírósági út igénybevételelől az is, ha az adott jogkérdés jogvita tekintetében nincs egységes, kiszámítható joggyakorlat. Az egységes joggyakorlat, amely a jogbiztonság egyik sarokköve, kialakítása, megvalósítása jellegzetesen a nemzeti legfelsőbb bíróságok feladata, akiknek erre különböző eszközeik, módszereik vannak.¹⁴ Ezekben közös, hogy az idő előrehaladtával egyre több és nagyobb mennyiségű korábbi döntést, iránymutatást kell észben tartani, koherenciáját fenntartani, vagy éppen jogszabályváltozás miatt átvizsgálni. Azokban az országokban, ahol precedens, vagy kvázi precedensrendszer működik, több tízezer határozatból kell kikeresni az irányadó ítéletet, ami – pontos módszertan és technikai segítség nélkül – a humán képességeket meghaladó feladat.

(Papír alapú per) Polgári perekben minden papír alapon történik, amiben az sem hozott érdemi változást, hogy a felek és a bíróság közötti kapcsolattartás (kézbesítés) már túlnyomó részt elektronikus úton történik. A bírónak változatlanul több méter magas irattornyokat kell átolvasniuk egy-egy tárgyalásra való felkészülés vagy ítélelhozatal előtt. Mivel egy bírónak – néhány ország kivételével – szinte mindig több ügyet kell egymással párhuzamosan tárgyalnia, a papír alapú igazságszolgáltatás a bírói munkavégzés hatékonyságát jelentősen behatárolja. Jelenleg tehát kizárólag a bíró egyéni befogadóképességén, memóriáján múlik, hogy mit és hogyan jegyzett meg a peranyag információiból, amely tény már önmagában esetlegessé teszi a per kimenetelét.

(Az igazságszolgáltatás lehetséges jövője) A távlatokról gondolkodva nem feltétlenül a nehezen megjósolható távoli jövővel kell foglalkozunk. Az információs technológia ugyanis már a jelenlegi fejlettségi szintjén olyan megoldásokat kínál, amelyek használata reális segítséget nyújtana az előző fejezetben felvázolt nehézségek megoldására vagy legalább enyhítésére. Bár minden egyes fejlesztést nehéz ütemezni – annak kivitelezése, megvalósítása sok mindenen múlik – az alábbi javaslatok, szakmai egyetértés és politikai akarat esetén már ebben az évtizedben megvalósíthatóak lennének. Azaz, ebben a fejezetben azt igyekszünk érzékeltetni, hogy milyen lehetne az igazságszolgáltatás 2030-ra az információs technológia segítségével.

(Az információs technológia nem jelent minden perfajtára, ügytípusra megoldást)
Az egyes javaslatok végig gondolása lelegején rögzíteni kell, hogy a ma ismert IT megoldások nem jelentenek minden perfajtára, ügytípusra megoldást. A digitalizálás kulcsa az automatizálás, azaz kizárólag a jól tipizálható ügyek, jogkérdések esetén lehet információs technológiát használni. Itt érdemes megjegyezni, hogy az ún. komplex jogviták esetén nagyobb hajlandóság mutatkozik a felek részéről a megegyezésre, amelyekhez már most több ismert és jól működő (Cybersettle, Inter-Settle, e-Settle, Click N’Settle stb.) platform található.¹⁵ Az emberi tényező, a humán bíró tehát nem tűnik el a polgári perből (2030-ig biztosan nem), feladata és az ahhoz szükséges tudása azonban megváltozik. Ez a változás nem radikális, hiszen a bíró feladata jelenleg is már az információk továbbítása a per során. A felek információkat adnak a bírónak, amelyek átalakítása zajlik a perben és az eljárás vége (ítélet) is egy információ. A bírónak azt kell megtanulniuk, hogy ezeket az információkat hogyan kell az IT számára értékelhető adatokká strukturálniuk.

Ez a jogon túli, informatikai ismeretek megszerzését feltételezi, amit nem könnyít meg a bírói társadalom hagyománytisztelete és széles korfája. Érdekes megfigyelni, hogy a változásokat az európai léptékekhez képest jóval dinamikusabban megvalósító Kínában is az igazságszolgáltatás radikális digitalizációjának egyetlen lényeges lassító tényezője a bírák informatikai képességeinek hiánya.¹⁶ Azaz, a siker titka nagymértékben a bírói kar nyitottságán, elhatározásán múlik.

(Adat alapú per) A legtöbb információs technológia megoldáshoz, így különösen a mesterséges intelligencia használatához adatokra van szükség, amiket strukturálni és jogi értelmezéssel kell ellátni. Jelenleg a legtöbb ilyen rendszerben a bírósági ítéletek utólagos strukturálása történik. Ahhoz, hogy egy mesterséges intelligencia az ítélet meghozatalában tudjon segítséget nyújtani, a beadványokat is hasonlóképpen kellene előzetesen kódolni. (Ennek első lépése a formanyomtatványok kialakítása, ami pl. a fizetési meghagyás kibocsátása iránti kérelem és a keresetlevél esetében már megtörtént.) Egyszerűbb megítélésű típusperekben ez a kódolás könnyen megoldhatóan tűnik, ugyanakkor ez a bíró szerepét és feladatát alapvetően megváltoztatná a polgári igényérvényesítés során, hiszen részben vagy egészben az ő feladatává válna a peres felek beadványainak strukturálása.

(Blokklánc-technológia használata) A peres eljárások központi része a bizonyítási szakasz. A bizonyítékok rendelkezésre bocsátása, áttekinthetősége, eredetének megvizsgálása üggyöntő jelentőségű. Jelenleg, a papír alapú peres eljárások időszakában még nem megoldott kérdés, hogy olyan jogviták esetén, ahol a jogviszony minden egyes eleme az online térben történt, hogyan tudják a felek a bíróság számára hónapokkal később az egyes bizonyítékokat bemutatni, a tényeket igazolni. Ebben nyújthat segítséget a blokklánc-technológia, amelynek működését előre megírt, megváltoztathatatlan, hamisíthatatlan szoftver biztosítja és amelynek esetében az információk (bizonyítékok) az elosztott hálózatok csomópontjain működő számítógépekre (jogi képviselők, bíróság) vannak letöltve. Ha változás történik az adatbázisban, azt a hálózatban résztvevő összes számítógépen futó szoftver ellenőrzi, majd frissíti adatbázisát. Ez a módszer kizárja a bizonyítékok esetleges manipulálását.¹⁷

(Bírósági platform – mindent egy helyen) Talán a leglátványosabb, de mindenképp érdemi változást a jelenlegi jogérvényesítéshez képest az hozná, ha a felek egy jól

megszerkesztett, könnyen kezelhető és átlátható platformon kapnának minden releváns kérdésükre választ, információt, és amely platform alkalmas lenne arra is, hogy a vitás felek azon keresztül kapcsolatba lépjenek egymással. Ilyen platformok már több országban is működnek, amelyeknek a tapasztalatai kedvezőek. Az Amerikai Egyesült Államokban a michigani egyetem kutatói dolgozták ki a Matterhorn elnevezésű online szolgáltatást, amit először 2017-ben egy michigani kerületi bíróságon indítottak el, és jelenleg már több mint 40 bíróságon 8 különböző államban működik. A rendszert eredetileg úgy tervezték, hogy a bíróságok és az állampolgárok hatékonyabban tudjanak kommunikálni egymással. Ez a szolgáltatás okostelefonon keresztül napi 24 órában elérhető, és elsősorban kis perértékű ügyek, családjogi jogviták ügyintézésére alkalmas. A felek a bíróság döntését ezen a platformon keresztül kapják meg. A másik online bíróság 2018-ban Utah-ban indult el a tizenegyezer dollár alatti jogvitákra. Ezen a platformon keresztül a felek megkísérelhetik egyezség létrehozását a bíróság közrehatása nélkül, vagy olyan ügyintéző segítségével, aki az alapvető jogi kérdéseiket megválaszolja és közvetít az egyezség létrehozása érdekében. Az ügyintéző feladata még, hogy sikertelen egyezségi kísérletet követően segítsen a szükséges dokumentumok benyújtásában. Az ügyintéző a felek erre irányuló kérelme esetén meghallgatás nélkül, a benyújtott dokumentumok alapján is dönthet, vagy az ügyvet bíró elé utalja, aki elrendelheti a felek meghallgatását.¹⁸

Susskind szerint jelenleg a legismertebb és legfejlettebb online vitarendezési rendszer Kanadában, British Columbiában van Civil Resolution Tribunal (polgári döntőbíróság) elnevezéssel. A 2016 közepén indult szolgáltatás segítségével ötezer kanadai dollárt meg nem haladó vagyoni jogviták eldöntése kérhető, 2019-től már közlekedési balesetekben okozott, ötvenezer kanadai dollárt el nem érő kárigényekre is igénybe vehető. Négy részből áll a szolgáltatás. Az elsőben segítenek a felhasználóknak megérteni a jogi helyzetüket, a következőben egy informális egyezséget igyekeznek létrehozni a felek között. Ha ez sikertelen, egy ügyintéző lép be a harmadik részben és megkísérli a feleket egyezsége juttatni. Végül, ha ez sem vezet eredményre, akkor a polgári döntőbíróság tagja (aki nem minősül bírónak) határozatot hoz.¹⁹

Fontos, hogy ez nem kizárólag egy információs oldal, ahol sablonszerű leírások találhatóak különböző lehetőségekről, hanem olyan intelligens és biztonságos oldalnak kell lennie, ahol a fél konkrét problémájára kap személyre szabott választ, megoldási lehetőséget. Biztosítani kell azt is, hogy ezen a platformon keresztül létrejött egyezségek ugyanúgy az eljárást befejező határozat két legfontosabb jellemzőjével rendelkezzenek, azaz ítélt dolgot és végrehajthatóságot eredményezzenek. Pont az említett példákban is következik, hogy ezeknél a platformoknál elengedhetetlen az emberi részvétel: bírósági ügyintézők vagy bírók is be tudnak kapcsolódni egy-egy olyan fázisba, ahol ez már indokolt lehet. Egy ilyen platformnak a kidolgozása fontos szemléletváltást is eredményezne: nem a bíróságok várnak arra, hogy a felek belépjenek az épületükbe, hanem kinyitják annak kapuit és lehetővé teszik azt, hogy bárki otthonról egy okos eszköz segítségével el tudja intézni bírósági ügyét. Fontos azt is kiemelni, hogy mindez nagy valószínűséggel nem a már meglévő ügyérkezést váltaná ki, hanem sokkal inkább újabb, eddig a bíróságok látóköréből kiesett jogviták érkeznének és oldódna meg a platformokon keresztül, ami új típusú ügyterhelést jelentene a bíróságok számára.

Érdemes megjegyezni, hogy az ilyen platformok kialakításával egy, szinte már önálló kutatási irány, a legal design (jogi tervezés) foglalkozik: azt vizsgálja, hogy a nem jogász felhasználók számára hogyan lehet minél egyszerűbb, hatékonyabb és intelligensebb felületeket létrehozni, amelyek a jogalanyokat nem elriasztják, hanem megkedveltetik annak használatát.²⁰

(Az igazságszolgáltatáshoz való jog hatékony érvényesülése, tartalmának bővülése)
A jogirodalomban szinte már axióma, hogy a technológia használata segíti az igazságszolgáltatáshoz való jog érvényesülését.²¹ Ez még úgy is igaznak tűnik, hogy megint más jogirodalmi források arra figyelmeztetnek: minden egyes újszerű megoldás esetében garantálni kell, hogy azok elérhetővé váljanak az információs technológia iránt kevésbé nyitott generációk számára, illetve olyan társadalmakban is, ahol maga az internet alapú szolgáltatások még nem annyira elterjedtek, illetve nem olyan kiépültek.²²

Az igazságszolgáltatáshoz való jog jelentéstartalma ugyanakkor szükségszerűen bővül is, éppen a változó lévő társadalmi, gazdasági elvárások miatt: ez az alapjog már nemcsak a bírói döntéshez való jogosultságot jelenti, hanem egyre többen ideértik a méltányos ügyintézéshez, a problémamegoldáshoz és az információhoz való jogot is. Megint mások az online térben információs technológiai eszközökkel megvalósuló vitarendezések során az igazságszolgáltatáshoz való jog öt összetevőjét különböztetik meg: diagnózis, tárgyalás, mediálás, jogértelmezés, döntés.²³

(A mesterséges intelligencia használata) A mesterséges intelligencia az információs technológia Szent Grálja, amivel szemben jóval nagyobbak az elvárások, mint amit jelenleg és a közeljövőben tud ez a megoldás. Amiben jelenleg jó, hogy sokkal több adatot tud sokkal gyorsabban feldolgozni mint az ember, ráadásul sosem fárad el, munkavégzése folyamatos. A mesterséges intelligencia az adatsorokban mintákat, ismétlődéseket talál, amely tulajdonsága alapján használják az ún. jósló programokhoz is. Érdekes azt is megjegyezni, hogy a mesterséges intelligenciával kapcsolatos legnagyobb fejlesztések és verseny jelenleg közel sem a jog, hanem sokkal inkább a jóval nagyobb profittal kecsegtető gyógyszer-, egészségügyi, hadászati kutatások területén figyelhető meg. Azonban még itt sem léptek át ezek a programok az általános mesterséges intelligencia szintjére, azaz még nem rendelkeznek az emberi agy összes képességével.²⁴ Mindebből következik, hogy az igazságszolgáltatás területén a közeli jövőben egyelőre biztos, hogy nem váltja fel a mesterséges intelligencia az emberi intelligenciát. Ezért elsősorban arra érdemes koncentrálni, hogy jelenleg mik azok a területek, ahol érdemi segítséget tud nyújtani az ítélkezési munkához.²⁵

Az első ilyen az ún. e-discovery, amely alkalmas arra, hogy beazonosítsa és kiválassza egy nagyobb dokumentáció mennyiségből a jogvita eldöntéséhez szükséges releváns adatokat. Nagy ügyvédi irodák ezt már most használják, elsősorban a nagy terjedelmű e-mail levelezés, kommunikáció áttekintésénél jelent lényeges segítséget. A másik az ún. jogi szakértői rendszerek, amelyek fejlődésének új lendületet adhat a chatbotok elterjedése, mivel azok alkalmasak arra, hogy kérdés-válaszok formájában strukturálják a kapott információkat adatokká. Végül a legismertebb mesterséges intelligencia felhasználások az ún. jósló modellek, amelyek az egyre nagyobb számú, részben strukturált jogi információknak köszönhetőek. Ezeket többnyire a büntetőeljárás jog területén használják, amelyek közül kiemelkedik a COMPAS (Correctional Offender Management Profiling for Alternative Sanctions) szoftver, amelyeket évekig közmegelegedéssel használtak több bíróság is az Amerikai Egyesült Államokban.

A COMPAS fogadtatása a gyakorlatban jól példázza, hogy milyen jogalkalmazási kérdések merülhetnek fel a mesterséges intelligencia használatán alapuló döntéshozatal esetén. Az USA-ban jelenleg is több mint hatvan hasonló automatizált rendszer van, amelyek közül a COMPAS-t négy államban (New York, Wisconsin, Kalifornia, Florida) használnak. Ezt a Northpoint (jelenlegi nevén: Equivant) magántulajdonú

cég fejlesztette ki és működteti, az állami szervek (rendőrség, ügyészség, bíróság) előfizetési díjért használják. A program a bűncselekményekkel kapcsolatos nyilvános adatokkal dolgozik, amelyeket a konkrét vádlott 137 kérdésből álló kérdőívre adott válaszaival együtt feldolgozva ad arra vonatkozó becslést, hogy milyen valószínűséggel várható a bűnismétlés veszélye. Ezt a programot használják a nyomozati szakaszban a kényszerintézkedésről való döntésnél (előzetes letartóztatás vagy óvadék ellenében szabadlábon védekezhet a vádlott), a büntetés mértékének magállapításánál és a feltételes szabadságra bocsátásnál való döntésnél egyaránt. A COMPAS becslésének eredménye az eljáró hatóságra, bíróságra nem kötelező, de a tapasztalatok szerint, amikor igénybe veszik, ott szinte mindig azon alapuló, annak megfelelő döntést születik.²⁶

A program lelkes fogadtatását követően egyre több kritika jelent meg a COMPAS-szal szemben. Ezek közül a leggyakoribb a „fekete doboznak” elnevezett probléma: a fejlesztő cég üzleti titokként kezeli a software pontos leírását, így a büntetőeljárás szereplői lényegében nem tudják ellenőrizni annak működését. A program éppen a szubjektivitás, az emberi tévedhetőség kizárása érdekében jött létre, most mégis az ezeket felváltó, automatizált döntés került a viták keresztjüzebe. Eddig legrészletesebben a wisconsini legfelsőbb bíróság foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, a *State v. Loomis* ügyben 2016-ban meghozott ítéletében (a szövetségi legfelsőbb bíróságnak még nincs ilyen határozata). Az ügy tényállása nem volt rendkívüli: Eric Loomis-t öt bűncselekménnyel vádolták meg egy autós üldözéssel kapcsolatban, amikből kettőben elismerte bűnösségét és vádalkut kötött. Az elsőfokú bíróság a büntetés mértékének megállapításához igénybe vette a COMPAS elemzését, amely azt mutatta ki, hogy a vádlott esetében a bűnismétlés veszélye nagyon magas, a társadalomra nagy kockázatot jelent. A bíróság ezért a két bűncselekmény tekintetében a maximális, hatéves szabadságvesztés büntetést szabta ki.

Loomis a wisconsini legfelsőbb bírósághoz fellebbezett a döntés ellen, többek között arra hivatkozva, hogy sérült a tisztességes eljáráshoz való joga, mivel nem ismerhette meg a software működését és így nem ellenőrizhette az eredmény pontosságát. Ez utóbbi – véleménye szerint – azért is aggályos, mert a COMPAS csoportadatokkal dolgozik, így a büntetés kiszabása nem egyediesített. A legfelsőbb bíróság nem találta alaposnak a fellebbezést, de kimondta, hogy a COMPAS által végzett elemzés a büntetés mértékének kiszabásánál csak egy a lehetséges szempontok közül, és az nem válhat kizárólagossá. A software működésének megismerhetőségével kapcsolatos érveléseket ugyanakkor nem válaszolta meg. Az USA-ban azóta egyre nő a nyomás a bíróságokon a „fekete doboz” feltárása iránt.²⁷

(A kínai bíróságok digitalizációjának tapasztalatai) A kínai igazságszolgáltatás átfogó reformjának első lépése a 2009-ben indult „átlátható igazságügy” (si fa gong kai) projekt volt, amelynek részeként központilag, az egész országra kiterjedően létrehozták a bírósági ítéletek nyilvános adatbázisát²⁸, ami később további három adatbázissal egészült ki: bírósági végrehajtás²⁹, bírósági eljárásokkal kapcsolatos információk³⁰ és bírósági tárgyalási jegyzékek³¹. Az igazságszolgáltatás kérdése a legmagasabb politika szintre jutott, a Kínai Kommunista Párt Központi Bizottsága 2014-ben határozatot fogadott el „a jogállamiság átfogó előmozdításával kapcsolatos néhány fontos kérdéstről”, amelynek célja az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés hatékonyságának növelése volt. A reform részleteit a 2016-ban elfogadott ötéves fejlesztési terv tartalmazta, amely az okos bíróságok összefoglaló elnevezést kapta. Megindult a bíróságok hatalmas léptékű digitalizációja és három „internetbíróság” próbaüzeme.

Az első, kizárólag online módon működő és elérhető bíróságot 2017-ben az ország e-kereskedelmi központjában, Hangcsou-ban, a másik kettőt pedig 2018-ban Pekingben és Kuangcsouban hozták létre. E három bíróság együtt 2019 végére 1,2 millió jogvitát fejezett be. A Hangcsou-i Internetbíróság az internettel lazán összefüggő, Hangcsou város elsőfokú bíróságainak hatáskörébe tartozó ügyek közül hat ügytípus elbírálására kapott felhatalmazást: internetes vásárlások, szolgáltatások, fogyasztási kölcsönök és egyéb szerződéses jogviták; internetes szerzői jogok tulajdonjogával és megsértésével kapcsolatos jogviták; online személyiségi jogsértésekkel kapcsolatos jogviták; az online vásárlásból eredő termékfelelősségi jogviták; domain névvel kapcsolatos jogviták; az internethez kapcsolódó szabályozásokra vonatkozó közigazgatási jogviták.³²

Az internet bíróságok tervezése és tesztelése során kiemelt figyelmet fordítottak arra is, hogy beépítsék az internetes technológiákat a hagyományos bírósági eljárásokba. A Hangcsoui Internet Bíróságnál a platformtechnológiát használták az online peres eljárás, az online közvetítés, az elektronikus bizonyítéktárolás, az online dokumentumszolgáltatás, az online végrehajtás és az online ítélet közzétételéhez használt portálok kialakításánál. Újdonság volt a streaming technológia bevezetése, amely a tárgyalás (meghallgatás) vizualizálásával csökkenti a fizikai és érzelmi távolságot az igazságszolgáltatás és a felek között. Végül meg kell említeni az internet bíróságok fejlesztései közül a mesterséges intelligencia és a robottechnológiák alkalmazását az automatikus döntéshozatal megkönnyítése érdekében.

A robottechnológiák közül a robotizált folyamatautomatizálást használják, virtuális bírónak nevezve őket, akik megszakítás nélkül, napi 24 órában, a hét minden napján dolgoznak, ötször hatékonyabban, mint kézi vezérlés esetén. Ezek a folyamatrobotok nem csak az emberi döntéshozatali folyamatokat, hanem az egyes bírák sajátos írásmódját is képesek utánozni.

Az első évek tapasztalatai alapján is jól érzékelhető, hogy az online platformok legújabb generációja, az internet bíróságok átalakítják a jogászok hagyományos szerepét. A bírák az eljárások proaktívabb szereplőivé válnak, és olyan kombinált funkciókat látnak el, mint konfliktuselemzés, megelőzés és rendezés. A bírák ennek megfelelően inkább ellenőrzik az eljárási cselekményeket, mintsem döntéshozóként járnak el. A felek pedig egyre inkább a megoldási lehetőségek szolgáltatási központjaként, és egyre kevésbé az ítélet meghozataláért fordulnak a bíróságokhoz. A technológiai fejlesztések megelőzték a kínai bírák oktatását, így most egyre több képzés indult számukra, hogy megfelelően tudják értelmezni az online adatokat, használni a mesterséges intelligencián alapuló programokat, fejlesszék a digitális írástudásukat. A bírák mellett az ügyvédek is tapasztalják, hogy az új technológiák alkalmazása kihívás elé állítja hivatásukat: mivel egyre több automatizált rendszer képes jogász szakember közreműködése nélkül a konkrét jogvita megoldására, vagy egyezségi javaslatok kidolgozására, az ügyvédek szolgáltatásai, szaktudása egyre kevésbé nélkülözhetetlen a felek számára.

Az adatintenzív technológiai eszközöknek köszönhetően az adatok gyűjtése és elemzése lehetővé teszi az igazságszolgáltatás számára, hogy ne csak a hagyományos vitarendezési eljárásokat racionalizálja és javítsa, hanem azt is felismerje, miért és milyen módon fordulnak elő konfliktusok. Ez a folyamat elvezethet odáig, hogy a bírósági eljárások reaktív szemlélete, az egyéni követelések megoldása, proaktív vitamegelőzési funkcióra alakuljon át, elősegítve a jogalkotás reagálásának hatékonyságát is.

A kínai internet bíróságok egyértelmű sikere mellett számos megoldásra váró kérdés is van, így pl. hiányzik még az online platformok egységes adatvédelmi szabályozása és nyitott kérdés az is, hogy a költségigényes fejlesztésekben milyen mértékben

vegyen részt a magánszektor. Az mindenesetre jól látszik, hogy amíg Európában ezeken a szabályozási kérdéseken még csak gondolkodnak, addig Kínában az online platformokon alapuló, asztali és mobil eszközökről bármikor elérhető, jogi szaktudást nélkülöző, gyors és hatékony internet bíróságok már megvalósultak, új dimenzióba helyezve ezzel a kínai igazságszolgáltatással kapcsolatos asszociációkat.

(Összegzés) Az állami igazságszolgáltatás a fejlett országokban választót előtt áll: vagy alkalmazkodik a digitális forradalom kihívásaihoz és vonzóvá, reálisan választhatóvá válik, megnyerve a nagy magánszolgáltatók online vitarendezési platformjaival szembeni versenyt, vagy a jogtörténet rezervátumába kerül. A feladatot nehezíti, hogy az információs technológia fejlődésének nincs vége, így könnyen lehet, hogy egyes, jelenleg hatékonynak tűnő megoldások 5-10 év elteltével már elavultak lesznek.

Az alapelvekhez és a kiszámíthatósághoz ragaszkodó jogászok számára különösen nehéz azt elfogadni, hogy a közel 200 éve megszokott jogérvényesítési modellt alapján kell újragondolni és be kell engedni a bíróságokra az innovációt. Dogmákat kell átírni, új kérdésekkel, jogon túlmutató technológiai fogalmakkal kell megismerkedni, azokat felhasználói szinten ismerni.

Sokkal több figyelmet kell fordítani a „megrendelői oldal”, a társadalom és a gazdaság változó igényeire és elvárásaira az igazságszolgáltatással szemben. Fel kell ismerni azt a leegyszerűsítőnek tűnő, mégis valós jelenséget, hogy a felnövekvő generációk számára az a szolgáltatás, ami egy okostelefonnal nem elérhető, nem létezik.

Minden elméleti és gyakorlati nehézség ellenére abból kell kiindulni, hogy az az ország, amelynek jogászai és jogalkotói először ismerik fel mindezt és megfelelő válaszokat tudnak adni ezekre a nem könnyű kérdésekre, komoly versenyelőnybe kerülnek a többi országhoz képest. A gazdaság működésének és a társadalmi békének is fontos előfeltétele a hatékonyan és kiszámíthatóan működő igazságszolgáltatás.

JEGYZETEK

- 1 Az idő fogalmával szinte minden tudományterület foglalkozik, itt csak Sören Kierkegaard 1845-ben megjelent *Az idő bírálata* című tanulmányára utalunk, amelyben a dán filozófus különbséget tett a tényleges időmúlás (objektív idő) és annak emberi érzékelése (szubjektív idő) között. Ugyanaz az időtartam az egyik embernek hosszúnak, a másiknak rövidnek is tűnhet, figyelemmel az adott történéssel kapcsolatos előzetes elvárásaira is. Brandenstein Béla: *Kierkegaard*. (második kiadás) Kairosz, 2005, Budapest; 45–52. o.
- 2 A 21. század megváltozott szokásaira, elvárásaira lásd: Almási Miklós: *Közeli jövőnk és a távoli jelen – a digitális társadalom kritikája*. Joshua Könyvek, 2021, Budapest; 19–47. o.
- 3 Tóth J. Zoltán: *A tisztességes eljáráshoz való jog elméleti kérdései*. in: Tóth J. Zoltán (szerk.): *A tisztességes eljáráshoz való jog*. WoltersKluwer, 2021, Budapest; 15–44. o.
- 4 Jó példa erre a polgári perrendtartásról szóló 2016. évi CXXX. törvény, amelynek miniszteri indokolása a jogalkotás céljaként rögzíti, hogy az új Pp. megfeleljen a nemzetközi és a nemzeti alkotmányos követelményeknek. Elsősorban a német nyelvű jogirodalomban az egyes forrásoknak már a címe is arra utal, hogy az egyes, információs technológiával összefüggő változások beilleszthető-e a jelenlegi alapvető környezetbe, lásd pl.: Anne Paschke: *Digitale Gerichtsöffentlichkeit – Informationstechnische Maßnahmen, rechtliche Grenzen und gesellschaftliche Aspekte der Öffentlichkeitsgewähr in der Justiz*. Duncker & Humblot, 2018, Berlin.
- 5 Módszertanilag erre a joggazdaságtan nyújthatna megoldást. Magyar nyelven pár kiváló, anyagi

- joggal kapcsolatos elemzés (pl.: Szalai Ákos: A magyar szerződési jog gazdasági elemzése. L'Harmattan, 2013, Budapest) már megjelent, az eljárásjog területén ennek egyelőre csak nem magyar (elsősorban angol) nyelvű irodalma van. Ilyen kiváló összefoglaló mű Bruce Harold Kobayashi: *Civil Procedure: General Economic Analysis*. George Mason University School of Law, 2007.
- 6 Ezt támasztja alá a fizetési meghagyásos eljárás 2009. évi reformjának sikere is, lásd részletesen: Molnár Judit: A fizetési meghagyás kibocsátása iránti kérelmek feletti hatósági kontroll terjedelme a jogszabály változások tükrében in: *Jogtudományi Közöny*, 2014/5., 239–247. o.; Molnár Judit: Alternatívák most és a jövőben is? Az egymillió forintot meg nem haladó pénzkövetelések érvényesítése Magyarországon in: *Jog, Állam, Politika*, 2016/2., 151–164. o.
- 7 Pribula László: A polgári perrendtartás megvalósult hatásköri modelljének értékelése - a történeti fejlődés tükrében in: *Jogtudományi Közöny*, 2020/1., 21–34. o.
- 8 Ethan Katsh – Orna Rabinovich-Einy: *Digital Justice*. Oxford University Press, 2017, New York; 155–157. o. – a továbbiakban: Katsh-Rabinovich.
- 9 Katsh-Rabinovich, 160. o.
- 10 Kengyel Miklós: A bírói hatalom és a felek rendelkezési joga a polgári perben. *Osiris*, 2003, Budapest; 114–132. o.
- 11 Czoboly Gergely: A polgári perek elhúzódása. in: Jakab András – Gajdoschek György (szerk.) *A magyar jogrendszer állapota*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2016, Budapest; 758–776. o.
- 12 Tudományos igénnyel a polgári per időszerűségével kapcsolatos összefüggések elemzését adja Gáspárdy László: *A polgári per idődimenziója*. Akadémiai Kiadó, 1989, Budapest.
- 13 Lásd ez egyik ilyen kísérlet vesszőfutását: Osztovits András: 36/2013. (XII. 5.) AB határozat – bírósági ügyáthelyezés. in: Gárdos-Orosz Fruzsina – Zakariás Kinga: *Az Alkotmánybíróság 100 elvi jelentőségű határozata 1990-2020*. Hvgorac – TK JTI, 2022, Budapest; 195–207. o.
- 14 Ennek összefoglaló bemutatását lásd: Varga Zs. András: Tíz gondolat a jogegységről és a precedenshatásról. in: *Magyar Jog* 2020/2. sz., 81–87. o.; Wellmann György: Kritikai észrevételek a jogegység biztosításának új rendszerével kapcsolatban. in: *Magyar Jog* 2020/11. sz., 648–655. o.
- 15 Graham Ross: What's Good for ODR? AI or AI. in: *International Journal on Online Dispute Resolution* 2021/1. 21–22. o.
- 16 A kínai igazságügyi reformról lásd részletesen a III. fejezetet.
- 17 Nelson M. Rosario: Introduction to Blockchain and Cryptography. in: Katz – Dolin – Bommarito (ed.): *Legal Informatics*, Cambridge University Press, 2021, Cambridge, 114–119. o.
- 18 Richard Susskind: *Online Courts and the Future of Justice*. Oxford University Press, 2019, Oxford, 174–176. o. – a továbbiakban: Susskind.
- 19 Susskind, 168–169. o.
- 20 A legal design témában megjelent publikációk közül kiemelkedik Amsler – Martinez – Smith (ed.): *Dispute System Design: Preventing, Managing and Resolving Conflict*. Stanford University Press, 2020, Stanford.
- 21 Daniel Rainey – Larry Bridgesmith: Bits and Bytes and Apps – Oh My! Scary Things in the ODR Forest. in: *International Journal on Online Dispute Resolution* 2021/1. 6. o. – a továbbiakban: Rainey–Bridgesmith.
- 22 Dory Reiling: Courts and Artificial Intelligence. in: *International Journal for Court Administration* 2020/2. Art. 8, 7–8. o.
- 23 A különböző elképzelések összefoglalását adja Rainey–Bridgesmith, 7. o.
- 24 Tílesch György – Omar Hatamleh: Mesterség és intelligencia. *Libri*, 2021, Budapest; 19. o.
- 25 Az alábbi felosztást adja Daniel Martin Katz: *AI + Law – An Overview*. in: Katz – Dolin – Bommarito (ed.): *Legal Informatics*, Cambridge University Press, 2021, Cambridge, 90–93. o.
- 26 Joshua Gacutan – Niloufer Selvadurai: A statutory right to explanation for decisions generated using artificial intelligence. in: *International Journal of Law and Information Technology* 2020/2, 195–197. o.
- 27 Han-Wei Liu – Ching-Fu Lin – Yu-Jie Chen: *Beyond State v Loomis: artificial intelligence, government algorithmization and accountability*. in: *International Journal of Law and Information Technology* 2020/2, 126–134. o.
- 28 <https://wenshu.court.gov.cn>
- 29 <https://zxgk.court.gov.cn>
- 30 <https://splcgk.court.gov.cn/gzfwwww/>
- 31 <http://tingshen.court.gov.cn>
- 32 A kínai igazságügyi reform részletes elemzését adja Carrie Shu Shang – Wenli Guo: Towards online dispute resolution-led justice in China. in: *International Journal of Online Dispute Resolution* 2020/2. 119–148. o.

Tocqueville, a szociológus

Tocqueville-t, legalábbis Franciaországban, még az ötvenes évek elején Raymond Aron fedezte fel újra, aki a szociológia tudományának előfutárját látta benne. És csakugyan: Alexis-Henri-Charles Clérel de Tocqueville-nak (1805–1859) elképesztő képessége volt ahhoz, hogy egy társadalmi formációban megragadja a lényegét, illetve ahhoz, hogy miképpen lehet az amerikai társadalom leírásának középpontjába helyezett vezéreszméből – azaz a „társadalmi helyzetek egyenlőségéből” – újabb és újabb következtetéseket levonni. De bámulatra méltó az is, ahogyan a szerző egy-egy konkrétum „ugródeszkájáról” elrugaskodva egyetlen pillanat alatt fel tud emelkedni a legelvontabb általánosítás régióiba, majd ugyanolyan könnyed lendülettel tud visszaerészkedni, nemegyszer még ugyanabban a bekezdésben, ha nem ugyanabban a mondatban, a konkrét tények talajára.

A demokrácia Amerikában (amit az Egyesült Államokban furcsamód a konzervatívok meg a liberálisok egyformán magukénak vallanak) nem egy könyv, hanem kettő: az elsőt a szerző 1835-ben, a másodikat 1840-ben adta közre. Míg az első az amerikai alkotmányra meg a politikai intézményekre összpontosít, a második a „demokratikus” ember antropológiáját igyekszik felvázolni: azt, hogy milyen hatással van a „demokrácia” a szellemi életre, a vallásra, a családra meg az életformákra. Tocqueville, ne feledjük, korántsem egyfajta képviseleti rendszert, parlamentarizmust ért a „demokrácia” fogalmán, hanem olyan társadalmat, amelyben az egyén, miután leomlik a feudalizmusnak a mobilitást akadályozó merev hierarchiája, elvben legalábbis, felfelé is meg lefelé is szabadon mozoghat a társadalomban.

A hazai könyvkiadás nagy adósága Alexis de Tocqueville főművének a szerzőhöz stílusban méltó és pontos fordítása. Sajnos, az Európa Kiadó által idestova három évtizede *Az amerikai demokrácia' címen közreadott magyartítás* tele félreértéssel és félrefordítással, sőt, az érthetetlen mondatok és zavaros bekezdések sem mennek ritkaságszámba. A szövegnek emellett az is nagy baja, hogy a kötet hét fordítója teljesen figyelmen kívül hagyta a mű szépirói dimenzióját. Tocqueville ugyanis a francia XIX. század első felének egyik legnagyobb esszéírója – ez azonban nem derül ki a magyar változatból.

Csaknem tíz éve dolgozom kiadói szerződés nélkül *A demokrácia Amerikában* új fordításán. Az eddig elkészült részeket – ahogy az itt következő szemelvényt is –, kerülve minden archaizálást, mesterkéeltséget és papírizű irodalmiaskodást, igyekeztem igényes, de sallangtalan mai köznyelven megszólaltatni. Fordítás közben sokat törtem a fejem, hogy a rendelkezésemre álló hétköznapiabb vagy veretes szinonimák és kifejezések közül melyiket illesszem a szövegbe – ilyenkor mindig eszembe jutott, hogy a szerző – meglehet, épp arisztokratikus műveltségének sugallatára – mindig a legtalpraesettebb, legegyszerűbb fordulatokat használja az amerikai társadalom leírásában.

Az alábbiakban az új fordításból *A demokrácia Amerikában* II harmadik részének VIII. fejezetét szeretném közreadni².

Milyen hatással van a demokrácia a családra

Az előbbieken azt vizsgáltam, hogyan változtatja meg a társadalmi helyzetek egyenlősége a demokráciában élő népek és különösképpen az amerikaiak körében a honpolgárok közti viszonyokat.

Most pedig, egy lépéssel tovább menve, a családot fogom szemügyre venni. Itt korántsem új igazságok feltárása a cél, mindössze azt szeretném kimutatni, miképpen függenek össze az ismert tények a fő témával.

Ma már nyilvánvaló, hogy a családtagok merőben új viszonyban állnak egymással, hogy jelentősen csökkent az apa meg a fiai közti távolság, és ha az apai tekintély teljesen nem is semmisült meg, nagy változáson ment keresztül.

Az Egyesült Államokban is valami hasonló – de a miénknél sokkal látványosabb – jelenségnek lehetünk tanúi.

Amerikában a család – legalábbis a szó római és arisztokratikus jelentésében – ismeretlen fogalom. Ennek csak a romjait találjuk meg a gyerekek születése utáni néhány évben. Az apa diktatúráját ebben az időszakban semmi sem korlátozza; már csak azért sem, mert ezt a családi diktatúrát – amelyet az apa fiai érdekében gyakorol – a kétségbevonhatatlan apai tapasztalat is igazolja.

De minél közelebb áll a fiatal amerikai a férfikorhoz, úgy lazulnak – szinte napról napra – a fiúi engedelmesség kötelékei. A fiú előbb elsajátítja az önálló gondolkodás képességét, és nem sokkal ezután már úgy irányítja életét, ahogy csak akarja. Amerikában a kamaszkor nem létezik. Mihelyt véget ér a gyerekkor, a kisfiú rögtön férfi lesz, és ettől fogva a maga útját járja.

Ehhez, hadd tegyem hozzá, nincs szükség semmiféle küzdelemre, nagy tévedés azt hinni, hogy a fiú az apja ellenében csak valamiféle lelki erőszakkal tudja kivívni szabadságát. Ugyanazok a tradíciók és elvek készítetik a fiút önállóságra, mint amelyek az apát arra, hogy megkérdőjelezhetetlen jogként fogja fel ezt a szokást.

Megjegyzendő, hogy míg azokban, akiknek sikerül kivonni magukat a fennálló hatalom fennhatósága alól, szabadulásuk után is sokáig izzik a gyűlölet, a fiúban nincs semmi negatív érzés az apja iránt. És ugyanígy az apában sincs semmi keserűség vagy harag, ellentétben azokkal, akik csak nehezen tudnak beletörődni tekintélyük elvesztésébe: az apa már messziről látja, hol áll a határkő, ami után tekintélye érvényét veszti; és amikor időjárástával eljut ehhez a határhoz, könnyen lemond minden hatalmáról. A fiú pedig jó előre látja, mikor jön el az idő, amikor már az ő akarata lesz a szabály, és minden sietség, minden különösebb igyekezet nélkül fogadja el a neki járó szabadságot, amitől senki sem akarja megfosztani.³

Aligha felesleges megmutatni, hogy ezek a – családon belül végbemenő – változások milyen szálakkal kapcsolódnak a szemünk előtt zajló társadalmi és politikai forradalomhoz⁴.

Vannak nagy társadalmi elvek, amiket egy nép vagy minden téren érvényre juttat, vagy egyetlen téren sem engedi őket gyökeret verni.

Az arisztokratikusan és hierarchikusan szervezett országokban a hatalom sohase szól közvetlenül az alattvalók összességéhez. Mivel az emberek szorosan függenek egymástól, a hatalom csak azokat irányítja, akik a hierarchia csúcán állnak. A többi meg követi őket. Mindez – miként minden egyesületre, amelynek van vezetője – a családra is érvényes. Az arisztokratikus népek körében a társadalom – hogy úgy mondjam – kizárólag az apáról vesz tudomást. Ami a fiúkat illeti, a társadalom az apán keresztül érvényesíti fennhatóságát; a társadalom az apán, az apa pedig a fiain uralkodik. Az apa

ilyenformán nem csak természettől való jog letéteményese. Politikai joga is van ahhoz, hogy utasításokat adjon környezetének. Az apa nemcsak szülő, nemcsak támasz, de magasrangú köztisztviselő is a családban.

A demokratikus társadalmakban viszont, amelyben a kormányzat messzire nyúló karja külön-külön mindenkit elér a tömegben, és a többitől elszigetelve minden egyént rákényszerít a törvények betartására, semmi szükség az ilyen közvetítőre. Az apa – legalábbis jogi szempontból – csak egy honpolgár a sok közül, aki történetesen idősebb és gazdagabb a fiainál.

Amikor az emberek egyenlőtlen társadalmi feltételek közt élik életüket, és tartós a társadalmi helyzetek egyenlőtlensége, akkor a fölüttes hatóság nagyon nagy helyet foglal el az emberek képzeletében. És ha a törvény a felettest nem ruházza is fel jogositványokkal, a jogszokás meg a közvélemény akkor is tulajdonít neki előjogokat. Amikor viszont – épp ellenkezőleg – az emberek nagyon is közel állnak egymáshoz, vagyis nem állandók a közöttük meglévő különbségek, a felettes általános fogalma is súlytalanabb, ha ugyan nem homályosabb; hiába helyezi el a törvényhozói akarat az engedelmisséggel tartozót jóval az alatt, aki parancsol neki, az életforma közelíti őket egymáshoz, és mindkettőt úgyszólván napról napra igyekszik ugyanarra a szintre süllyeszteni.

Ha igaz, hogy egy arisztokratikus nép törvényei között nem nagyon találunk olyanokat, amelyek különleges kiváltságokat biztosítanak a családfőnek, ez mit sem változtat azon, hogy a családfő nagy tiszteletnek örvendő hatalma itt sokkal szélesebb körre terjed ki, mint a demokratikus társadalomban, mivel kétségszövegbevonhatatlan tény, hogy – bármilyenek is a törvények – az arisztokráciában élő népek körében a felettes mindig feljebb áll a hierarchiában, az engedelmisséggel tartozó pedig mindig lejjebb, mint a demokráciában élő népek körében.

Amikor az emberek nem a jelen gondjai közepette, hanem a múlt emlékeinek közegében élik életüket, és amikor ahelyett, hogy igyekeznének önállóan gondolkodni, csakis az foglalkoztatja őket, hogy erről vagy arról hogyan gondolkodtak ősük, az apa a természetes és nélkülözhetetlen kapcsolat múlt és jelen között, ő köti össze a múlt láncolatát a jelenével. Mindebből az következik, hogy az apa az arisztokratikus társadalmakban nemcsak a család politikai vezetője; emellett a hagyomány letéteményese, a jogszokás értelmezője, az életforma döntő bírálója is egyben. Mindig mély hódolattal kéri ki véleményét; tisztelettel szólítják meg, és bár szeretetet éreznek iránta, a szeretet mélyén mindig ott vibrál a félelem is.

Minél jobban demokratizálódik a társadalom, és minél inkább elfogadja azt az általános elvet, amely szerint helyes és indokolt, hogy az ember minden dologban csak tulajdon véleményét tartsa irányadónak, a valamikori hiedelmekben pedig ne kötelező előírást, hanem csak információt lásson, annál gyengébb mind az apai véleménynek a fiúra gyakorolt fennhatósága, mind az apa legális hatalma.

Az örökségnek az utódok közti felosztása, amely szorosan összefügg a társadalom demokratizálódásával, alighanem minden másnál hatékonyabban járul hozzá az apa és fiai közti viszony átalakulásához.⁵

Amikor a családapa egyszerű kisbirtokos, ő meg a fiai azonos helyen élik életüket, és együttesen végzik a ház körüli munkákat. Ilyenkor a megszokás meg a szükség közel hozza őket egymáshoz, folyamatosan szót váltanak egymással; és – ha akarják, ha nem – lassan valamiféle családi meghittség szövődik közöttük, ez a meghittség pedig sokat enyhít az apa ellentmondást nem tűrő tekintélyén, és nemigen egyeztethető össze a mélyeséges tisztelet külső formáival.

Márpedig a demokratikus népek körében épp a kisbirtokosok osztálya ad erőt az eszméknek és keretet az életformának. Mindenütt ez az osztály juttatja érvényre, ráadásul egyidejűleg, a véleményét meg az akaratát, méghozzá olyannyira, hogy az általa felmutatott példák még azokat is magukkal sodorják, akik pedig leginkább hajlamosak volnának ellenállni az utasításainak. Sok apával találkoztam, akik bár dühödt ellenfelei voltak a demokráciának, mégis tegeződtek gyerekeikkel⁶.

Ilyenformán, ahogyan a hatalom fokról fokra kicsúszik az arisztokrácia kezéből, úgy tündezik el minden, ami rideg, konvencionális és törvényes volt az apa fennhatóságában, és úgy alakul ki valamiféle egyenlőség a családi tűzhely körül.

Hogy – mindent összevéve – veszít-e valamit a társadalom ezen a változáson, nem tudnám megmondani. De hogy az egyén nyer, abban biztos vagyok. Véleményem szerint minél jobban demokratizálódnak a törvények meg az életformák, annál meghittebb és szeretetteljesebb a kapcsolat apa és fia között; annál ritkábban találkozunk szigorú előírással és megkérdőjelezhetetlen apai tekintéllyel; annál nagyobb a kölcsönös bizalom meg az egymás iránti szeretet, és míg a természetes kötelék egyre szorosabb, a társadalmi béklyó egyre lazább.

A demokratikus családban mindössze annyi az apa hatalma, amennyit a családok önként előlegeznek az atyai gyöngédségnek meg egy idős férfi élettapasztalatainak. Utasításait, meglehet, figyelmen kívül hagyják, tanácsait viszont általában megfogadják. És jóllehet immár nem kötelező megadni neki a tiszteletet, a fiai így is bizalommal vannak iránta. Már nem írják elő, hogyan, milyen kifejezésekkel illendő megszólítani; különben is, gyakran beszélnek vele, és nincs olyan nap, amikor ne kérnék ki véleményét. Az úr meg a főtisztviselő eltűnt; de az apa megmaradt.

Hogy megítéljük, mennyire különbözik ebből a szempontból a kétféle társadalmi berendezkedés, elég átfutni az arisztokrata családok által hátrahagyott levelezéseket. A levelek stílusa mindig helyénvaló, szertartásos, merev, és olyan távolságtartó, hogy a sorok között úgyszólván alig érezni a szívet betöltő rokoni érzelmeket.

A demokratikus népek körében viszont – épp ellenkezőleg –, amikor a fiú az apjához beszél, az a híjjával van minden szertartásosságnak, szívből jövő szavaiból csak úgy árad a gyöngédség – mindez arra vall, hogy a család tagjai immár teljesen új módon viszonyulnak egymáshoz.

Egy ehhez hasonló forradalmi változás a gyerekek közti kapcsolatokat is megváltoztatta.

Az arisztokrata családokban is meg az arisztokratikus társadalmakban is minden társadalmi pozíció jelölve van. Nem elég, hogy az apának olyan nagy a rangja, és hogy rendkívül nagyok az előjogai; a gyermekei között sincs egyenlőség: az életkor meg a nem minden utódnak visszavonhatatlanul kijelöli a rangját, és mindegyiknek biztosít bizonyos előjogokat. A demokrácia azonban vagy eltünteteti, vagy lejjebb ereszti ezeket a korlátokat.

Mivel az arisztokrata családokban az idősebb fiú a javak túlnyomó részének meg a vele járó jogok összességének örököse, ő lesz a családfő, és ennél fogva bizonyos mértékig testvérei is engedelmisséggel tartoznak neki. Övé a rang meg a hatalom, a testvéreie a középszer meg az engedelmisség. Mindamellett tévedés azt hinni, hogy az arisztokratikus népek körében az idősebb fiú előjogai kizárólag neki előnyösek, és hogy emiatt testvérei részéről csak irigység és gyűlölet az osztályrésze.

Az idősebb fiú ugyanis mindent elkövet, hogy testvérei se maradjanak híján vagyonnak és hatalomnak, a család ragyogása ugyanis minden képviselőjét fénybe vonja; másrészt a fiatalabb fiúk minden módon igyekeznek segítségére lenni bátyjuknak,

mivel a családfő nagyságánál és erejénél fogva mind előnyösebb helyzetbe kerül, és ezért testvéreit is képes magasabb pozícióba emelni.

Az arisztokrata család tagjai között tehát igen szoros a kapcsolat; érdekeik azonosak, gondolkodásuk összehangolt; a szívük azonban csak a lehető legritkábban dobban egy ritmusra.

A demokrácia is közelebb hozza egymáshoz a testvéreket; de egészen más úton jut el ideig.

Ahol a törvények demokratikusak, a gyermekek teljesen egyenlőek, következésképpen nem függenek az apai tekintélytől. Erőszakkal sem lehet őket közelebb hozni egymáshoz, és erőszakkal sem lehet növelni a távolságot köztük. Mivel ugyanazoktól a szülőktől származnak, mivel egy tető alatt nevelkednek, mivel a szülők mindegyikükről azonos módon gondoskodnak, és mivel semmiféle különleges előjog nem különbözteti meg őket a többitől, és nem ver éket közéjük, nem nehéz észrevenni, hogy már a kisgyermekkorban bensőséges ragaszkodással és szeretettel kötődnek egymáshoz. Ezeket az élet kezdetén szövődő szoros kapcsolatokat semmi se tépheti szét, mivel a rokonság úgy fűzi őket egymáshoz, hogy közben egyiknek sem gördít akadályt az útjába.

Mindennek következményeként a demokráciában nem az érdek, hanem a sok közös emlék vonja szorosabbra a testvérek összetartozását, ahogyan az is, hogy nagyjából hasonló módon gondolkodnak és azonos dolgokat kedvelnek. A demokrácia megosztja ugyan örökségüket, de lehetővé teszi, hogy lélekben egynek érezzék magukat.

A demokratikus életforma családi kapcsolataiban annyi gyöngédség van, hogy mindez még az arisztokratikus életforma híveit is rabul ejti; akiknek, miután egy időre belekóstoltak ebbe az életformába, immár semmi kedvük visszatérni az arisztokratikus család szertartásos és távolságtartó magatartásformáihoz. Ők szívesen magukévá tennék a demokrácia családi szokásait, a demokratikus társadalmi formációt meg a demokrácia törvényeit azonban semmiképpen sem hajlandóak elfogadni. Csakhogy a dolgok szorosan összefüggenek, és ha élvezni akarunk egyes dolgokat, akkor vele együtt az összes többit is el kell viselnünk.

Amit a fiúi szeretetről meg a testvéri ragaszkodásról mondtam, minden olyan érzésre érvényes, amelyek spontánul keletkeznek minden természetes emberi kapcsolatban.

Előfordul, hogy bizonyos társadalmi helyzetekhez meghatározott gondolkodásformák vagy érzelmek rendelődnek; de amikor ez a társadalmi helyzet megváltozik, ezekből a gondolkodásformákból és érzelmekből nem marad semmi. Megtörténhet például, hogy a törvény szorosan egymáshoz rendel két személyt; de ha a törvény semmis, a két személy elválik egymástól. Elképzelni se lehet szorosabb kapcsolatot, mint ami a feudalizmus világában a vazallust köti össze urával. Csakhogy ma már ez a két ember köszönőviszonyban sincs egymással. A félelem, hála és szeretet, amely valamikor kapcsolatukat jellemezte, mind semmivé lett. Ezeknek az érzelmeknek mára nyomuk sem maradt.

A természetes emberi érzelmekkel azonban egészen más a helyzet. Amikor a törvény megpróbál föléjük kerekedni, teljesen kiüresednek; sőt, minél határozottabban lép fel a törvény, annál jobban elszegényíti ezeket az érzelmeket, amelyek csakis akkor őrzik meg minden erejüket, ha békén hagyják őket.

A demokrácia az egykori társadalmi szabályok közül szinte mindegyiket vagy lerombolja, vagy érthetlenné teszi, és emellett az új társadalmi szabályok kialakulását is akadályozza; egyidejűleg azoknak az érzelmeknek a túlnyomó többségét is eltünteti, amelyek ezekkel a szabályokkal kapcsolatosak. A többi érzelmet azonban csak egy

kicsit változtatja meg, legtöbbször úgy, hogy növeli erejüket, és gyöngédséggel toldja meg őket.

Azt hiszem, korántsem lehetetlen ezt a fejezetet meg több korábbi fejezetet egyetlen mondatban összefoglalni. A demokrácia a társadalmi kapcsolatokat meglazítja, a természetes érzelmi kapcsolatokat viszont szorosabbra vonja. Míg a rokonokat közelebb hozza, a honpolgárokat eltávolítja egymástól.

Ádám Péter fordítása

JEGYZETEK

- 1 Alexis de Tocqueville, *Az amerikai demokrácia*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993. Fordította Frémer Jusztiina, Kiss Zsuzsa, Martonyi Éva, Miklós Lívía, Nagy Géza, Schulteisz Gyula és Szabolcs Katalin.
- 2 A fejezet címe: *Influence de la démocratie sur la famille*. A fordítás az alábbi szövegkiadásból készült: Tocqueville, *Oeuvres*, II, Édition publiée sous la direction d'André Jardin, Paris, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 1992, 705–711. o. Az itt közreadott szemelvény az Európa Könyvkiadó által 1993-ban közreadott kötetben a 822–828. oldalon található. Munka közben Gerald E. Bevan (Penguin Books, 2003), valamint Arthur Goldhammer (The Library of America, 2004) angol fordításának értelmezését is figyelembe vettem.
- 3 Mindamellet, az amerikaiak egyelőre – ellentétben velünk, franciákkal – nem mentek el odáig, hogy megfosszák az apákat atyai hatalmuk legfontosabb elemétől, és elvegyék tőlük a jogot, hogy végakarattukban szabadon rendelkezzenek javaikról. Az Egyesült Államokban mindenki úgy végrejelkezik, ahogy csak akar.
- 4 Ebben, ahogyan minden másban is, nem nehéz észrevenni, hogy ha igaz is, hogy az amerikaiak politikai törvényei a mieinknél sokkal demokratikusabbak, az is igaz, hogy a mi polgári törvényeink viszont sokkal demokratikusabbak, mint az övéik. Ehhez nem kell különösebb magyarázat.
- 5 A mi polgári törvénykönyvünk olyan férfi műve [értsd, Napóleoné -- *a ford.*], aki úgy érezte, nagyon is érdekében áll, hogy minden dologban kielégítse kortársai demokratikus vágyait, feltéve, hogy ezek a vágyak nem jelentenek közvetlen vagy azonnali fenyegetést a hatalmára nézve. Az ellen, hogy néhány – a köznép soraiban gyakori – elv szabályozza az örökösödést meg a családi életet, nem volt kifogása, ezeket az elveket azonban aligha fogadta volna el az állam irányításában. Úgy okoskodott, hogy ha úgy alakulnának a dolgok, hogy a demokratikus árhullám túlcsap a polgári törvényeken, ő még mindig biztonságban tudhatja magát a politikai törvények pajzsa mögött. Mindebben sok ügyesség volt, és sok önzőség is; csakhogy az ilyen kompromisszum sohasem lehet tartós. Hosszú távon ugyanis elkerülhetetlen, hogy a politikai társadalom előbb vagy utóbb a civiltársadalom kifejeződése és tükröképe legyen. Ebben az értelemben méltán mondhatjuk, hogy egy nép körében semmi se tartozik olyan szorosan a politika világához, mint a polgári törvénykönyv. [*Tocqueville jegyzete*]
- 6 Tocqueville, igaz, a *révolution* szót használja, ennek azonban az ő korában inkább 'mélyreható változás' a jelentése. [*A ford.*]
- 5 Erről Tocqueville *A demokrácia Amerikában* „État social des Anglo-Américains” (Az amerikai angolok társadalmi arculata) című III. fejezetében beszél részletesen. [*A ford.*]
- 6 A francia arisztokráta és nemesi családokban a magázás volt a szabály. [*A ford.*]

Nemzetépítő felekezetek Közép-Európában

(*A felekezeti és nemzeti identitás viszonyáról*) Jelen tanulmány célja a szlovák, cseh és lengyel nemzeti mozgalmak és az ezeket valamilyen formában támogató keresztény felekezetek együttműködésének vázlatos bemutatása a kora újkortól napjainkig. Az egyes esettanulmányok ismertetése előtt érdemes egy rövid nacionalizmuselméleti kitérőt tenni, hiszen európai viszonylatban korántsem magától értetődő a felekezeti és a nemzettudat pozitív kapcsolatának vizsgálata.

A korunkban dominánsnak tekinthető modernista–konstruktivista nemzetfelfogás szerint a nemzeté formálódás kimondottan világias jelenségnek számított a 18. század végétől kezdődően. E nacionalizmustudományi iskola felfogásában a nemzetek egyértelműen a történelmi legújabb kor termékei, melyeket az adott szakember álláspontjától függően a politikai tényezők,¹ a gazdasági folyamatok² vagy éppen a kulturális elit³ hoztak létre mesterségesen. Egyikük sem említi különösebben az egyházak lehetséges szerepét a nemzeté válás folyamatában, sőt, döntően nyugat-európai és észak-amerikai kutatásaik alapján a nemzeti mozgalmak vallástalan jellegére engednek következtetni. Legélesebben alighanem Franciaország esetében nyilvánul meg a vallás- és egyházellenes motívum, az 1789. évi nagy francia forradalom örökségeként. Ugyaninnen ered maga a *laïcité* ideológiája is, amely egy szigorúan szekuláris államberendezkedést takar. Ugyanakkor a mai napig Anglia névleges államvallásaként is funkcionáló Anglikán Egyház (*Church of England*) sem magával az angol nemzettel, hanem sokkal inkább az intézményesült állammal fonódott össze a vizsgált korszakban.

Sokkal jelentősebb szerepet tulajdonít a vallási motívumoknak a nemzetek kialakulásában az etnoszimbolista iskola. Ezen felfogás szerint egyebek mellett a jelképek és mítoszok játszanak kulcsszerepet a pre-modern etnikai közösségek (*ethnies*) modern nemzetté alakulásában.⁴ A nemzeti lét gyökereit hosszú időtávon (*longue durée*) elemző paradigma képes rávilágítani arra, hogy egyes vallási csoportoknak, felekezeteknek milyen fontos szerepük volt a századok során az etnikai közösségből nemzeti közösséggé fejlődésében. Ebből kifolyólag ez a tudományos nézetrendszer már nagyon is igazolja a felekezeti és a nemzeti mozgalmak összekapcsolódásának lehetőségét firtató kérdésfeltevést.

Az imént vázolt eltérő megközelítések – más formában és más terminológiával ugyan, de – már a 20. század első felében megjelentek a nacionalizmuskutatásban. Friedrich Meinecke nyomán Hans Kohn értekezett a nyugati voluntarista és racionalista jellegű, illetve a keleti organikus és misztikus nacionalizmusról. Előbbi nagyjából megfelel az államnemzeti (*Staatsnation*), míg utóbbi a kultúrnemzeti (*Kulturnation*) koncepciónak, amelyek gyakorlati alkalmazhatóságuknak köszönhetően máig elterjedt dimenzionális ellentétpárok.⁵

Közép-Európa vonatkozásában közismert a nyugat-európaiktól számos ponton eltérő fejlődési modell. A már említett nyugati szekuláris nemzetfelfogástól és felvilágosult racionalista ideológiától lényegesen különböző azonosságtudat elterjedtségét hangoztatja Kiss Gy. Csaba, amikor megállapítja, hogy „Közép-Európában viszont a modern nemzeti identitás formálásában jelentős szerepe volt az egyházi értelmiségnek, a nemzet jelképeinek megteremtésében jobban támaszkodtak az ideológusok a hagyományra. [...] Summázva annyit mondhatunk: nemzeti és vallási identitás itt jóval inkább összefonódott,

mint Nyugaton.⁷⁶ Ugyanezt a gondolatmenetet viszi tovább Hadrovics László nyelvész, aki a keleti rítust követő szerbek, románok, bolgárok tanulmányozása kapcsán jutott arra a nyugati rítusú közép-európai népek esetében is helytálló következtetésre, hogy „a vallás és egyház tehát olyan szerves kapcsolatban volt a nemzet politikai törekvéseivel, hogy a keleti típusú nacionalizmus kialakulását lehetetlen a nyugati nacionalizmus fogalmával értelmezni.”⁷⁷ Az elméleti háttér megismerése után tekintsük most át az egyes közép-európai nemzeti mozgalmak felekezeti vonatkozásait.

(*Szlovák nemzeti mozgalom*) A szlovákság esetében érdekes kettősség figyelhető meg a nemzeti ügy iránt elkötelezett felekezet kilétét illetően. Míg a kora újkorban a katolikus egyház indította el a szlovák irodalmi nyelv létrehozásának folyamatát, addig a 19. századra egyértelműen az evangélikus egyház lelkeszei vették át a nemzeti érzelmű értelmiség szerepét. Magyarország három részre szakadását követően (1541) az esztergomi érsek és vele együtt a prímási szeminárium is áttette székhelyét a felvidéki Nagyszombatra. A szlovák parasztság számára ezzel megnyílt a lehetőség a katolikus egyházi rendben való aktívabb szerepvállalásra, amit a magyarokéval közel azonos számú szlovák papnövendék jelenléte is mutatott. Így került Nagyszombatra Anton Bernolák (1762–1813) is, akít a szlovák irodalmi nyelv megeremtőjeként ismer az utókor. Bernolák a protestáns králicei biblia (1630) cseh nyelvre helyett szorgalmazta a szlovák nyelv használatát az egyházi irodalomban és sikra szállt a szlovák nemzet csehektől független szláv mivolta mellett is. A szlovák katolicizmus nyelvév a nyugati-szlovák nyelvjárást tette meg, ezzel egyszerre sikerült megerősítenie felekezeti és nemzeti értelemben is a szlovákságot.

A 19. századra azonban fordult a kocka. Noha a szlovák lakosságnak csak valamivel kevesebb, mint a fele tartozott az evangélikus egyházhoz, a magyarországi evangélikusságon belül mégis a szlovákok alkották a legnagyobb nemzetiségi csoportot. Az 517 evangélikus egyházközség 72 százaléka részben vagy egészében szlovák anyanyelvű hívekből tevődött össze. Számszerűen ez 231 színszlovák és 143 részben szlovák gyülekezetet jelent 1841-ben.⁸ Az evangélikusságra oly jellemző csoportszolidaritás és vertikális nyitottság tette lehetővé egyébként azt, hogy az országos közéletben arányukon felül vettek részt evangélikusok, mint például Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Görgey Artúr, akik közül számosan szlovák felmenőkkel is rendelkeztek.

Szlovákság és evangélikusság leginkább akkor fonódott össze, amikor 1840-ben gróf Zay Károly (1797–1871) országos főfelügyelő felvetette a protestáns unió gondolatát Magyarországon, vagyis az evangélikus és a református egyházak egyesülését. Ez az ötlet nem volt példanélküli a korban, hiszen a lutheri reformáció 300. évfordulóján, 1817-ben III. Frigyes Vilmos porosz király rendeleti úton egyesítette birodalmának lutheránus és kálvinista egyházait. Míg azonban Poroszországban ez az intézkedés a centralizációt volt hivatott szolgálni, Magyarországon vélhetően a protestánsok hatékonyabb érdekérvényesítését kívánta elősegíteni ezzel Zay Károly a katolikus Habsburg Birodalmon belül.

Nem így értelmezte azonban a szlovák evangélikusok jelentős része az unió tervét. Jozef Miloslav Hurban (1817–1888) hlubokai lelkész 1846-ban megjelentette részben teológiai, részben politikai hangvételű röpiratát *Unió, avagy a lutheránusok és kálvinisták egyesülése* címmel, amelyben egyértelműen az egyesítő törekvésekkel szemben foglalt állást. Művében a szlovákságot fenyegető asszimilációra hívja fel a figyelmet, tartva attól, hogy amennyiben a „szlovák egyháznak” tartott evangélikus egyesülne a „magyar egyháznak” tartott reformátussal, akkor „az evangélikus szlovákok

előbb halnak meg vagy lesznek katolikusok, minthogy reformátussá váljanak”.⁹ Érdekes kontrasztot mutat Kossuth Lajos egy 1842-ben írott levele Zay Károly részére, amely a szlovák aggályokat látszik igazolni: „ha conventünk a tótok ellenében egyházunk becsületét a magyar nemzet előtt meg nem menti, én, és igen sokan átmegyünk a reform. atyánkfiaihoz, s megszűnünk tagjai lenni azon egyháznak, mely magát magyar nemzetellenes érdekekkel identificálja.”¹⁰ Furcsa egybeesés, hogy míg Hurban katolikus hitre téréssel fenyeget unió esetén, Kossuth a szinte kizárólag magyar anyanyelvű református közösségbe való áttérést helyezi kilátásba az unió meghíúsulása esetén. Ezek a szélsőséges – és talán nem is teljesen komolyan vehető – kijelentések mindenesetre jól tükrözik a nemzeti identitás túltengő súlyát a felekezeti hovatartozás terén.

(*Cseh nemzeti mozgalom*) Hasonlóan a szlovák nemzeti mozgalomhoz, Cseh- és Morvaország vonatkozásában sem nevezhető meg egyetlen felekezet, mint a nemzeti öntudatra ébredés egyedüli motorja. Noha dominánsabb szerep jutott a huszita hagyománynak a 15. századtól kezdve, bizonyos katolikus szerzetesek nagyban hozzájárultak a nemzeti nyelv és eszmeiség fejlődéséhez. A cseh nemzeti emlékezetben a fehérhegyi csata (1620) fordulópontnak számít, ugyanis ekkor vált Csehország Habsburg örökös tartománnyá, és a német nyelvet tették meg hivatalossá a cseh helyett. Innentől fogva a németesítő törekvések elleni küzdelem jelentette a nemzeti mozgalom legfőbb mozgatórugóját. A kora újkor vonatkozásában különösen is említésre méltó Bohuslav Balbín (1621–1688) jezsuita szerzetes, aki *Elmélkedés* című, saját korában még nem publikált eszmefuttatásban adott hangot a cseh barokk nyelvi önérzetnek. Balbín írásaiban kifejtette, hogy a nyelv állapota nem választható el az ország állapotától, ebből kifolyólag szükség van a cseh nyelv széleskörű használatára és ápolására.

Ugyancsak a 17. században már megjelenik az etnikai különbözőségek negatív oldala is Balbín munkásságában. A bevándorló német polgárságra utalva fohászkodik a csehek fő védőszentjéhez, Szent Vencelhez, egy jellegzetes barokk patrióta hangvételű könyörgésben: „Te vagy a mi nemzetünk védőpajzsa és támasza! Ha elpusztulunk, Érted pusztulunk el. Az ország új lakosságától hiába várnád, hogy ugyanúgy tiszteljen, mint a cseh föld oly sok idő óta. Alázattal kérünk tehát, és ezt ismételtgetjük: védj meg bennünket és utódainkat a pusztulástól!”¹¹ Ugyancsak a németesítő törekvések elleni védelmet remélte a 18–19. század fordulóján František Jan Vavák (1741–1818) milicei bíró Szent Vencel kopjája, Szent Adalbert evezője, Szent Prokop keresztje, IV. Károly koronája és Nepomuki Szent János nyelve által. A cseh katolikus panteon színe-javát felvonultató Vavák is létfontosságú szerepet tulajdonított a cseh nemzet önazonosságában a katolicizmusnak.

A védőszentek nemzetmegtartó rendeltetése mellett a nyelvi tényező is kiemelt figyelmet kapott már a 18. század elején. Fontos kiemelni ezt, hiszen a katolicizmust, azon belül is a jezsuitákat, sürűn érték olyan vádak a 19. századtól kezdődően, hogy bűnösök a cseh nyelv hanyatlásában a történelmi vízváltáshoz számító fehérhegyi csata utáni korszakban. Az ellenreformációs törekvések ugyanis valóban számos esetben az ócseh nyelvű, nem katolikus kiadványok elpusztításával jártak együtt. Nem véletlen, hogy a latin és német nyelvet használó, Habsburg örökös tartománnyá lesüllyedt Csehországban egy országjáró körúton lévő pilseni polgár a következőket írta 1703-ban: „nyelvünk azért nem pusztul ki, mert ez a nyelv legjobban a kisvárosi, főként pedig a falusi egyszerű napszámos, majorsági földmives nép körében tartja magát, akárcsak más országokban, hol az ott honos nyelvek szintén az egyszerű nép soraiban élnek.”¹² Antonín Frozín (1671–1720) egyúttal megteremtette a rendi tagolódástól független

nemzet eszményképét is Csehországban ezekkel a sorokkal. A csehég nála már nemcsak a nemesi nemzetet jelenti, hanem a csehül beszélő parasztság éppúgy a nemzet kötelékébe tartozik, mi több, a nemzeti identitás őrzőiként tekint rájuk.

A 19. században egyre inkább a huszita hagyományra építő, vallástalan jellegű nemzeti mozgalom kerekedett felül a katolikus irányvonalon. Annak ellenére sikerült a cseh társadalom döntő többségét a huszitizmussal történő szimpátiára rábírní, hogy a lakosságon belül csak elenyésző arányban éltek protestánsok. A „kiscseh” hagyományt elterjesztő evangélikus történész, František Palacký (1798–1876) Husz Jánosról írott monográfiája kulcsszerepet játszott ebben a tudati átalakulásban. Az egyetemes katolicizmussal szemben a sajátosan cseh jelenségnek számító huszita tanokra alapuló eszmerendszer jól rezonált a társadalmilag erős cseh kispolgárság köreiben. Ennek a partikuláris identitásnak éppúgy része volt a katolikus egyházzal szembeni ellenézés, mint a németektől történő elhatárolódás. A korábbi „nagyecseh” identitást, amelyben az egyetemalapító IV. Károly császár európaisága és a katolikus hagyomány szervesen egybefonódott, felváltotta a kisebb léptékben gondolkodó, befelé fordulásra hajlamosabb „kiscseh” mentalitás.¹³

A cseh társadalomra a 19. század óta jellemző a nagyecseh és kiscseh politikai erők váltógazdasága vagy éppen együttélése. Hogy mennyire mélyen gyökerezik azonban a Habsburg-hű katolikus egyház negatív történelmi megítélése, jól mutatják a Szovjetunió felbomlását követő rendszerváltozás fejleményei. Az egyházak 1990-es kárpótlásakor ugyanis a közvélemény ellenállása miatt nem kaphatta vissza vagyónának nagy részét a cseh katolikus egyház.¹⁴

(Lengyel nemzeti mozgalom) A kora újkori lengyel történelemben is találkozhatunk a csehekéhez hasonló katalizmatikus élménnyel. Jasna Góra (Fényes-hegy) 1655-ös ostromakor a jelentős túlerőben lévő protestáns német–svéd csapatok támadását a katolikus lengyelek sikerrel verték vissza Częstochowa mellett. A hegyre épült pálos kolostor azóta a vallási és nemzeti függetlenség jelképeként él a lengyelség tudatában.

Ugyanakkor mégis a lengyel eset tartogatja a legnagyobb meglepetést az olvasó számára. Szemben ugyanis a ma közismert buzgó katolikus és pápatisztelő lengyelek heterosztereotípiájával, a „hosszú 19. század” lengyelsége merőben más képet mutat. Kiindulási pontként Lengyelország 1795. évi, harmadik felosztását tekinthetjük. Ekkor a katolikus Habsburg, a protestáns porosz és az ortodox orosz birodalmak teljes egészében megszüntették az önálló lengyel államiságot bő egy évszázadra az ország területének birodalmaikba történő integrálásával. A lengyel világi társadalom ebben a kritikus helyzetben a Pápaságtól remélt igazságtételt és hitben való megerősítést, amelyet azonban nem kapott meg.

A Pápai Állam teleologikus értelmezésében Lengyelország felosztása a lengyel nép isteni büntetése volt a jakobinus és liberális vezetők, például Kosciuszko Tádé tevékenysége miatt.¹⁵ Ezt a nézőpontot betonozta be a Szent Szövetség 1815-ös létrejötté a fentebb említett birodalmak között. Maga XIII. Leó pápa is áldását adta a felekezettel csak kisebb részt katolikus szövetség működésére, hiszen a nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk zűrzavaros időszaka után ettől a politikai konstellációtól várta a rend megszilárdítását Európa konzervatívabbik fele. Ennek megfelelően a pápák trilojalista hozzáállást vártak el a lengyelektől, a Szent Szövetség stabil működésének érdekében. Mindez azonban a Pápaság tekintélyének drasztikus romlását idézte elő, mivel az óhajtott igazságtétel és a szolidaritás kifejezése elmaradt a katolikus egyházfőrészeről.

Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy a lengyel katolikus egyház teljes egészében behódolt a nagyhatalmak és a pápa akaratának. Noha a konzervatív főpapság körében

általános volt a nemzeti ügyek iránti közöny – ami részben abból is adódott, hogy mindhárom ország részben előszeretettel neveztek ki az uralkodók hírhedten alkalmatlan személyeket a püspöki székbe vagy éppen évtizedekre üresen hagyták azokat – a „radikális” alsópapság soraiban már találni nemzetébredt klerikusokat is. Ilyen volt például Piotr Ściegienny (1801–1890), aki a keresztényszocializmus szellemében fiktív levelet is írt *A Szentatya levele a parasztokhoz és a kézművesekhez* címmel. Ebben a politikai traktátusban a lengyel társadalom alsóbb rétegeit igyekezett biztatni a korszerű életre, némi forradalmi kicsengéssel. Más hitvédők a katolicizmust a lengyelség kizárólagos fokmérőjének megtéve olyan kijelentésre ragadtatták magukat, hogy „csak annyi jó lengyel van, ahány jó katolikus”.¹⁶ Az ilyen és ehhez hasonló megnyilvánulások korántsem arattak akkora sikert a 20. század előtt, mint esetleg később, mivel a lengyel területek lakosságának mintegy egyharmada nem katolikus vallású zsidó vagy nem lengyel nemzetiségű ukrán volt.

1875-ben mégis sor került egy Lengyel Nemzeti Egyház létrehozására, igaz, az Amerikai Egyesült Államokban. Ezt a Vatikántól független szervezetet karolták fel a későbbiekben a szovjet megszállók, remélve, hogy ezzel megoszthatják a lengyel katolikusokat. Tervük azonban nem bizonyult életképesnek, sőt, a második világháború éveit alatt visszanyerte régi tekintélyét a római katolikus egyház Lengyelországban. Ennek köszönhetően a hazafiatlanság és kollaboráció bélyegétől megszabadulva nézhetett szembe a kommunizmussal a lengyel nemzeti identitástól immáron valóban nehezen elválasztható katolikus egyház.¹⁷

(Kitekintés a mára) Az amerikai illetőségű Pew Research Center 2017 májusában hozta nyilvánosságra egy 2015 júniusa és 2016 júliusa között zajló felmérésének eredményeit Közép- és Kelet-Európa vallási és nemzeti identitásának viszonyrendszeréről.¹⁸ A reprezentatív adatfelvételen alapuló kutatás egyértelműen kimutatta, hogy a tág értelemben vett poszt-szovjet térségben jelenleg is összetartanak a személyes önmeghatározás nemzeti és felekezeti tényezői. Különösen is igaz ez az ortodox többségű államok lakóira, de a szűk értelemben vett Közép-Európán belül Lengyelországban is megfigyelhető egy adott felekezet (katolicizmus) szerepe az „igaz lengyelség” megélésében. A katolikus többségű közép-európai országok polgárai átlagosan 57 százalékban gondolják azt, hogy hitüknek fontos szerepe van a nemzeti identitásukban, szemben a németek 30, vagy a franciák 23 százalékával.¹⁹

Ugyan Szlovákiát nem vizsgálta a kutatás, de a maradék három visegrádi négyek esetében korreláció figyelhető meg a vallásosság intenzitása és a nemzettudattal ezen esetekben rokonítható „állampolgári büszkeség” között: Magyarországon a magukat inkább vagy nagyon vallásosnak tartó válaszadók 55 százaléka, Lengyelországban 45 százaléka, Csehországban 40 százaléka nyilatkozott úgy, hogy „nagyon büszke” arra, hogy saját országának állampolgára lehet.²⁰ Vagyis a vallásilag aktívabb személyek elkötelezettebb honpolgárok is, még a hírhedten vallástalan Csehországban is! Érdemes észben tartani azt is, hogy noha vallási buzgóság terén a világátlag alatt helyezkedik el Közép-Európa, a Föld más térségeivel összehasonlítva mégis többen értenek egyet azzal a kijelentéssel, hogy a nemzeti identitásnak fontos része a vallási identitás is. Jól példázza ezt a Kárpát-medencei magyarság egyik legnagyobb ünnepe, a csíksomlyói búcsú. A pünkösdi előtti szombaton 1567 óta megtartott szentmisén rendszerint százezrek vesznek részt, és nem csak katolikus vagy vallásos magyarok. Mára ez a szakrális esemény sokak számára legalább annyira nemzeti jellegűvé is vált, mint amennyire egyházi ünnep. Mindezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a bevezetőben ismertetett nacionalizmustipológiai kettősség a következő évtizedekben is jellemző lesz Európára.

JEGYZETEK

- 1 Hobsbawm, Eric: *Inventing Traditions*. In: E. Hobsbawm – T. Ranger (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983. [Magyarul lásd: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*. Maecenas, Budapest, 1997.]
- 2 Nairn, Tom: *The Break-up of Britain. Crisis and Neo-Nationalism*. London, 1981.
- 3 Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Ithaca, 1983; Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, 1983. [Magyarul lásd: Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Napvilág, Budapest, 2009; Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L'Harmattan, Budapest, 2006.]
- 4 Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986. [Magyarul lásd: A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Rejtjel, Budapest, 2004. 222–224.]
- 5 Lajtai L. László: *Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmus kutatásban – Vázlatos kutatástörténeti áttekintés*. Pro Minoritate, 25. évf. (2015) ősz. 115–147. 130. oldal.
- 6 Kiss Gy. Csaba: *Nyugaton innen – Keleten túl: művelődéstörténeti esszék és tanulmányok*. Miskolc, 2000. 93. oldal.
- 7 Hadrovics László: *Vallás, egyház, nemzetudat: a szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt*. Budapest, 1991. 5. oldal.
- 8 Demmel József: *Pánszlávok a kastélyban: Justh József és a szlovák nyelvű magyar nemesség elfeledett története*. Budapest, 2014. 110. oldal.
- 9 Demmel: *Pánszlávok a kastélyban*. 327. lábjegyzet.
- 10 Demmel: *Pánszlávok a kastélyban*. 314. lábjegyzet.
- 11 Rak, Jiri: *A barokk patriotizmus hányattatásai*. In: Szarka László (szerk.): *Csehország a Habsburg-monarchiában*. Budapest, 1989. 25–47. 41. oldal.
- 12 Rak: *A barokk patriotizmus hányattatásai*, 42–43. oldal.
- 13 Patocka, Jan: *Mi a cseh? Esszék és tanulmányok*. Pozsony, 1996.
- 14 Hamberger Judit: *A cseh nemzetudat jellemzői*. Pro Minoritate, 9. évf. (1999) tél. 27–32. 29. oldal.
- 15 Davies, Norman: *Lengyelország története*. Budapest, 2006. 591. oldal.
- 16 Davies: *Lengyelország története*. 598. oldal.
- 17 Davies: *Lengyelország története*. 599. oldal.
- 18 Pew Research Center: *Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe*. Online: <http://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/> (Hozzáférés: 2021. november 18.)
- 19 Pew Research Center: *Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. National and religious identities converge in a region once dominated by atheist regimes*. 2017. május 10. 12. oldal.
- 20 Pew Research Center: *Religious Belief and National Belonging...* 149. oldal.

Művészetfelfogás és kultúrkritika az Egész ígészetében

Írásom célja Lukács György és Szabó Dezső fiatalkori intellektuális útkeresésének párhuzamok mentén történő megrajzolása, különös tekintettel művészetfelfogásukra és kultúrkritikai nézeteikre. A vizsgálódás anyagát a két szerzőnek az első világháborút megelőző években született írásai képezik. Későbbi politikai orientációjuk élesen eltérő iránya miatt a párhuzamokra tekintő megközelítés szokatlan lehet annál is inkább, mivel az említett ideológiai vonzódások jegyében álló későbbi életszakaszok határozzák meg a köztudatban élő képet a két életműről. A köztudatban Lukács György mindenekelőtt jelentős marxista filozófusként, a *Történelem és osztálytudat* szerzőjeként, az 1919-es kommunista diktatúra népbiztosaként él. A filozófus 1918 végi kommunista fordulata előtti műveit – amelyeket egyébként marxista korszakában már nem túl sokra becsült – kisebb figyelem övezi. Hasonló a helyzet Szabó Dezsővel, aki elsősorban *Az elsodort falu* alkotójaként, a két világháború közötti időszak nacionalista írójaként foglalta el helyét a kollektív emlékezetben, miközben korábbi világnézeti tájékozódására lényegesen kisebb fényt vetült.

Jelen tanulmány „ifjúkori írásaik” hasonló kultúrkritikai hangoltságát kísérli meg megragadni és bemutatni. A két fiatal gondolkodó számára a közös életmeghatározó gondolati élmény a *fin de siècle* lényegének, vagyis a korábbi eszmébálványok alkonyának mély és tudatos átélése volt. Annak felismerése, hogy koruk elveszítette középpontját, az élet biztos formái szétbomlottak, a világ tényeit egységbeszervező világkép pedig elveszítette érvényét. Mindkettőjük számára a 19. század volt a bűnös század, amelyben a káosz győzelmi tort ült a forma felett, a művészet, a gondolkodás, az etika és a társadalom területén egyaránt. Ez a szellemi anarchia a szubjektum szintjén az emberi egzisztencia gyökértelenségében, semmivel össze nem függő, semmibe nem kapcsolódó voltában, valamint akarat- és cél nélküliségében manifesztálódott.

Szabó Dezső olyan idő foglyának érezte magát, „mikor a régi hitek előítéletekké zuhlottak, s új illúziók még nem gyökereztek hitté, az akarat betegségnek, a tett hiábavalónak, a cél agyrémnek látszik. A megértés könnyű, az elhatározás lehetetlen”.¹ Lukács György a „hangulat-anarchisták” és „életesztéták” század eleji világát így jellemezte: „egészen a nihilizmusig elmenő kételkedés minden abszolút értékben, minden értékelés lehetőségében egy csakis nézni, megérteni akaró s a megértés lehetőségében mégis kételkedő generáció világnézete; a végtelenségig elemző, egészen egocentrikus individualizmus”.²

Lukács György és Szabó Dezső számára egyaránt az irodalom, a képzőművészet jelenségei adták azokat az impulzusokat, melyekből a két gondolkodó megalkotta a maga széleskörű kultúrkritikáját. A művészet jelenségei tehát mint szimptómák adtak jelzést a betegnek ítélt korról. Az általuk diagnosztizált válság és a belőle kinőtt korkritika azonban együtt jelentkezett az új összefüggések, eszmei célok megtalálásának igényével. Szabó Dezső elsősorban a közösségteremtő dogma és az „egyénné betegítő” individualizmus fogalmain keresztül állította szembe a gyűlölt jelent a remélt jövővel: „Dogmát, dogmát a mozaikra tört emberiségnek! Dogmát, mely tüzes szél legyen s a meddő egyéneket egy új teremtő közé sodorja. Dogmát, mely nagy szeretetet és nagy

gyűlöletet adjon az izomnak, mert csak a szeretet vagy gyűlölet épít. Dogmát, mely újra egyszerűvé, gyermekké, hőssé teszi az embert, és elsepri az apró tudás, apró művészkedés, lelki finomkodás, intelligenskedés liliputi skolasztikáját. Legyen bár a dogma csak egy mondat, adja a szocializmus vagy bármi, de jövőtől legyen terhes, de egész életet tápláló legyen, hogy énünk egész őserdeje nedvet kapjon”.³

Ami Szabó Dezsónél a dogma, az Lukács Györgynél a rend és állandóság: „Ma ismét rend után vágyunk a dolgok között... Állandóság után vágyódnunk és tetteink megmérhetősége és állításaink egyértelműsége, ellenőrizhetősége után. Az után, hogy értelme legyen minden dolgunknak, hogy következzen belőle valami, hogy kizárjon valamit. Értékelések után. Különbségeket tevések után”.⁴ Mivel gondolkodásukban az emberi egzisztencia válsága a közös világkép, műveltség hiányából lett levezetve, így a létezés ideális kereteiként azok a történelmi korok, társadalmi formák tűntek föl, amelyeket nagyfokú kulturális egység, homogenitás jellemzett. Lukácsnál a kultúra és az egység egymást feltételező fogalmak: „a kultúra az élet egysége, az egység életet fokozó ereje”.⁵ Ilyen volt a görögség és a középkor kultúrája, valamint az archaikus népek világa. Tegyük hozzá rögtön, az egyöntetűség, problémamentesség inkább a róluk kialakított képet, mint a történeti valóságot jellemezte. Az ideálissá stilizált múltkép elfogadásától csak egy lépés annak reménye, hogy ami a múltban lehetséges volt, az a jövőben is megvalósulhat. A 19. századi történelemfilozófiai rendszerek, mint amilyen Hegelé, Marxé vagy Comte-é ennek a jövőre irányuló messianisztikus várakozásnak, reménynek racionalizálását hajtották végre. Ami ott hit és remény, itt a történelem immanens logikájává, belső törvényévé vált. Lukács Hegeltől, majd Marxtól, Szabó Dezső Comte-től fogadta el a „jó hírt”, amely az emberiség végső, kiteljesedett korszakának eljövételét nyilatkozta ki. A történelemfilozófiák – amellet, hogy a torzultságként megélt jelenből kivágó akaratot a történelem céljává emelték – a világot ismét egy gondolati szintézis egységébe fogták. Az emberi szubjektivitástól függetlennek gondolt, objektív történelmi törvényszerűségek vélt felismerése pedig végül elvezetett az „új korszak” felépítésében való cselekvő részvételig, annak erkölcsi kötelességként való megéléséig. Az intellektuális útnak – amely a modern művészet kánon nélkülségének felismerésétől a történelemfilozófiáig vezetett – ez a végpontja: a történelemformálás erkölcsi imperatívusza.

Ezek a Szabó Dezső és Lukács György által párhuzamosan bejárt szellemi út stációi, azonban az ezen való haladás ütemének különbsége, a leágazások és külön utak számbavétele árnyalja a fentiekben egyöntetűvé stilizált képet. Ezek közül a legfontosabb, hogy míg Szabó Dezső számára nem volt kétséges, hogy a válságból kivezető utat csak egy új társadalmi, kulturális kánon létrejötte jelentheti, addig Lukács György egészen 1912–1913-ig annak hiányát a kor megváltoztathatatlan alapadottságának tekintette. Ebből következően a „teljes élet” megvalósítását csak az individuum vonatkozásában látta beteljesíthetőnek, társadalmi szinten azonban elérhetetlennek ítélte. A közösségi megváltás realizálása elől a székszisztantizmusait a heidelbergi évek messianisztikus indíttatásai sóprik el. Rendkívül nehéz egy ilyen szellemi metamorfózis pontos dátumát meghatározni, de talán Balázs Béla 1913-as naplóbejegyzései ennek az átalakulásnak kezdeteit rögzítik: „Gyuri új nagy filozófiája: a messianizmus. A homogén világ mint megváltási cél. A művészet a luciferi „jobbzan csinálás”, a világ homogénné látása annak megváltódási processzusa előtt”.⁶ Fontos még megjegyezni, hogy Szabó Dezső comte-i indíttatású haladáshitre épülő történelemfilozófiája 1915-re *Az individualizmus csődjében* átadja helyét egy ciklikus szemléletű, a történelem folyamatát, az élet egészét átható dogmák érvényesülése és törvényszerű gyengülése váltakozásában megragadó történelemszemléletnek.

Jelen dolgozatban nincs mód a fentiekben vázlatosan megrajzolt gondolati párhuzamok kibontására, illetve azoknak a megfelelő szövegrészletekkel való dokumentálására. Ebből fakadóan tanulmányomban pusztán egy kérdéskör részletesebb bemutatására törekedtem. Annak a folyamatnak az ismertetésére, amelyben az irodalom és a képzőművészet területén szerzett benyomások mind Szabó Dezsőnél, mind pedig Lukács Györgynél egy kor-, és kultúrkritika ösztönzőivé váltak.

Lukács esszé-korszakának alap gondolata: az élet minden területére kiterjedő normanélküliség, először a művészet vonatkozásában vetődik fel, mint a „nagy stílus hiánya”. Úgy látta, ez az irodalomnak ugyanúgy sajátja, mint a képzőművészeteknek: „Mi történik most? Miután leküzdötték a régi nagy stílust, a radikális opposzió vívmányaiból igyekeznek építeni újat. Mindenütt így van, D’Annunziótól a pesti Iparművészeti Múzeumig”.⁷ Mit vár Lukács a „nagy stílus” visszajöttétől? Alfred Kerr német kritikus gondolatait idézve írta: „újra nagy pillanatot megragadni, a legnagyobbat, sőt, a csodásat is, és újra eszméket adni, ne csak képeket és érzéseket”.⁸

Évekkel későbbi tanulmányában a modern festészettel kapcsolatban már elérhetetlennek látta a művészet ezen ambícióját. Ennek okát a művészet és a művész teljes izoláltságában, közösségből való kiszakítottágában vélte felfedezni. A művészet elvált az őt kötő eszmei tartalmaktól, amelyek a közönséggel való kapcsolat közeget adták: „...nincsen közönség sem, amely ugyanabban az érzés és gondolati nexusban lenne bármely témával, mint a művész”.⁹ Lukács számára ez a gondolati és lelki egymásra rezonánság minden kultúra fundamentuma: „mert a kultúra lényegéhez tartozik, hogy közös kincse az embereknek”.¹⁰ Felfogásában a kultúra az élet minden vonatkozását magába foglaló, lényegével megformáló szimbólumrendszer, ahol minden megnyilatkozás erre a lényegre utal, ami nem más, mint az étellel, világgal szembeni alapállás.¹¹

Ebből következően a mítosz, a vallás és a kultúra ugyanazt az életorganizátori szerepet töltötte be a történelem során. Ez az, ami a kor számára elveszett. Nem a művészet és a művész lépett ki az eleven kultúra köréből, hanem a nyugati ember világa veszítette el kultúra jellegét, a jelenségeket egyetlen szemléletbe olvasztó erőt.¹² Érdekes, hogy Lukács már használja a civilizáció-kultúra dichotómiát, amelyben a civilizáció a német szellemi tradíciónak megfelelően valami külsődleges, az élet felszínét érintő magatartásformák és praktikus vívmányok összessége.¹³ Gauguinről írta: „azt mondják, megundorodott a mi kultúránktól és menekült a barbárok közé. Mindenek előtt: Tahitiban nem voltak barbárok, és itt minálunk sincsen kultúra. Csak civilizációnkat rúgta le magáról, amikor oda lement. Csak a kényelemről és egy csomó külsőségről mondott le, és kapott érte nyugalmat és harmóniát egy évezredes kultúrájú nép között”.¹⁴

Lukács szerint a civilizáció nem adhat megoldást az emberi létezés problémáira, mivel nincs értékvonatkozása, és mivel nincs értékorientációja, nem is lehet találkozási pontjuk: „És vajon több-e nekünk egy utazás, amiért egy napig és nem egy hónapig tart, amíg célhoz jutunk? Vajon mélyebbek, lélekbe vágóbbak lettek-e leveleink, mert gyorsabban viszi őket a posta? Vajon erősebbek és egységesebbek lettek a reakciók az étellel szemben, mert talán többen juthatnak a dolgok közelébe és több dolognak a közelébe?”¹⁵ Milyen művészet nő ki a civilizáció szikes talajából? Az impresszionizmusé: olyan művészet, amelyben nincsen eszmei tartalom, ahol az eredetiség az egyetlen értékmérő, és minden konvenció egyenesen művészetellenesnek minősül. A hatás forrása nem a közös szimbólumrendszeren nyugvó közölhetőség, hanem a megszokottól való lényegi, meghökkenítő különbözőség: a szenzáció.¹⁶ Ami ma érdekes, holnap érdektelenné válik, mert az ismétlés és utánzás aktsuaival elveszti hatni tudása egyedüli fegyverét,

az eredetiséget. Ez a „felületek művészete”, amely mögött nincs semmi, nem hordoz semmit, nem fejez ki semmit, csak hatni akar a meglepő ötletek és technikai megoldások virtuozitásával. Lukács György ennek a művészetnek üzent hadat: „Hadüzenet minden impresszionizmusnak, minden szénzációnak és hangulatnak, minden rendtelenségnek és értékek tagadásának, minden világnézetnek és művészetnek, amely első szavának és utolsóának az „én” szót írja le”.¹⁷

Sajátos ezek után Lukács György kultúrkritikája, mivel magában hordozza azt az ellentmondást, amely a „műfaj” számos alkotását jellemzi. Arról a paradoxonról van szó, hogy míg a kor-, és kultúrkritikák sajátos toposza – a lukácsi értelemben vett – kultúra hiánya, illetve felbomlása, elemzésükben mégis valami centrális szellemi princípium vagy fogalom köré szervezve tárják fel az „átkozott kor” jelenségeit. Lukácsnál az „esztétikai kultúra” a kultúranélküli kor cégére, és az élet-, és élményéhség jellemzésének központi fogalma. Lukács is érezte ennek ambivalens jellegét, ezért egy szellemi salto mortaléval próbálta azt feloldani: „A kultúra egysége tehát meglelt volna: az egység hiánya; megvolt a középpontja: a teljes perifériakussága mindennek; megvolt mindennek szimbolikussága: az, hogy semmi sem szimbolikus, hogy minden csak az, aminek átélése pillanatában látszik... És megvolt a kultúrának pusztán egyénin fölemelkedő volta: az, hogy nincsen semmi, ami az egyes ember pillanatain túlemelkedhetnék; megvolt a kapcsolat az emberek között: a teljes magányosság, a kapcsolatok teljes hiánya”.¹⁸

Lukács azonban nem csak negatívumokkal írta körbe az „esztétikai kultúrát”. Maga az elnevezés feltehetően Kierkegaard életszemléleti tipológiájából nyert ösztönzést, ahol az esztétikus ember a legalacsonyabb életlehetőség megvalósítójaként azt a típust jelölte, aki elveszik a pillanatnyi élvezetek kimerítésében.¹⁹ Az egyik jellemzője tehát ennek a kultúrának az „élet kiélvezése”, a másik pedig a művészi alkotásokra való reagálás egyik formájának, a hangulatnak teljes dominanciája az élet minden területén: „És az esztétikai kultúra abban a pillanatban született meg, amikor ezt a lelki tevékenységet az élet egész területére kiterjesztették, amikor tehát az egész élet a folyton változó hangulatok szüntelen egymásutánjává alakult; amikor minden tárgy megszűnt létezni, mert minden csak hangulat-lehetőséggé lett; amikor eltűnt az életből minden állandóság és ismétlődés”.²⁰ Azt látjuk, hogy az a fogalmi és szemléleti apparátus, ami korábban az impresszionizmus jellemzésének és kritikájának a háttérét adta, egy egész világnézet bírálatának eszközévé vált. Lukács az impresszionizmust kiemelte a művészet köréből, és a világra hangoltság, a látásmód kormeghatározó formájává avatta.

A közös formanyelv hiányának kérdése Szabó Dezsőnél a francia irodalommal foglalkozó tanulmányaiban jelent meg.²¹ Ennek okát – akárcsak Lukács a modern festészet kapcsán – a művész, az alkotó teljes elszigeteltségében, a közölhetőség lehetetlenségében pillantotta meg. A *Jules Laforge* című írásban a szimbolista költészet, az „új francia lyra” sajátos, korábbi kifejezési formákat negligáló instrumentumának, a vers *libre*-nek a kialakulását követte nyomon.²² Ennek háttérében látta meg az azt életre hívó lelkialkatot. Ezt a lelkialkatot az elszigeteltségből, magányosságból kinövő mesterséges különbözőzési vágy, az „én betegsége” határozta meg: „Ez az izoláltság nem azt az egyedülvalóságot jelenti, amelybe a körülmények sodorhatnak. Ez az izoláltság tragikus érzése annak, hogy igazi énünk egyetlen, és senki mástól meg nem érthető, hogy magunkba vagyunk zárva, és senki soha meg nem ölelhet a lelkünk mélyéig”.²³

Ez a „betegség” nem a szimbolistákkal jelent meg, csak bennük érte el végső következményeit. Az irodalom Rousseau óta fertőződött vele, így a „patologikusan egyéninek keresése” a romantikával és Rousseau-val kezdődött: „Ez a kicsi ember egy

nagy-nagy tehetség tetején kuporog, de féktelen érvényesülési éhségében nem tud elég nemest, örökké valóan tiszta emberit szállítani a művészetnek. Művészté cicomázza tehát apró egyéni disznóságait, és kimondja az új piac fő reklám-elvét: a mindenkitől különbözős, a mindenáron való újság cinikus elvét.²⁴ Szabó Dezső nietzschei képpel ragadta meg a 19. századi (művész)ember világgépének nagy fordulatát: „Isten megszűnt asyllum lenni az élet elől”.²⁵ Az első romantikusok még panteizmusuk erejével orvosolták az egészről való kiszakítottság nyomasztó tudatát. A természet menedékét követte a Victor Hugo-i, michelet-i emberiség-rajongás, mint a második romantikus generáció isten-pótléka. A század második felére azonban az ember éppoly izolálttá vált a természettől, mint Istentől, a megváltói gesztusok pedig komikusnak tündek fel a „megszólíthatatlan csöcselékké” züllött emberiség felé.²⁶ Szabó Dezső a szimbolistákban látta a romantika harmadik hullámát, amelyben az élet céltalansága, a belső én feltárásának lehetetlensége mint felismerés együtt élt a végtelenre, abszolútra sóvárgó romantikus ösztönnel. Ez a lelki hasadtság és az ebből fakadó feszültség és fájdalom azonban valami különleges vigasszá szublimálódott: „De ez a fájdalom nagy gögös gyönyörűségnek a szülője: rokontalan, egyetlenegy példányban előforduló én vagyok, az élet fatális előrendeltsége lett öntudattá énem formájában, hogy soha nem hallott hangon kikiáltsa céltalanságát”.²⁷

Szabó szerint a mindentől és mindenkitől különbözős büszke öntudata találta meg a maga költői kifejezési formáját a vers libre-ben. Ez a művészi szándék került az érzések és gondolatok témává állandósulását, mint ami elveszi az egyediség varázsát. A cél a tovasikló én pillanatnyi lelki állapotának, hangulatának megzenésítése volt.²⁸ Ez az esztétikai megismerés és alkotás területén minden minta, szabály, konvenció kérdésességét vetette föl. Már ezekkel a Nyugatban megjelent irodalmi kritikákkal egy időben Szabó Dezső más írásaiban a francia szimbolista költők kapcsán megrajzolt lelki alkatot világnézeti ideáltípussá emelte.²⁹ Így született meg a romanticizmus és a klasszicizmus mint örök történelemalakító kategóriák: „A klasszicizmus és a romanticizmus ellentéte az örökös harc, a történelmi tragédia. Naív középkori dráma mutatja a szépen mosakodó, engedelmes, szabályosan imádkozó Ábel és a borzas, féktelen Káin gyermekségét. Az egyik az istenes jelent építő, törvényben élő klasszikus, a másik a lázadó, jövőt kergető romantikus... Klasszicizmus és romanticizmus minden emberben, minden társadalomban, minden korban jelen van. Csak erőviszonyuk különböző. A romanticizmus a történelmi életben változást, a klasszicizmus kialakult kultúrfázist jelent”.³⁰ Ez a szembeállítás – az esztétikai szemlélet különbözősége pusztán egyik vetülete – az élet minden területére kiterjedt. A klasszikus ember eszerint például a politikai életben „feltétlen híve a központi hatalomnak, a szigorúan megszabott rendnek”, a romantikus pedig „mint vallásos: Luther, mint logikus: Descartes, mint politikus: Rousseau. Forradalmár, ki a törvény, a társadalmi és morális szabályok ellen hangoztatja az ész, szív és a természet jogát.” Kritikában és művészeti vagy irodalmi alkotásokban pedig „nem ismer apriorisztikus feltételeket, nem respektál mintát és szabályt”.³¹

Szabó Dezső történelmi kontextusba is beágyazta elképzelését. Eszerint a 18. század végétől a 20. század elejéig tartó történelmi periódus a romanticizmus jegyében állt. Éppen ezért átmeneti kor, amelyben az individualizmus „termékeny anarchiájából” új formák vajúdják ki magukat: „Két monumentális kor közötti alaktalan idő beteget vagyunk. A nagy epika, nagy mitológia szétbomlott – elkésett omladékkövei még most is koppannak a lelkekben. Az új epika, új mitológia még csak most van ígérkezőben... De az új élet lassan serked elszórt jelenségekben. A leendő mitológia első nagy szentje

Auguste Comte. Ő az első, ki új dogmával akar új egységet adni a világnak”.³² Ennek a témának érdekes variációját adta Szabó Dezső *A francia pszichéhez* című írása. Ebben a munkájában a romantikus-klasszikus dichotómiának nemzetkarakterológiai színezetet adott. Ennek értelmében a francia lélek a klasszikus-logikai-szociális lelkiakat par excellence megnyilvánulási formája, szemben a németek örök individualizmusával.³³

Lukácsnál az „esztétikai kultúra” volt a megnevezése az elitált korszaknak, amelynek gyökerei – úgy, mint Szabó Dezsőnél – a 19. század elejéig nyúltak vissza: „Az az idő, amiben mi felnőtünk, és az egész 19. század nem hitte semminek állandóságát”.³⁴ Szabó Dezső a romanticizmus fogalmát használja korszakjelzőként, és meghatározó jellemzőjének az individualizmust, a különbözni vágyást, az „én betegségét” látta. Mit állítottak a mozaikra tört étellel szemben mint lehetőséget, perspektívát? Szabó Dezső a leendő új klasszicizmus korát, amelyet egy „teljes pszichikai egység” jellemezett. Ennek múltbéli mintaképe elsősorban a keresztény középkor volt: „A görögöknél és a középkorban a teológiai, metafizikai és pozitív ismeretek bizonyos tömege egy harmonikus szintézisben volt minden egyén lelki életében, és ez az egyformán kialakult társadalmi psziché volt a görög és középkori erős közösségek szellemi alapja... A művész lelkének finom gyökérszálai szétágaztak a közönség minden tagjába, s onnan szívta magába azt az életet, melyet egyéniség erejével formába örökített”.³⁵

Lukács számára az egységes, az élet minden területét formáló kultúra totalitása jelentette a lehetséges gyógyírt. *A regény elméletében* (1913) a görögökben látta meg az „egyensúlyos élet” hordozóit, a teljesség birtokosait: „Világunk végtelen naggyá tágult, és minden zuga több kincset és veszélyt rejt, mint a görögöké, ez a gazdaság azonban felszámolja világunkban az élet hordozó és pozitív értelmét: a teljességet, mert a teljesség mint minden egyedi jelenség megformáló előzménye azt jelenti, hogy a zárt teljes lehet; teljes, mert minden megvan benne, semmi sem reked kívül, és semmi sem utal valami magasabb rendű odakintre... A lét teljessége csak ott lehetséges, ahol már minden egynemű”.³⁶

Talán az eddigi fejtegetésekkel is sikerült érzékeltetnem azt a gondolkodásbéli processzust, amely Szabó Dezső és Lukács György esetében a művészet formanyelvének felbomlása, illetve átalakulása során szerzett tapasztalatokat az élet egészébe belevetítette. Ez egy zavaró redukcióhoz vezetett, ahol szükségyszerűvé vált, hogy a „hangulat-anarchia” és az „én betegsége” munkáljon minden mögött, a vers libre-től a 19. századi parlamentarizmusig. Kérdés azonban, hogy lehet-e ennyire egylényegűnek látni egy éppen sokrétűsége okán bírált kort. És ami talán ennél is fontosabb kérdés: lehet-e ennyire homogénnek és problémamentesnek látni bármely korszakot és kultúrát, beleértve a mintaként állított, az ideális társadalmi formaként megjelölt középkort és antik görögséget? Nem az Egész ígérete, az Egész megragadásának vágya, tehát a totalitás igénye hamisította meg a múlt, a jelen és a jövő képét egyaránt?

IRODALOM

- Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Scientia Humana, Budapest, 1994.
 Hanák Tibor: *A filozófus Lukács*. Magyar Műhely, Párizs, 1972.
 Komlós Aladár (szerk.): *A szimbolizmus*. Gondolat, Budapest, 1975.
 Lukács György: *Az utak elváltak*. (1910) In. *Ifjúkori művek*. Magvető, Budapest, 1977.
 Lukács György: *Sören Kierkegaard és Regine Olsen* (1910). In. *Ifjúkori művek*.
 Lukács György: *Rudolf Kassner*. (1908) In. *Ifjúkori művek*.

- Lukács György: *Gauguin* (1908). In. *Ifjúkori művek*.
- Lukács György: *Esztétikai kultúra* (1913). In. *Művészet és társadalom*. Gondolat, Budapest, 1969.
- Lukács György: *A regény elmélete* (1913). In. *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Magvető, Budapest, 1975.
- Lukács György: *Bródy Sándor: Király-idillek* (1903). In. *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Gondolat, Budapest, 1970.
- Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest, 1987.
- Szabó Dezső: *A futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei* (1913). In. *Egyenes úton*. Püski, Budapest, 2003.
- Szabó Dezső: *Az én betegsége: Tristan Corbiere* (1913). In. *Egyenes úton*.
- Szabó Dezső: *Jules Laforge* (1911). In. *Egyenes úton*.
- Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje* (1915). In. *Egyenes úton*.
- Szabó Dezső: *Paul Verlaine* (1911). In. *Egyenes úton*.
- Szabó Dezső: *Jules Laforge*. In. *Egyenes úton*.
- Szabó Dezső: *Jean-Arthur Rimbaud* (1911). In. *Egyenes úton*.
- Szabó Dezső: *J.J. Rousseau érzelmi morálja* (1912). In. *Egyenes úton*.
- Szabó Dezső: *A romantikus Ady* (1911). In. *Egyenes úton*.
- Szabó Dezső: *A francia pszichéhez* (1914). In. *Egyenes úton*.
- Szabó Dezső: *Auguste Comte esztétikai gondolatai*. Huszadik Század. 1913. 1. szám.
- Szabó Dezső: *Jegyetek JJ Rousseau-hoz*. Nyugat, 1912. 12. szám.
- Szerb Antal: *A világirodalom története* (1941). Magvető, Budapest, 1992.

JEGYZETEK

- 1 Szabó Dezső: *Jegyetek JJ Rousseau-hoz*. Nyugat, 1912. 12. szám. 1018. o.
- 2 Lukács György: *A modern dráma fejlődésének története*. 2. kötet, Budapest, 1911. 185. o. Idézi Hanák Tibor: *A filozófus Lukács*. Magyar Műhely, Párizs, 1972. 18. o.
- 3 Szabó Dezső: *A futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei* (1913). In. *Egyenes úton*. Püski, Budapest, 2003. 73. o.
- 4 Lukács György: *Az utak elváltak* (1910). In. *Ifjúkori művek*. Gondolat, Budapest, 1977. 284. o.
- 5 Lukács György: *Esztétikai kultúra* (1913). In. *Művészet és társadalom*. Gondolat, Budapest, 1969. 72. o.
- 6 Balázs Béla naplója (1903–1914). Budapest, 1982. 613–614. o. Idézi Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Scientia Humana, Budapest, 1994. 146. o.
- 7 Lukács György: *Bródy Sándor: Király-idillek* (1903). In. *Magyar irodalom – világirodalom*. Gondolat, Budapest, 1970. 23. o.
- 8 Uo.
- 9 Lukács György: *Gauguin* (1908). In. *Ifjúkori művek*. 112. o.
- 10 Lukács: *Esztétikai kultúra*. 74. o.
- 11 „Minden kultúra az élet meghódítása, az élet minden megnyilatkozásának ily erővel való egységesítése (ami persze sohasem fogalmi egység), hogy bármelyik részt nézzük az élet egészéből, a legmélyén ugyanazt kell látnunk mindenütt. Az igazi kultúrában minden szimbolikussá válik, mert minden csak kifejezése – és minden egyformán csak kifejezése – az egyedül fontosnak: az étellel szemben való miként-reagálásnak, az ember egész lényének, az élet egészéhez való minként-fordulásának.” Uo. 73–74. o.
- 12 „Nincsen már kultúra, amelyben ugyanazon ösztön határozza meg, milyen legyen az ember háza, öltözete, bútorai, képei; teljes az anarchia.” Lukács: *Gauguin*. 112. o.
- 13 A civilizáció és kultúra megkülönböztetése Spengler Untergangja után vált szélesebb körben elterjedté, azonban Norbert Elias egészen Kantra vezeti azt vissza. Norbert Elias: *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest, 1987. 101–107. o.
- 14 Lukács: *Gauguin*. 114. o.
- 15 Lukács: *Esztétikai kultúra*. 72. o.
- 16 „Az impresszionizmus mindig csak szempontokat adott, amelyeknek segítségével el lehetett volna jutni valahová. De ő nem akart eljutni sehová. Végcéloknak érezte a szempontokat, mert már azok is szenzációkat és hangulatokat hozók lehetnek. Megérkezéseknek tekintette ötleteit, ha azok eléggé újak és eléggé érdekesek voltak. Megérkezéseknek tekintette őket, nem utatnak; szenzációknak és ingereknek, nem feladatoknak és kötelezettségeknek.” Lukács: *Az utak elváltak*. 285. o.
- 17 Uo. 286. o.
- 18 Lukács: *Esztétikai kultúra*. 74. o. Az ellentmondást egy másik helyen úgy küszöböli ki, hogy az „esztétikai kultúra” lelki típusainak (szakember, esztéta) azonossága minőségileg más, mint az igazi kultúrateremtő homogenitás: „Hogy mind a

- két típusnak egységes voltát életük egyoldalúsága és lelküknek csak egyfajta élménylehetőségre való reagálása okozza. És nem az igazi gazdagság és erő érzése, mely mindent a maga középpontjára vonatkoztat, mert tudja, hogy oda mindent lehet vonatkoztatni.” Uo. 73. o.
- 19 Az esztétánál magasabb stádiumot jelöl az etikus ember mint aki a történelmileg adott normák szerint él. A legmagasabb élethelehetőséget Kierkegaard szerint a vallásos ember jeleníti meg. Erre vonatkozólag Lukács György: *Sören Kierkegaard és Regine Olsen* (1910). In. *Iffjúkori művek*. 287–303. o.; Lukács György: *Rudolf Kassner*. (1908). In. *Iffjúkori művek*. 144–153. o.
- 20 Lukács: *Esztétikai kultúra*. 74. o.
- 21 Ezek először a Nyugatban jelentek meg 1911 és 1913 között: *Jules Laforgue* (1911), *Jean-Arthur Rimbaud* (1911), *Paul Verlaine* (1911), *Az én betegsége: Tristan Corbière* (1913).
- 22 Szabó Dezsőnek a szimbolista költészetéről írott tanulmányainak jelentőségét jól példázza, hogy Komlós Aladár az általa szerkesztett, 1965-ben megjelent, a szimbolizmust bemutató könyvben a témához nélkülözhetetlen bibliográfiában Horváth János tanulmánya mellett Szabó Dezső írásait szerepeltette. Komlós Aladár (szerk.): *A szimbolizmus*. Gondolat, Budapest, 1975.
- 23 Szabó Dezső: *Jules Laforgue* (1911). In. *Egyenes úton*. Püski, Budapest, 2003. 18. o.
- 24 Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje* (1915). In. *Egyenes úton*. 162. o.
- 25 Szabó: *Jules Laforgue*. 13. o.
- 26 „Hugo papa és követőinek nagy érzelmi összeolvadásai a vulgussal banálissá lettek.” Szabó Dezső: *Paul Verlaine* (1911). In. *Egyenes úton*. 33. o.
- 27 Szabó: *Jules Laforgue*. 12. o.
- 28 Rimbaud irodalomtól történő elfordulása kapcsán írta Szabó Dezső: „Talán mert észrevette, hogy énjének abszolút sajátos megörökítését nem érheti el az irodalomban? Talán észrevette, hogy a líra az egyénesülést egy bizonyos fokán túl vagy zenévé lesz vagy - örültséggé?” Szabó Dezső: *Jean-Arthur Rimbaud* (1911). In. *Egyenes úton*. 26. o.
- 29 Ilyen írás *J.J. Rousseau érzelmi morálja* (1912), illetve *A romantikus Ady* (1911).
- 30 Szabó Dezső: *A romantikus Ady* (1911). In. *Egyenes úton*. 124. o., 126. o.
- 31 Uo. 125. o.
- 32 Szabó Dezső: *A futurizmus: Az élet és művészet új lehetőségei*. 71. o., 73. o.
- 33 „Politikai, művészeti, filozófiai, társadalmi életformái majdnem matematikailag éles logikai képletekben foglalhatók össze, szemben a germán népek némileg kaotikus, misztikus, termékeny ködfoltjaival.” Szabó Dezső: *A francia pszichéhez* (1914). In. *Egyenes úton*. 67. o. Ez a felosztás persze nem eredeti. Szerb Antal világirodalom-történeti munkájában Novalis-ra is hivatkozva állapította meg: „A francia természettől fogva klasszikus, a német pedig romantikus.” Szerb Antal: *A világirodalom története* (1941). Magvető, Budapest, 1992. 400. o.
- 34 Lukács: *Az utak elváltak*. 281. o.
- 35 Szabó Dezső: *Auguste Comte esztétikai gondolatai*. Huszadik Század. 1913. 1. szám. 78. o.
- 36 Lukács György: *A regény elmélete* (1913). In. *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Magvető, Budapest, 1975. 497. o.

Békecsászár/király és/vagy alkalmatlan politikai vezető?

Történelmi szociálpszichológiai elemzés IV. Károlyról

Tanulmányomban¹ IV. Károlyról, az utolsó magyar királyról (és I. Károly osztrák császárról) írok. Nem annyira a történelmi-politikai kronológiát és eseménytörténetet fogom elemezni, hanem egy történelmi/politikai és pszichológiai problémát: azt, hogy Károly – a számára adatott két évben (1916–1918) – „alkalmas” politikai vezető volt-e?

Tanulmányomban azt a – látszólag történelmietlen – kérdést is feszegetni fogom, hogy a „szakrális köztársaság” megoldás lehetett volna-e a forradalmi trónfosztás, a trianoni békediktátum, a „király nélküli királyság”, a radikális és pusztító (bolsevik, náci/fasiszta) szélsőségek véstesen (in)stabil „megoldásaival” szemben? Ezért gondolatmenetem (nagy merészen) a jelenkori történelmi/politikai problémák néhány kérdését is érinti.

A témá(m)ra történő előhangolás

Mivel írásom interdiszciplináris: történelmi és politikai jelenségek *pszichológiai* összefüggéseit is keresem, azaz *a történelmi és politikai komplexitások pszichológiai alapjait* igyekszem megragadni – értelmezésem szükségképpen *reduktív* lesz. Elemzésem tehát nem a nagy történelmi és társadalmi összefüggésekre összpontosít, hanem ebben a történelmi és politikai keretben élő/mozgó és csetlő/botló emberre.

Elemzésem „főhőse”: IV. Károly – a békecsászár/király. Azt a politikai pszichológiai problémát fogom körbejárni, hogy Károly, mint államfő, vajon alkalmas politikai vezető volt-e? A politikai alkalmasság történelmi/politikai és pszichológiai komponenseinek önmagában is bonyolult kérdéseit persze szintén reduktív módon fogom kezelni, mert nem térek ki a pszichológiai szempontból sem elhanyagolható fejlődés- és személyiség-*lélektani* tényezőkre, például Károly gyermekkori szocializációs tapasztalataira, az apai és anyai nevelés, a szülői minta egyébként az ő esetében különösen fontos személyiségformáló hatásaira. Nem foglalkozom a dinasztikus és a történelmi/politikai „véletlenek” sorozataival sem; azzal a kérdéssel, hogy Károly – bár Habsburgnak született – nem volt várományosa a trónnak, nem készült és nem is készítették föl az államvezetési feladatokra.

Elemzésem másfelől a történelmi/politikai korszak jellegzetességei bemutatása és leírása felől is reduktív, mert – bár nagyon is fontos – nem foglalkozom az első világháború kitérésének szövevényes okaival, lefolyásának színtereivel, kronológiájával, majd befejezésének szerteágazó diplomáciai, sőt konspirációs bonyodalmaival. Egyetlen tényezőt és időpontot emelek ebből ki: *az 1916-os évet, Károly megkoronázásának időpontját.*

Elemzésem központi mondanivalója egyfajta *történelmi szociálpszichológiai interpretáció*; annak az összefüggésnek az értelmezése, hogy Károlyt *Szent István király koronájával koronázták magyar királlyá 1916. december 30-án.* A koronázási szertartás dramaturgiája, de még inkább a Szent Korona-tan történelmi/jogi konstrukciója – mint *szimbolikus* mintázat – leírása és értelmezése igazi pszichológiai feladvány. Elemzésemben amellet fogok érvelni, hogy *a Szent Korona-tan történelmi/politikai és pszichológiai jelentése a „szakrális köztársaság” fogalmában válhat igazán explicitté,*

mert archetípusos konfliktusmegoldó alkotmányjogi eszmei kerete nem pusztán szakrális, de társadalmi/politikai döntések pszichológiai eszköze is lehet. Az én elemzésem interpretációs összefüggéseiben pedig azért lehet termékeny, mert IV. Károly politikai vezetői alkalmatlansága és a „szakrális köztársaság” utópiája egy nagyon is releváns kérdés-együttes feszültségét indukálhatja. Azt a látszólag történetietlen kérdést fogom tehát az elemzésem végén feszegetni, hogy a „szakrális köztársaság” megoldás lehetett volna-e 1916–18-ban – és (netán?) utána is.

A személy/iség: Károly

IV. Károly személyiségének átfogó és árnyalt pszichológiai/pszichobiográfiai elemzése helyett én most néhány olyan kortárs leírására hagyatkozom, akik IV. Károlyról személyes benyomásokat is szerezhettek. Ezek a leírások persze számos módszertani aggályt is fölvethetnek, ám egy szempontból minden tudományos pontosság és elemzői precizitás fölött állnak: kortársak és a közvetlen élmény/benyomás hitelességével bírnak. Számomra most (csak) történeti források; nem többek, de nem is kevesebbek: afféle anekdotikus adalékok Károlyról.

Krúdy Gyula Károly királyról – egy tegnapi ködlovag. – Milyen volt Károly király? – kérdezte 1925-ben Krúdy Gyula. A válasza:

„Ha nem tudnád róla, hogy király [...], hinnéd őt egy fiatal erdésznek [...], aki mindig csak a jósnak és becsületességnek volt a mintaképe [...]. De gondolhatnád őt fiatal tiszthelyettesnek, akire csak véletlenül került az ezredesi uniformis, aki a vészjóslóan szürke, háborús egyenruhában sem más, mint egy jó fiú, akit egy szerető édesanya dédelgetve, magának nevelgetett [...]”²

Kós Károly – Károly királyról: nem tudott imponálni. – Kós Károly is tagja volt annak csapatnak, akik a koronázási szertartás előkészületein dolgoztak. Károly király meglátogatta azt a műhelyt, ahol Kós Károlyék végezték a munkájukat. A királyról a benyomásait így írta le:

„Felálltunk, és ki ahogy tudott, vigyázzba állott, Károly király mosolygott, és a hozzá legközelebb állótól valami affélét kérdezett, hogy lehet-e itt látni valamit. Elhadartam aztán én is a katonai bemutatkozó formulát honvéd módra, és a király végigfutotta a mi rendetlen műhelyünket. Megnézett néhány rajzot, zászló- és címermintát, agyag- és gipszmodellt, aztán elbúcsúzott és elment. Így ösmerkedtem meg Károly királlyal. És mondhatom, nem voltam túlságosan meghatva. Valahogy másképpen képzeltem el egy igazi királyt. Nem tudott imponálni nekem.”³

Ernst von Körber osztrák miniszterelnök Károly császárról/királyról:

„Az ember azt reméli, egy harmincévessel fog megismerkedni... de akivel találkozik, annak külseje egy húszéves férfi... gondolkodása, beszéde és viselkedése pedig egy tízévesé.”⁴

Károly 1916-ban 29 éves volt!

Fouchet, francia főbiztos jelentéséből Briandnak, a francia miniszterelnöknek, 1921. április 4. – IV. Károly: „nagyra nőtt koronás gyermek”⁵

A szépirodalmi jellegű emlékezések és a nagypolitikai játszmák fénytöréseiből felvillantott, elnagyolt/elfogult vagy valóságos/hiteles jellemrajz-szilánkok után idézzünk fel egy katonai frontélményt, egy anekdotikus elbeszélés keretében leírt portrét is.

Borbély Kálmán tüzér főhadnagy: Károly nagyon jó arcú, szimpatikus fiatalember volt.

„Karintiába, Villach mellett egy Obervellach nevű községbe kerültünk. Itt már nem volt kiképzés, csak néha gyakorlatoztunk egy kicsit az ágyúkkal. Csak mi voltunk itt, semmilyen másik katonai egység nem volt. A közelben volt Hermagor község, amelynek mezején megszemlélt minket a trónörökös, a későbbi IV. Károly.

[...] Sokat várankoztunk, mire megérkezett a trónörökös. Csukaszürke tiszti köpenyben, amely pirossal volt paszportozva, és vezérkari sapkában. Esterházy Pál százados, ütegparancsnok kísérte. Amikor ellovagolt előttünk, minden ütegnél megállt. Megkérdezte a hajtótüzért, hogy hova való és van-e családja. Én az első félszakasz parancsnoka voltam, nálunk a hajtótüzér lengyel volt. Amikor Károly őt kérdezte, az nem értette. Károly mögött volt a parancsörtisztje, az szöjt, hogy: „Felség, ez lengyel ember!” Mire Károly lengyelül szöjt hozzá, úgy kérdezte meg, hogy van-e családja és hová való. Ezt minden szakasznál feltette, ezek olyan sablonos kérdések voltak, nem hiszem, hogy érdekelték volna őt ezek a dolgok. Egyébként Károly nagyon jó arcú, szimpatikus fiatalember volt.”²⁶

A történelmi és politikai helyzet 1916/17-ben

IV. Károlynak – a „nagyra nött koronás gyermeknek”, aki persze minden bizonnal „szimpatikus fiatalember” is volt – 1916. november 21-e (Ferenc József halála) után kellett volna igazán helytállnia, akkor, amikor már második éve dúlt a világháború. Az a háború, ami ugyan valamiféle kedélyes csetepatének indult 1914 nyarán, ám 1916-ban már nagyon is véres valósággá vált: olyan gyilkos, emberdaráló és pusztító küzdelemmé, amely az emberi történelemben addig ismeretlen volt. Korábban is voltak persze háborúk, de a mozgósított emberek/katonák száma, a hadszínterek kontinenseken is átívelő, globális kiterjedtsége, a háborúzó felek (országok és szövetségek) száma, és mindenekelőtt a mobilizált gazdasági erőforrások mennyisége/minősége – és aztán mindennek „eredményeként” az ember- és minden más veszteség mértéke: korábban ismeretlen volt. Ezért is hívták az első világháborút már a kortársak is: Nagy Háborúnak. (Akkor még persze nem is sejtették a folytatást!)

Hogyan is nézett ki a történelmi és politikai helyzet 1916-ban és 1917-ben?

Elemzésem szempontjából röviden így tudnám ezt a helyzetet leírni: *még nem dőlt el semmi!* A központi hatalmak (ennek a szövetségi rendszernek volt tagja az Osztrák–Magyar Monarchia, ezen belül a Magyar Királyság is) és az antant erői a hadszíntereken (is) egymásnak feszültek, de ekkor még, így mondanám, kétesélyes volt a játszma: a háború folytatása végkimerülésig és/vagy békekötés.

A háborús masinéria tehát nagyüzemi méretekben és tempóban rendületlenül dolgozott, és amikor Ferenc József halála (1916. november 21.) után IV. Károly az Osztrák–Magyar Monarchia első számú politikai vezetője lett (és magyar királlyá is koronázták: 1916. december 30-án), valóban úgy látszhatott: nincs minden veszve – sőt! Az antant oldalán 1917. április 6-án hadba lépő USA azonban eldöntötte a győzelem kérdését – de a „béke” jellege ekkor még nyitott volt. Például Wilson, az USA elnöke 1917 januárjában még „győzelem nélküli békéről” is beszélt – aztán másképp cselekedett.⁷ Nem beszélve az antant és ide-odacsapódó, ám végül is a „győztes” mellett helyüket megtaláló, zsákmányra éhes kisebb szövetségeikről.

Am a Nagy Háború nem csak a véres csatatereken és a politikai/diplomáciai boszorkánykonyhákban fortyogott; 1916-ban már láthatóvá váltak a háterszágban is megmutatózó következményei is.

A Nagy Háború társadalmi és társadalomlélektani következményei

Mindenekelőtt azokat a hatásokat veszem sorra, amik az Osztrák–Magyar Monarchia (s ezen belül a Magyar Királyság) társadalmában 1916-ban már tendenciaszerűen, tehát jól látható módon jelen voltak az élet minden területén: a gazdaság, az állam, a mindennapi élet és a kultúra világában.

A háború alapvetően formálta át a társadalmat – éppen azért, mert korábban soha nem mozgósították az „egész társadalmat”, annak minden osztályát/rétegét, „mindenkit” a győzelem érdekében.

A részletes áttekintés helyett most is csak az én elemzésem szempontjából néhány fontos összefüggésre utalok:

1. Mindenekelőtt arra, hogy a gazdaságban megnőtt az igény az állami újraelosztás és beavatkozás iránt.

2. A háborús traumák sokkoló hatása. Nemcsak a frontokon, ahol a közvetlen életveszély és a halál, a sebesülések fizikai és mentális gyötrelmei voltak jelen, hanem aztán egyre nagyobb körökben gyűrűzve az otthon maradtak, a hátszágok lakóiban, mindenekelőtt az érintett családtagokban (jószerivel tehát „mindenkiben”) is következményei voltak a háborús fejlemények traumatikus hatásainak.

3. A női és férfiszerepek változása. Az életerős, fiatal férfiak a frontokon harcoltak, így aztán kénytelen-kelletlen, de szükségképpen a nők, az asszonyok egyre több „férfimunkát” is vállaltak, például és jellemző módon a háborús megrendelések miatt: a prosperáló hadiiparban, fegyvergyárakban. – Ám a hagyományos és megszokott férfi-nő kapcsolat terén is destruktív hatással „dolgozott” a háború. A családi kapcsolatok is szétestek. Özvegyek és árvák siratták férjeiket, apjukat – vagy várták, sokszor reménytelenül és/vagy végtelennek tetsző hosszú ideig a hadifogságba esett férfiakat.

4. És nem utolsósorban meg kell említenem a kultúra világában történő tektonikus átalakulásokat is: a kultúra nemzetközi világát felszabdáló nacionalista indulatok elszabadultak.⁸

*

A következő évben kezdődő forradalmi hullámhoz képest 1916 olyan kiindulópontot kínál, ahonnan még a régi, de már az új világ is egyszerre belátható. Ilyen esemény volt IV. Károly koronázása is december 30-án.

Mesék világa és/vagy szimbolikus valóság

Egy kortársi élménybeszámolóban ezt olvasom IV. Károly koronázásáról: „A mesék világa elevenedik meg [...], paripák, hintók, lakájok, csatlósok és benn a hintókban a magas méltóságok. Nem e világból való látomány, — így, ahogy megjelentek, csak a legnagyobb alkalmakra tartják szimbólumnak, korok meséjének.”⁹

A következőkben tehát ezt a *szimbolikus univerzumot* fogom (vázlatosan) elemezni. Először magát a koronázási szertartást – a *dramaturgiai epizódot* –, majd magát a szimbólumot: a *Koronát* és a *Szent Korona-tant*. Mindezt persze azért teszem, hogy IV. Károly döntéshozói helyzetét ne csak a „kemény” társadalmi, sőt katonai tényezők és kényszerek felől mérleljelem, hanem a „puhább” társadalomlélektani hatásokat is az értelmezési szempontjaim között *explicit módon* használhassam.

A dramaturgiai epizód: 1916. december 30.

A koronázás jelentésrétégei

A magyar királykoronázás egy rendkívül összetett, egyszerre vallási és világi/hatalmi és politikai esemény, szertartás. A következő dramaturgiai komponenseket különböztethetjük meg:

(a) *Szagrális* – amely megteremti az uralkodó „Istentől elrendelt” küldetését, mert a politikai hatalom gyakorlása nem pusztán hatalomtechnikai feladat, hanem mindenekelőtt transzcendentális sors: a világi viszonyok szakralizálása.

(b) *Liturgikus és rituális* – a keresztény (értsd: katolikus) liturgia keretei között az új uralkodót ünnepélyesen beiktatják, amikor jelképesen átadják a főhatalmat. Ennek az aktusnak két meghatározó eleme van: a felkenés (unctio) és a koronának a király fejére való ráhelyezése. A királykoronázások középkori szertartásrendje, a koronázási ordo arra szolgált, hogy az, aki korábban nem volt király, a rítus által királlyá váljon. Magyarország uralkodóinak koronázása I. (Szent) István királlyá avatásától kezdődően a magyar államiság egyik legfontosabb szertartása volt – egészen 1916. december 30-ig.

(c) *Esztétikai* – a koronázás a politikai elit ünnepélyes reprezentációja is: *paripák, hintók, lakások, csatlósok és benn a hintókban a magas méltóságok*.

(d) *Történeti és politikai* – csak az a személy tekinthető törvényes uralkodónak, akit a Szent Koronával az esztergomi érsek, annak hiányában a rangidős főpap koronázott meg. A legfontosabb magyar sajátosságok: a Szent Korona elengedhetetlen használata, a koronázás fehérvári, majd pozsonyi, illetve budai helyszíne, és a koronázást celebráló esztergomi érsek (ha e poszt betöltetlen volt, a rangban utána következő egyházfő) személye voltak. A magyar királyok koronázásának több mint kilencszáz éves időszaka alatt ezek a jellegzetes sajátosságok – néhány kivételtől eltekintve – mindvégig megmaradtak.

(e) *Aktuálpolitikai*. – A koronázás időpontjának éppen aktuális politika erőviszonyai, személyi és hatalmi játszmái is természetesen megjelennek, mintegy színre viszik az előadás szereplői.¹⁰

*

Ezek után idézzük föl Károly koronázásának néhány jellegzetes epizódját. Természetesen most is csak villanásnyi részleteket fogok bemutatni; olyan részleteket, amelyek egyfelől a főszereplő, Károly személyiségének árnyaltabb leírásához járulhatnak hozzá; másfelől olyan kordokumentum-jellegű szöveget is idézek, ami az ünnepi/szagrális alkalmat a politikai realitás – a háború és/vagy béke – nem kevésbé magasztos, csak éppen evilági és prózai realitásához köti.

A térdelő király

Krúdy Gyula szárnyaló *helyszíni közvetítését* idézem:

”
A király térdel az oltár lépcsőjén.
A legnyugodtabb lelkek is bizonyos szokatlan borzongást érezhettek

e percben. A király lelke Istennél van. Talán mint egy hófehér galamb repült fel az égbe, mindig magasabbra emelkedve fénylő szárnyain, tul a földön, tul a felhők boruján, majdnem oly kicsiny már, mint egy fénylő csillagocska... És lendülő megadással veti magát az Ur zsámolya elé.”¹¹

A király

Andrássy Gyula politikai elemzéséből idézek:

„Az új királyt a nemzet tisztelettel, bizalommal, reménnyel fogadta; alkotmány- és királyhű érzései által megszabott ragaszkodással. Igaz szeretetet azonban király is, úgy, mint minden ember, csak egyénisége által szerezhet. [...]

Első nemzetközi fejedelmi ténye a béke felajánlása volt. A fiatal uralkodóknál nem egyszer láttuk, hogy a hadidicsőség kápráztató ténye elvakítja szemüket; örömmel, büszkeséggel állapíthatjuk meg, hogy a mi fiatal uralkodónk a békekötés dicsőségét tartja nagyobbak a győzelem dicsőségénél, ez szintén jóleső tudat, mely a nemzet millióinak rokonszenvét biztosítja számára. Király is, nemzet is kész küzdeni; most az entente durva visszautasítása után az eddigieknél még nagyobb elhatározottsággal, de emberi meglepéssel mondhatom, nem hódítani, nem hadidicsőséget szerezni akar, hanem békét óhajt.”¹²

A korona – pszichológiai eszköz/tárgy

A koronázás szimbolikus univerzumát a korona testesíti meg; a magyar koronázás történeti/politikai hagyományában ez a „tárgy” antropomorf és szakrális szereplővé vált: *Szent Koronává*.¹³

Am ha csak magát a „tárgyat” vizsgáljuk, azaz mint pszichológiai eszközt vesszük szemügyre, akkor ez a korona sem más, mint egy *testnövelő* eszköz/tárgy. Ez a pusztán etológiai alapmechanizmus azonban szimbolikus jelfunkcióval is rendelkezik: a mikrokozmosz (az emberi test) és a makrokozmosz között közvetít. Éppen ez a közvetítő erő és hatás a döntő tényező: társas- és társadalomlélektani működése révén még az „állam szürke testét” is feltöltheti *lélekkel*.¹⁴

Néhány ilyen „lélektöltekező” pszichológiai összefüggést vázlatosan bemutatok:

A korona: (középkori) keresztény szimbólum. – Krisztust idézi. Krisztus: a mély-én jelképe. Krisztus: a keresztény mandala középpontja = a mély-én archetípusa. Krisztus életére/halálára és feltámadására történő visszaemlékezés: ezzel áll helyre az istenképpel való őseredetű állapot.¹⁵

A korona: (történeti) identitás. – A politikai és a teológiai eszméket egybekapcsolja. A politika nem más, mint a „legátfogóbb eszköz arra, hogy ezen a világon teremtsünk valamiféle világrendet”. A teológia pedig „a legmódszeresebb kísérlet arra, hogy az ember egzisztenciálisan semmi-voltát a metafizikai mindenség megalkotásával ellensúlyozzuk.”¹⁶

*A korona: kulturális és kommunikatív emlékezet*¹⁷

	Kommunikatív emlékezet	Kulturális emlékezet
Tartalom	történelmi tapasztalatok az egyéni életút keretei között	mitikus őstörténet, az abszolút múlt eseményei
Forma	informális, kevésbé megformált személyközi érintkezésekben alakult ki, köznapi	alapítást igényel, nagyfokú ceremoniális kommunikáció, ünnep
Közvetítő csatornák	eleven emlékezés az organikus emlékezőképesség révén, személyes tapasztalás és szájhagyomány	rögzített, tárgyiasult kifejezőeszközök, hagyományos szimbolikus rögzítés, illetve szóbeli, képszerű, táncos stb. megjelenítés
Időszerkezet	80-100 év, 3-4 nemzedék időhorizontja, mely a jelennel együtt halad tova	a mitikus ősidők abszolút múltja
Hordozók	aspecifikus, kortársi emlékezetközösség	a hagyomány szakosodott hordozói

A korona: közösségi jelkép. – Az emberek közösségi, társadalmi helyét képviselő és megerősítő tényező. A többi emberhez és a világegyetemhez fűződő kapcsolatunk jelképes megjelenítője.¹⁸

A korona: kollektív tudat/talan. – A kollektív tudattalan: olyan tartalmak, amelyek az emberekhez tartoznak örökletesen, tehát nem az egyéni élet eseményei töltik fel. Azaz preformált információk: az archaikus elméhez köthető = *archetípusok*. Archetípusok azért léteznek, mert az emberiségnek van egy közös tapasztalata: életről, halálról, istenekről és Istenről, anyáról, apáról, születésről, jóról, gonoszról (ezek mind archetípusok példái). Ezeknek az ösképeknek a használatával tudunk megküzdeni, bizonyos élethelyzetekben bizonyos megoldási formába rendezik a dolgokat. Az archetípusok gyakran szimbólumokban jelennek meg, Az archetípusok aktiválódásakor az embert érzelmileg megrendült, felkavart érzések töltik el, ez a teremtménység érzése, amikor az egyén rájön, hogy milyen kis része ő a világnak – és ezért mennyire kiszolgáltatott.¹⁹

Szent Korona-tan: szimbolizáció

„Alattad a föld, fölötted az ég, benned a létra.”²⁰

A koronázás szimbolikus univerzumát a dramaturgiai rend/ezés jeleníti meg, mondhatni viszi a színpadra – ám maga a korona az a szimbolikus jel, ami mintegy magába sűríti a hit/vallás, a történelmi múlt és identitás, az emlékezet, a kollektív tudat/talan és a jövő képzeleti/reményei komplex jelentéseit.

A magyar Szent Korona is egy ilyen szimbólum: konkrét fizikai test, kézzel fogható műtárgy, másfelől a magyar államiság ezeréves szimbóluma, s magának a Szent Korona-eszmének mint alkotmánytani, jogi konstrukciónak a jelentését hordozó jel.²¹

Az alábbiakban azt fogom megvizsgálni, hogy a magyar Szent Korona-eszmében milyen történelmi és politikai pszichológiai rétegeket tárhatunk fel. Azt a hipotézist

fogom körbejárni, hogy a politikai makro-világ integrációjára hivatott dinasztikus és/vagy köztársasági szerveződések között a Szent Korona-eszme egy sajátos köztes megoldást képvisel.²²

A dinasztia. – A politikai (makro)territórium egységének és időbeli folyamatosságának szimbolikus letéteményese az uralkodó teste (= a dinasztia). Az integrációt biztosító szerveződési mód hierarchikus és organikus, mert a filogenetikus minta a természet adta szülő-gyermek kapcsolaton, s ennek a rokoni, törzsi és etnikai társas hálózatokon nyugvó kiterjesztésén alapul(t).

A király mint szimbolikus képzet és a dinasztikus reprodukciós verseny. – De a király olyan szimbolikus képzet is (volt), aki „élet és halál ura” (index vivorum et mortuorum) és „dicsőséges király” (rex gloriae), azért, mert megegyezett a belső ember archetípusával, amihez az önismeret Krisztus által megmutatott útja vezet, mert Krisztus a „mennyeek országa bent az emberben”.²³ Ám másfelől az uralkodó teste, azaz a dinasztia ebben a folyamatban a reprodukciós verseny (a férfiúi potencia, a női termékenység, szóval a minél eredményesebb génátörökítés) biológiai és egyben státus- és vagyonszerző alkalmassági küzdelmének is a „tere(pe)” volt.²⁴ Ezért a rokoni-verségi alapokon nyugvó dinasztikus „államtest”-szerveződés biológiai és társadalmi (vagyon- és presztizs-szervező) funkcionálását, illetve diszfunkcionálását az alternatív köztársasági integrációs mechanizmus váltotta és válthatja fel.

A köztársaság. – Az uralkodó testét valóságosan és/vagy képletesen „feldarabolják”: létrejön a köz-társaság, amely *szerveződés* az (állam)polgárok között. Ezért a politikai territórium egysége és időbeli folyamatossága fenntartásának integrációs sémája mellérendelő és mechanikus. A hierarchikus dinasztikus organizáció reprodukciós kockázatának kiiktatásával, illetve a reprodukciós kockázat mellérendelő „szétterítésével”, s nem melleleg az egyéb materiális javak (pénz, presztizs stb.) piaci mechanizmusokon keresztül történő hozzáféréseinek biztosításával a politikai tér kommunikációs partnerei a demokratikus hatalommegosztás politikai technikáit dolgozzák ki.

Az „államtest” köztársasági bomlása. – Az „államtest” premodern képzete, az, hogy az uralkodó valóságos teste mintegy azonos (volt) a hatalmi intézményekkel és a birtokolt földrajzi területtel is, a köztársaság modern integrációs mechanizmusában személytelenné, mondhatni „testetlenné” válik. A premodern „államtest” elszemélytelenedése a modernizációs folyamatok köz-társasági „bomlási”, azaz differenciálódási folyamataiban azt jelenti, hogy az eredeti organikus viszonylatot (a szülő-gyermek archetípusos, azaz filogenetikusan is a „kezdetet” jelentő természetes viszonyt) helyettesítik, vagy inkább pótlását végzik. Az organikus-természeti (természetes) alapok teljes kiiktatása vagy megszüntetése ugyanis nem lehetséges (még a posztmodern virtuális valóságban sem lehetséges a test abszolút dematerializálása). Így és ezért helyettesíti vagy pótolja egyfelől a királyt az államfő (a köztársasági elnök), másfelől az organikus szelekciót a demokratikus választás. Ám amit a reprodukciós verseny dinasztikus kockázatának kiiktatásával egyfelől nyer a köz-társasági integrációs séma, azt másfelől az organikus szerveződés mechanikus helyettesítésével nem igazán tudja pótolni. A politikai tekintély kvázi-szülői mintái ezért (is) épülnek be a köztársasági politikai tér kommunikációs sémái közé is: az érett, a tapasztalt, a szülői (a történeti hagyományok miatt elsősorban az apai) *imago* tudattalan pszichikus energiájából is táplálkozó politikai vezető ilyen szerep a „legmechanikusabb” köz-társasági viszonylatokban is.

A dinasztikus elv tehát organikus és hierarchikus – a köztársasági elv pedig mellérendelő és mechanikus. A konkrét történeti és politikai folyamatokban éppen ezért a dinasztikus és a köztársasági integrációs sémák valamiféle „keveréke” alakult ki:

elnöki köztársaság, alkotmányos monarchia. Az abszolút (ha tetszik: „egy-dinasztiás”) monarchiák ugyanis végső soron a genetikai „leépülés” szociobiológiai, azaz evolúciós-szelekciós mechanizmusai révén iktatódnak ki a politikai térből. A személytelenné váló köz-társasági intézmények pedig elbürokratizálódnak: a *testetlen* intézmények, mint „lelketlen” porhüvelyek, alkalmatlanná válnak az állampolgári lojalitás, a jogkövető magatartás kiváltására – végső soron nem képesek identitás-mintát mutatni és adni.

A magyar Szent Korona. – A magyar Szent Korona-tan az a képzet (jogi konstrukció), hogy a magyar állam egységét, kontinuitását és függetlenségét nem a dinasztia, de nem is egy (köz-társasági) szerződés biztosítja, hanem egy valóságos (az első [szent] király által is érintett) tárgy: a KORONA = egy szimbolikus jel, amely a mikrokozmosz (az emberi test) és a makrokozmosz (Isten) között közvetít.

A magyar Szent Korona-eszme tehát egy olyan pszichológiai eszköz, amely az állami integráció konfliktusmegoldó mintáit optimalizálja: úgy tölti fel lélekkel az „állam szürke testét”, hogy nem személyteleníti el az intézményeit, a területi-történeti jogfolytonosság biológiai/etnikai esetlegességeit (például a tulajdonviszonyokat is) a szakrális kötöttség folyamatosságával helyettesíti. Az ország a Szent Korona birtoka: nem az uralkodó – és nem is a köz-társasági individuumoké. Ők együtt – és így mellérendelő („demokratikus”) módon. Tehát nem etnikai alapon és/vagy születésük által pozicionált rangjuknál, helyzetüknél és helyüknél fogva „magyarok” és „birtokosok”, hanem a Szent Korona révén: benne és általa. Nem mellesleg: így garantálható az ország autonómiája és függetlensége – például az Osztrák-Magyar Monarchián belül is.

Ezért az egyik legfontosabb pszichikus funkció: a horizontális és vertikális konfliktusos viszonyulások és kapcsolatok „egyensúlyának” optimalizálása, a közvetítések stratégiai és taktikai játszmainak „eredményes” gyakorlata.

Ez a közvetítés több síkon zajlik. Az egyik a társadalmi/gazdasági világ, a *horizontális* tér-idő viszonylatokban a politikai cselekvések terepe: így például és többek között a társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség, a polgárosodás konfliktusos folyamatai; a másik a *vertikális* dimenzió: a *szakralizáció*, a *deszakralizáció* és a *reszakralizáció* konfliktusos erőterében hullámzó feszültség.

A következőkben ezeket a jelenségeket elemzem – nem száaira bontva, hanem a társadalomlélektani diagnózis szempontjából meghatározó összefüggésekre összpontosítva.

Kezdem a politikai világgal.

Politikai cselekvések. Történelmi szociálpszichológiai összefüggések: 1916–1918 – és utána is

Ekkor a mindent meghatározó politikai cselekvés terepe a Nagy Háború volt. A pszichológiai konfliktuselemzés szempontjából ezt a kérdést teszem föl: a háborús konfliktus viszonyai között vajon a kompetitív és/vagy a kooperatív konfliktuskezelés az eredményesebb-e?²⁵

Kompetitív és/vagy kooperatív konfliktuskezelés

A kompetitív konfliktuskezelés nyereségmaximáló, „vagy-vagy” alapon szemléli a világot, a „másik” megsemmisítésére tör. Ez legtisztábban a háborús viszonyokban bontakozhat

ki. Nemcsak a személyes csetepatékban lehet így (is) „győzni”, de ez a fajta mentalitás a politikai játszmák világában is érvényesül(het). A politikai konfliktusok a valóságos háborúkban aztán a szó szoros értelmében a „másik” fizikai/gyilkos megsemmisítésére is tör/het. – Az „alkalmas” politikai döntéshozó: agresszív mentális készenléti állapottal elszántan küzd a „győzelemért”. A Nagy Háború meghatározó politikai döntéshozói közül Georges Benjamin *Clemenceau* (1841–1929) ilyen politikai személyiség volt: ezt már a kortársai is így látták – ő volt a Tigris. A francia nagyságtudat tökéletes megtestesítője és győztes érvényre juttatója volt: aki a németek teljes elnyomásában látta a francia állam biztonságának és gazdasági felemelkedésének zálogát.²⁶

A *kooperatív konfliktuskezelés* a megegyezést helyezi előtérbe, az „is-is” helyzeteket, megoldásokat keresi. Ezekben a helyzetekben kiválóan képes manőverezni, mert igyekszik megtalálni az eltérő érdekeltségek, személyek és ügyek közös érintkezési felületeit. Nem élezi az ellentétet, mert inkább a „békés” megoldásokat kedveli. Politikai vezetőként is az építés, a fejlesztés, a haladás, a reformok híve. Szocializált és nem pusztán önérvényesítő hatalommotiváció jellemzi. A „béke” az ő igazán otthonos terepe – nem a háború. A háborús körülmények között is persze szükséges a kooperáció, de csak a „mi” világán belül, mert mindent felülír ilyenkor a „mi” versus „ők” között feszülő konfliktus.

IV. Károly az itt csak vázlatosan jelzett konfliktusos erőterben döntően a kooperatív konfliktuskezeléseket preferálta, a kompetitív konfliktushelyzetekben viszont a vesztes játszmákba sodródott: *a Tigris széttépte/főlfalta*. Azaz például és többek között békekötési kísérletei, így a Sixtus-afféreként elhíresült próbálkozása is, sikertelen volt – ám a kiegyensúlyozott béke lehetőségét mégis ez a kooperatív konfliktuskezelési ajánlat jelezte, nem is akármilyen horderejű alternatíva eshetőségével.²⁷

Ami azonban talán még fontosabb: IV. Károly béketörekvése nem pusztán veszteségminimalizáló volt, de még önsorsrontónak is tűnt. Ez utóbbi főként a visszatérési kísérleteit jellemezte. Ám valójában *önfeláldozó* volt – *szakrális küldetésstudattal*. (Ehhez lásd a mellékletben Schönborn bíboros, bécsi érsek írását Károly boldoggá avatásának kihirdetése alkalmából.)

Veszteségminimalizálás: kompetitív és kooperatív

A konfliktuskezelés a veszteségminimalizálással is eredményes lehet – az „eredmény” ebben az esetben persze nem a „győzelem”, hanem: a szomatikus/testi és materiális *túlélés*. Ehhez is azonban erő, határozottság és koncepció szükséges: a kompetitív és kooperatív konfliktuskezelésnek az éppen adott helyzetben releváns *hibridizációja*. Ez háborús körülmények között nem elhanyagolható eredmény. Két magyar politikai vezetőt elemzek, vázlatosan, akik szinte paradigmaticus példái a veszteségminimalizálás történeti/politikai alternatíváinak: az *(ön)destruktív* és a *konstruktív* veszteségminimalizálás két korabeli magyar példáját jelzem.

Károlyi Mihály (1875–1955): az (ön)destruktív veszteségminimalizáló – aki miniszterelnökként (1918. okt. 31.-1919. jan. 11.) és államfőként (1919. jan. 11.-márc. 21.) is csak *sodródott* a valóban kaotikus eseményekkel. Pacifizmusa, vagyis az antanthatalmakkal való feltétlen megegyezési hajlandósága, egy politikai vezetőtől jószerivel szokatlanul naiv bizalma a wilsoni békeajánlatokban és a nemzetiségi vezetők jóindulatában, azt jelzik, hogy Károlyi kooperatív igyekezete a veszteségminimalizálás helyett (szándéka ellenére) a teljes szétesés és szétbomlás irányába taszította az országot. A politikai vezetés kompetitív játszmáiban is veszített, s amikor ez számára is világossá vált: „átadta” a hatalmat – a kommunistáknak.²⁸

Horthy Miklós (1868–1957): a konstruktív veszteségminimalizáló. – Károlyi Mihállyal ellentétben Horthy Miklós nem sodródott a kaotikus eseményekkel, hanem: *alkalmazkodott*. Ferenc József szárnysegédjeként „labanc” volt, IV. Károlyt is hűségéről biztosította. Ám éppen akkor, amikor az uralkodó erre a hűségükre is számítva visszatért (a már megcsönkített, a trianoni) Magyarországra azzal a szándékkal, hogy visszavegye az első számú politikai vezetői hatalmat, azaz a Magyar Királyság legitím uralkodójaként folytassa politikai tevékenységét²⁹ – *Horthy Miklós megszegte esküjét*: nem adta át a hatalmat a legitím uralkodónak. Horthy Miklós azonban nem valamiféle kicsinyes hataloméhségtől vezérelve volt eszközöző, hanem az ország-mentés stratégiai érdekeit mérlegelve cselekedett így. Ha nem ezt teszi, akkor a zsákmányéhes kisantant államok vezetői parancsot adtak volna hadseregeiknek a trianoni Magyarország megszállására, ami viszont gyakorlatilag a maradék ország teljes pacifikálását, azaz megszüntét és felszámolását, afféle (Clemenceau által egyébként is preferált) „karthágói békét” jelentett volna.³⁰

Horthy Miklós tehát nem adta át a hatalmat a legitím uralkodónak. Sőt IV. Károly másodszori visszatérési kísérlete után – amikor katonai ellenállást is kifejtett – „kurucos” huszárvagást is alkalmazott: a képviselőház megszavazta a Habsburg-ház trónfosztását (1921. november 6-án), de az ország államformáján nem változtattak. Afféle ideiglenes kényszermegoldásként létrehozták a „király nélküli királyságot”, és Horthy Miklóst kormányzóvá választották. A király nélküli királyság: *csönkolt hibridizáció – de a túlélést biztosította*. Ráadásul Horthy szilárd antikommunista beállítottsága miatt az antant nagyhatalmi politikai vezetői (elsősorban az angolszász, de még a francia diplomácia is) jobban bízott benne, mint a baloldali, egyre inkább kommunista-szimpatizáns Károlyi Mihályban. És még egy tényező növelte Horthy Miklós politikai alkalmasságát: valódi és tapasztalt, harcedzett katonai vezető volt.³¹ Ez elsősorban a belpolitikai erőterben volt fontos: a kollektív veszteségminimalizálás esélyét növelte az „erős vezető” képze.³² IV. Károly ebből a szempontból is csak vesztes lehetett volna, ha netán sikerült volna a visszatérése az egyébként Horthy Miklós által sem vitatott legitím uralkodói szerepéhez. Ám az is valószínű, hogy IV. Károly hajlandósága szerint sem lett volna „erős vezető”, hanem – „demokratikus”. Károly habitusa inkább polgári/civil volt – nem pedig militáns, agresszív.³³ A Szent Korona-tan alkotmányjogi konstrukciójában *implicit*e benne lévő „szakrális köztársaság”-eszmét valószínűleg megkísérelte volna kibontani, valamennyire (bizonyára fokozatosan, reformok útján) megvalósítani: *explicit*té tenni.

Nem ez történt.

A történeti politikai realitások a kompetitív örvénylés (ön)pusztító démonait szabadították rá a világra – így persze Magyarországra is.

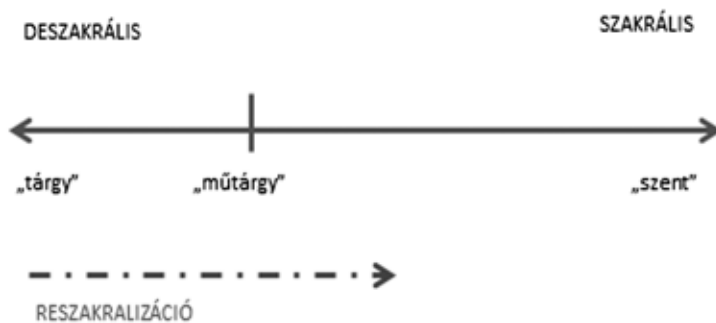
Ezért tehát tegyük egy gondolatkísérletet – nem a realitásokkal szemben, hanem éppenséggel azok elemzésével olyan interpretációs kísérletre vállalkozom, amelynek révén a hamis realitások látszatjellegét leszünk képesek diagnosztizálni. Nem mellesleg IV. Károly történeti/politikai és pszichológiai megismerésében esetleg némileg árnyaltabb képet is felvázolhatunk.

„Szakrális köztársaság”

A politikai cselekvések konkrét életvilágában zajló események homályos tükrében fel-felvilanhat a szakrális világ értékhorizontja is. Utópikusnak is vélhetnénk talán, ám én most – írásom befejezése felé közeledve – nem annyira az egyébként csábító

utópiagyártást választom, hanem a valóságos történeti/politikai erők további átvilágítására teszek kísérletet: a *szakralizáció*, a *deszakralizáció* és a *reszakralizáció* dinamikus feszültségeinek ábrázolására – így:

A (Szent) Koronához való viszony

A „szakrális köztársaság” eszméje tehát a deszakralizálódó világ/i hatások közepette él/t, ám ez egyben folyamatos és dinamikus feszültséget is jelent, olyan konfliktust, ami ráadásul a reszakralizációnak is teret/esélyt nyit(hat).

Vessünk tehát egy röpke pillantást a 20. század elejétől napjainkig tartó magyar történelmi/politikai fejleményekre.

*Történelmi szociálpszichológiai vizsgálódások:
a valóságos történeti/politikai kontinuitások és diszkontinuitások
(vázlat)*

- Első magyar köztársaság (népköztársaság): 1918–1919. *Diszkontinuitás és deszakralizáló.*
- Proletárdiktatúra (tanácsköztársaság): 1919. *Diszkontinuitás és deszakralizáló.*
- Király nélküli királyság: 1920–1946. *Disz/kontinuitás és (re)szakrális.*
- Második magyar köztársaság: 1946–1949. *Diszkontinuitás és deszakrális.*
- Kommunista diktatúra (népköztársaság): 1949–1989. *Diszkontinuitás és deszakrális.*
- Harmadik magyar köztársaság: 1989 – *Diszkontinuitás és reszakralizáló*: 1. posztkommunista alkotmány és koronás címer (1989/90–2011), 2. Alaptörvény (2011–)

= „SZENT KORONA”: *múzeumi mű/tárgy és/vagy SZAKRÁLIS (?) brand*³⁴

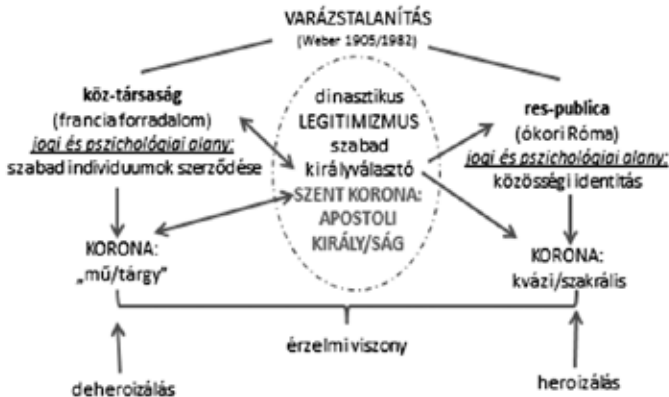
Köztársaság és/vagy monarchia – Ezek után azt hiszem, hogy valóban nem az a tét egy adott politikai territórium életképességének fenntartásában, hogy annak makrotéri szervező elve dinasztikus-e vagy pedig köz-társasági, hanem az, hogy van-e egyáltalán integrációs mechanizmusa. Mindazonáltal azt látnunk kell, illetve a történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a köztársasági integrációs elv történetileg egy „kései”, Európában lényegében csak a 17. és a 18. századtól kialakuló államforma.

Magyarországon pedig a magyar jakobinusokkal (Martinovics, Hajnóczy stb.), de valóságos, bár még mindig nem győztes politikai erőként az 1849. évi áprilisi Függetlenségi Nyilatkozattal elkezdődött folyamat – ami a 20. században bontakozott ki teljes mértékben, azaz vált a diszkontinuitásokkal szétszabdalt „valósággá”.³⁵

Köztársaság és/vagy republika – Gondolatmenetemben a „köztársaság” fogalmát az egyszerűség kedvéért, de az uralkodó konvenciónak is megfelelően a „liberális demokrácia” leginkább a rousseau-i társadalmi szerződésre alapított, John Locke-tól Jeremy Benthamon át John Stuart Millig az angolszász gondolkodók által felépített fogalmával azonosítottam. De természetesen tovább lehet árnyalni az itt szóban forgó problémákat abból a szempontból is, hogy a „köztársaság” jelentésének van egy republikánus változata is. A republika egyrészt történetileg az ókori görög poliszokig, de inkább a Római Birodalomig, eszmetörténetileg pedig Ciceróig nyúlik vissza. Cicero *De re publica* című művében használja először a „res publica” megjelölést abban az értelemben, ahogy ezt ma is használjuk: mindenekelőtt a választási rendszerrel rendelkező politikai életet jelenti. Ebben a tekintetben még azonos a „liberális demokráciával”, de politikai tartalmát illetően a republika részben mégis más: a „liberális demokrácia” az egymástól független egyének aggregátja, a „republika” (= a republikánus állam) elvileg az *egyének szerves közösségének* kifejezője és politikai formája: *politikai identitást* jelöl. Mondhatni, hogy a republika olyan „köz-társaság”, amelynek integrációs elve *mellérendelő és szerves*.

Apostoli magyar király/ság – A magyar Szent Korona-eszme alkotmányjogi konstrukciója tehát inkább a republikánus mentalitással rokonítható, ám nem annyira a „pogány” római mintához kapcsolható, mert a közvetlen kontinuitás a Szent István-i királyság eszmetörténetében található: *az apostoli király/ság* eszméjében. A magyar apostoli királyság azt jelentette, hogy a királynak evilági politikai hatalma olyan méltóság, ami szakrális és karizmatikus jellegű is: *lelki/spirituális hatalmat és feladatot is jelentett*.

Az itt elemzett összefüggéseket ezzel az ábrával igyekeztem szemléletessé tenni:³⁶

Ez tehát semmiképpen sem „mellérendelő” („demokratikus”), inkább teokratikus hatalom, mert nem iktatja ki a vertikális dimenzió erőterét/működését. A magyar

történeti/politikai erőterben azonban éppen így és ezért vált lehetővé az uralkodói szuverenitás és az ország területi integritásának, függetlenségének a biztosítása.³⁷ IV. Károly hivatástudatában is fontos szerepe volt az apostoli magyar király/ság képzetének/tudatának, többek között ezért nem mondott le a trónjáról, csak az „államügyek viteléről” – ideiglenesen.

Háború vagy háború – béke?

IV. Károly személyes politikai életének, miként a Nagy Háború győzteseinek/veszteseinek is, igazi sorskérdése a háború és béke mibenlétének problémája volt/lehetett. Hiszen háborút nyerni nem könnyű: sok materiális – és lelki – energiát emészt(ett) fel.³⁸

Ám a békét megnyerni nehéz igazán!

A párizsi/trianoni békekötések (diktátumok) valójában a II. világháborút készítették elő.

A II. világháború győztes hatalmai sem „örök békét” teremtettek, hanem – *hidegháborút!*

Világunk tehát *thümotikus*, az önpusztító, gyilkos, agressziós készítéseink által meghatározott, az eleve elrendelt, ráadásul még evolúciósan is beprogramozott végzetes sors – és/vagy az *örök béke* szép látomása mégis csak több lehet, mint a jeles német filozófus (Kant) könyvtári katalógusokban megőrzött filozófiai eszme-futtatásának a címe?³⁹

Károly boldoggá avatása – és vitatása

IV. Károly béketörekvése azonban nem valami, egyébként tiszteletre méltó, bölcsészeti és tudományos probléma (volt) – a valóságos politikai cselekvés terepén mozgott, mondhatnám: csetlett-botlott. Mégis, és éppen ezért is, példaképpé is válhatott: II. János Pál pápa 2004. október 3-án boldoggá avatta⁴⁰ – „... így elindult a szentté válás felé. Úgy látszik, a hasznavehetetlenség mókás utat nyit a vallási felértékelődéshez.”⁴¹

Így él tovább a „győztes” hatalmi arrogancia?!

IV. (osztrák császárként: I.) Károly „az európai történelem egyik legnevesebb uralkodócsaládjának ELFAJZOTT, LEGYŐZÖTT ÉS KICSIT NEVETSÉGES IVADÉKA”.⁴²

Győztes hatalmi arrogancia versus „szakrális köztársaság”

A győztes hatalmi arrogancia reálpolitikai „nyomása” alatt fontosnak vélem föltenni ezeket a látszólag történelmietlen kérdéseket:

- IV. Károly egy lehetséges „szakrális köztársaság” legitim államfője versus a valóság = ez tehát csak utópia?
- Az interiorizált győztes hatalmi pozíció/arrogancia a „szakrális köztársaság” szimbolikus valóságát is letakarította a valóságos történeti-politikai színpadról?
- A „szakrális köztársaság” megoldás lehetett volna-e a forradalmi trónfosztás, a király nélküli királyság, a radikális és pusztító szélsőségek (bolsevik és náci/fasiszta) vészesen labilis – *hamis realista* – „megoldásaival” szemben?

Utószó

Néhány vázlatos példa a re/szakralizáció társadalomlélektanához és politikai pszichológiájához

1. Egy nemzetközi/világtörténeti példa:

- A modern Izrael állam megalapítása (1948) – **visszatérés és államalapítás az ősi (szent)földön...**

2. Kis/magyar példák:

- A magyar **Szent Koronát** a Honvéd Koronaország őrzi a parlamentben.⁴³
- Szent Jobb-körmenet – augusztus 20.: **államlélektani re/szakralizáció.**⁴⁴
- A csíksomlyói búcsú/zarándoklat: **néplélektani re/szakralizáció.**⁴⁵
- A Kárpát-medence szakrális földrajza és pszichogeográfiája: **területi lélek(re) vízió.**⁴⁶

Lehet(ne) egyesíteni a Kárpát-medence népeit?

Nem az egykori Osztrák–Magyar Monarchiát, mint birodalmat, kellene föltámasztani – hanem a Kárpát-medencei organikus tájegységben élő nemzetek egymás mellé rendelt szövetségét.

A Kárpát-medencei organikus tájegységben élő népek és nemzetek egymás mellé rendelt szövetsége ugyanis az a politikai és állami szervező erő lehet(ne), ami a népi/nemzeti lokalitások autonómiáján és szuverenitásán alapul(hatna). A jövő kihívásait – a közös túlélés esélyeit – így lehetne valószínűleg inkább optimalizálni, mint a kompetitív/háborús konfliktuskezelések „jól bevált” eddigi gyakorlatával. Az elmúlt 100 év trianoni „megoldásai” ugyanis nem a túlélést, hanem csak a romlást, a bomlást „optimalizálták”.⁴⁷

MELLÉKLET

Egy polgári/civil („idilli”?) családi életkép:*Károly és családja (1919)⁴⁸*

*

Károly császár és király boldoggá avatásának kihirdetése⁴⁹

2004. október 3-án a Szentatya, II. János Pál pápa Rómában, a Szent Péter téren ünnepélyesen boldoggá avatja Isten Szolgáját, az osztrák házból származó Károly császárt és királyt. Hálát adunk az új boldogért és köszönetet mondunk érte Istennek.

Károly császár boldoggá avatási eljárása a bécsi főegyházmegyében kezdődött, ott, ahol Ausztriai Károly életének és tevékenységének nagy részét eltöltötte.

A történelmi események alapos vizsgálata után Rómában szerencsésen révbé ért a boldoggá avatási eljárás. Károly mindig a békét kereste, felkarolta a szegényeket, és buzgó lelki életet élt. Fiatal korától kezdve a hit vezérelte életét, főként az I. világháború idején és a száműzetésben Madeira-szigetén, ahol életszentség hírében hunyt el. *Megbízatását Károly császár Istentől kapott feladatnak tekintette, ami nem önkényes hatalomgyakorlást jelentett számára, hanem azt a kötelességet, hogy az uralkodásban is fenntartás nélkül kövesse Krisztust, az egyetlen igaz Királyt, és példát vegyen Róla.* Ezért tehát Károly egyetlen fontos döntést sem hozott meg anélkül, hogy előtte ne imádkozott volna.

Károly császár lelki programját azokban a szavakban foglalhatjuk össze, amelyeket feleségének, Zita császárnénak mondott halála napján: „Most még egyszer teljesen

világosan szeretném elmondani neked álláspontomat: minden igyekezetem mindig és mindenben az Isten akaratának lehető legtisztább felismerése volt és annak követése az emberileg elérhető tökéletességig.”

Az a kiváló és bátorító példa, amelyet Károly császár adott, mint *hitvestárs és családapa*, uralkodói hivatásának nehéz megpróbáltatásai közepette és a száműzetés elhagyatottságában, sokak számára bátorítást jelent majd a Krisztus-követésben.

A császár még a halálos betegségét is uralkodói szolgálatá részeként élte meg. Így fogalmazott: „*Azért kell ennyit szenvednem, hogy népeim újra egymásra találjanak.*”

Egy évszázad óta tartó szétszórás és szenvedés után Közép-Európa népei rátaláltak az együttélés és az együttműködés új formáira. Az új Boldog segíteni fogja őket az égből, hogy olyan közösséget építsenek, amely a lelki élet területén is egyre gyümölcsözőbb lesz.

Bárcsak példája arra indítana minket, hogy felelősséget vállaljunk egymás iránt, és hitünkbeli fakadó bizalommal teljesítsük Isten és a felebarát iránti kötelességeinket. Így Európa egyre inkább megtapasztalja, hogy lelki erejét Jézus Krisztus lelkéből meríti.

Dr. Christoph Schönborn bíboros, bécsi érsek

IRODALOM

- Abélés, Marc 2007, *Az állam antropológiája*. Századvég Kiadó, Budapest
- Gróf Andrássy Gyula 1917, A király. In: *Koronázási Album*. Az Érdekes Újság Kiadása, 4.
- Assmann, J. 1999, *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- Baechler, J. 2013, Outline of Psychology of War. *Res Militaris*, vol.3. n°3. – http://resmilitaris.net/ressources/10180/17/res_militaris_article_baechler_outline_of_a_psychology_of_war.pdf
- Bar-Tal, D. – Halperin, E. 2013, The Psychology of Intractable Conflicts: Eruption, Escalation, and Peacemaking. In: Huddy, L. – Sears, D. O. – Levy, J. S. (eds.): i. m. 923–956.
- Bánffy Miklós 2013, *Egy erdélyi gróf emlékiratai. Emlékeimből – Huszonöt év*. Helikon Kiadó, Budapest
- Beke-Martos Judit 2012, *Állami legitimációs eljárások és államfői jogkör 1867–1918 között. Az amerikai köztársasági és a magyar monarchikus államfői hatalomátruházási processzusok és a ceremonális legitimáció összehasonlító jogtörténeti elemzése*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Bereczkei Tamás 1998, *A belénk íródott múlt*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs
- Csikszentmihályi Mihály 2007, *A fejlődés útjai*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Diószegi István 1994, *A hatalmi politika másfél évszázada*. MTA, Budapest
- Egry Gábor és Kaba Eszter (szerk.) 2017, *1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Erikson, E. H. 1991, *A fiatal Luther és más írások*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Erős Ferenc 2007, Lélekgyógyászat a háború szolgálatában – Freud, Ferenczi és a „háborús neurózisok”. In: Erős F.: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Józsefvárosi Műhely Kiadó, 103–120.
- Farkas Attila 2015, Etnikai sztereotípiák az angol pamfletirodalomban. *Studia Mundi*, 02. 03: 21–32. – http://real.mtak.hu/38967/1/Studia_Mundi_Vol_2_No_3_3_Farkas.pdf
- Fejtő Ferenc 1990, *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása*. Atlantisz Kiadó, Budapest
- Fischer, R. J. – Kelman, H. C. – Nan, S. A. 2013, Conflict Analysis and Resolution. In: Huddy, L. – Sears, D. O. – Leny, J. S. (eds.): i. m. 489–524.
- Friedman, W. 1994, Woodrow Wilson and Colonel House and Political Psychobiography. *Political Psychology*, 1: 35–59.
- Fouchet 1921, francia főbiztos jelentése Briandnak, a francia miniszterelnöknek, 1921. április 4. – Idézi: Speidl 2012: 180–181.
- Gerics József és Ladányi Erzsébet 2016, *Királyeszmény – Szent István – Európa*. Szent István királlyá

- avatási szertartásának honi jelentősége és európai háttere. – <http://koronazas.hu/index.php/tudastar/22-gerics-jozsef-ladanyi-erzsebet-kiralyeszmeny-szent-istvan-europa>
- George, A. L. – George, J. L. 1956, *Woodrow Wilson and Colonel House: A Personal Study*. John Day Company, New York. – És még számos újra kiadás.
- Gönczi Tamás 2016, *Nimród gyűrűje. Nimród a régi magyar múltban és az archaikus magyar hagyományban*. Angyali Menedék Kiadó, Budapest.
- Grasndpierre Attila é. n. *Ősi Magyarország. A Kárpát-medence és a Selyemút népeinek felemelkedése*. Titokfejtő Könyvkiadó
- Hammond, Beata 2006, *Mária Terézia, Erzsébet, Zita – Nagy császárnék fiatal lány korukban*. Gabó Kiadó, Budapest
- Hatos Pál 2018, *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Jaffa Kiadó, Budapest
- Hóman Bálint 1938, *Szent István*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Huddy, L. – Sears, D. O. – Levy, J. S. (eds.) 2013, *Oxford Handbook of Political Psychology*. Oxford University Press, Oxford – New York
- Jung, C. G. 1993a, *Titokzatos jelek az égen*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Jung, C. G. 1993b, *Aion. Adalékok a mély-én jelképiségéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Jung, C. G. 1997, *A szellem szimbolikája*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Kant, I. 1795/1985, *Az örök béke*. Európa Kiadó, Budapest
- Kardos József 2012, *A Szent Korona-tan és a legitimitizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Kapronczay Károly (szerk.) 2015, *Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaeegészségügye, annak néhány előzménye és utóéletje. Orvostörténeti tanulmányok*. Magyar Orvostörténelmi Társaság, Budapest – http://real.mtak.hu/52116/1/haboru_es_orvoslas.pdf
- Kende Péter 1994, *A köztársaság mint nemzeti hagyomány és mint egyetemes érték*. In: Kende P.: *Miért nincs rend Kelet-Közép-Európában?* Osiris–Századvég, Budapest
- Kertész K. Róbert 1917, *IV. Károly apostoli magyar király koronázásának művészi és műszaki munkálatai*, Hornyánszky Viktor Csász. És Kir. Ud. Könyvnyomda, Budapest
- Kertzer, David I. 1988, *Ritual, Politics, and Power*. Yale Univ. Press, New Haven, USA, London, UK
- Keynes, J. M. 1919/2000, *A békeszerződés gazdasági következményei*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Király János 1918, *A király-koronázás eredete, egyházi kifejlődése és ordóbeli kialakulása*. Stephaneum Nyomda RT. Bp.
- Kocsis István 1995, *A Szent Korona tana. Múltja, jelene, jövője*. Püski, Budapest
- Kocsis István 2012, *A Szentkorona-eszme időszerűsége*. Püski, Budapest
- Kornis Gyula 1933, *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata I–II. köt.* Franklin Társulat, Budapest
- Kornis Gyula 1939/1943, *Az államférfi Horthy*. In: *Horthy Miklós*. Singer és Wolfner, Budapest: 213–243. – Az eredeti kiadás 1939 novemberében, Horthy budapesti bevonulásának huszadik évfordulója alkalmából jelent meg.
- Kós Károly 1977, *Koronázási emlékeim*. In: Illés Endre (szerk.): *Magyar elbeszélők a 20. században*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest: 147–168.
- Kovács Gergely 2014, *Fogadd a koronát! Károly magyar király hitvalló élete*. Új Ember Kiadó, Budapest
- Krúdy Gyula 1917, *A tételplő király*. In: *Koronázási Album*. Az Érdekes Újság Kiadása, 49–50.
- Krúdy Gyula 1925, *Tegnapok köldovagjai*. Tevan kiadás <http://mek.oszk.hu/13100/13196/13196.htm#2>
- Lányi Gusztáv 1997, *Kis (magyar) alkotmánytani pszichológia*. *Magyar Szemle*, 3–4: 19–36.
- Lányi Gusztáv 2001, *Rendszerváltás és politikai pszichológia*. Rejtjel Kiadó, Budapest: 55–67. 153–161.
- Lányi Gusztáv 2012, *Kis magyar alkotmányozás – 2011/12: Társadalomlélektani és politikai pszichológiai elemzés*. Előadás az ELTE TáTK Kulcskérdések „Kánon és Apokrif” kari konferenciáján, május 24. – Lásd itt a programot: http://tatk.elte.hu/file/kulcskerdesek_2012_kanon_s_ap.pdf
- Lányi Gusztáv 2013, *A politikai érzelmek történelmi szociálpszichológiájáról. Esetelemzés a magyar Szent Korona-tan szimbolikájáról*. Előadás az ELTE TáTK „Értelem és érzelem” Kulcskérdések kari konferenciáján, március 21. – Lásd itt az absztraktot: http://tatk.elte.hu/file/kulcskerdesek_2013_absztraktok.pdf
- Lányi Gusztáv 2016, *A magyar Szent Korona és IV. Károly: a „szakrális köztársaság” utópiája*. Előadás a „Fogadd a koronát...” tudományos konferenciára. Szeged, 2016. nov. 24. – Lásd „Fogadd a koronát...” Ünnep és valóság, hagyományok és reformkoncepciók, múltpercepciók és jövőképek Magyarország utolsó koronázási szertartása körül. Tudományos konferencia. Programfüzet. Szeged, 2016. november 23–24. – 28. o. – <http://www.etnologiaszeged.hu/files/Koronzs-konferencia2016Szeged-honlapra.pdf>
- Lányi Gusztáv 2018, *Békecsászár/király és/vagy alkalmatlan politikus? Történelmi szociálpszichológiai elemzés IV. Károlyról*. Előadás az Állam- és Nemzetstratégiai Mérőföldkövek II. konferenciára.

- A konferencia helyszíne: Veszprém, MTA – VEAB Székház. Időpontja: 2018. december 6. – A konferencia részletes programja itt olvasható: <https://tab.mta.hu/veszpremi-teruleti-bizottsag/esemenyek/allam-es-nemzetstrategiai-merfoldkovek-2>
- Lányi Gusztáv 2020, TriaNon. Történeti és politikai pszichológiai elemzés. *Valóság*, 7: 39–56. –<http://www.valosagonline.hu/ev/magazine/128-2020-Jlius.html#page/41>– Ez a tanulmányom a Valóság „Trianon 100” tanulmányíró pályázatán II. helyezést ért el (lásd itt az eredményhirdetést: <http://www.valosagonline.hu/>)
- Le Bon, G. 1920, *Múlt és jövő. Gondolatok a világháborúról, békéről s a népek és a kultúra sorsáról*. Franklin Társulat, Budapest
- Leopold Lajos 1912/1987, *A presztizs*. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Ligeti Dávid Ádám 2010, A Monarchia béketörekvései 1917–18-ban Arz tábornok emlékiratainak tükrében. In: Háda, Béla; Ligeti, Dávid; Majoros, István; Marusza, Zoltán; Merényi, Krisztina (szerk.), *Nemzetek és birodalmak: Diószegi István 80 éves*. Budapest, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, pp. 393–406. – http://real.mtak.hu/55177/1/Ligeti_David_A_Monarchia_beketorekvesei_u.pdf
- Maczó Ferenc 2016, *Az utolsó magyar királykoronázás. IV. Károly király és Zita királyné koronázási ünnepsége Budapesten 1916 végén*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest
- Mezey Barna (szerk.) 1995, *Magyar alkotmánytörténet*. Osiris Kiadó, Budapest
- Mihályfi Ákos 1917, *A magyar királykoronázás jelentősége*. M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest
- M. Kiss Sándor, Raffay Ernő és Salamon Konrád 2014, *Magyarország sorsragédiái a 20. században*. Éghajlat Könyvkiadó, Budapest
- Molnár Tamás – Pap Gábor – Pecze Ferenc – Tóth Zoltán József – Vass Csaba – Zlinszky János 1999, *A magyar Szent Korona és a Szentkorona-tan az ezredfordulón*. Szent István Társulat, Budapest
- Nagy József 1995, *IV. Károly. A utolsó magyar király*. Göncöl Kiadó, Budapest
- Nánay Mihály 2018, *Habsburg József főherceg. A katona és a politikus: 1914–1924*. Unicus Kiadó
- Neu, Ch. E. 2015, *Colonel House. A Biography of Woodrow Wilson's Silent Partner*. Oxford University Press
- Népszava* 1916. december 31. <http://nepszava.hu/cikk/1043901-megkoronaztak-iv-karoly-kiralyt>
- Ormos Mária 2004, Trón az ingoványon. Károly császár és király kísérletei egy birodalom megmentésére. *Rubicon*, 10. sz.
- Pap Gábor 2013, *Angyali korona, Szent csillag. A Magyar Szent Korona*. Várszerződés Kft, Budapest
- Pásztori Kupán István 2010, A Szent Korona és a magyar protestantizmus. *Keresztény Szó*, május – <http://www.keresztenyszoz.katolikhos.ro/archivum/2010/majus/7.html>
- Pölskei Ferenc 1994, *A köztársasági eszme története Magyarországon*. Céger Könyvkiadó, Budapest
- Rauchensteiner, M. 2017, *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása*. Zrínyi Kiadó, Budapest
- Reiner János 1921, *A magyar királykérdés*. Stephaneum Nyomda R.T. Budapest – http://mtdportal.extra.hu/books/reiner_janos_a_magyar_kiralykerdes.pdf
- Reiner János 1927, *A katolikus és nemzeti királyság*. Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest – http://mtdportal.extra.hu/books/reiner_janos_a_katolikus_es_nemzeti_kiralyasag.pdf
- Romsics Gergely 2004, *Mitosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalomban*. L'Harmattan, Budapest
- Romsics Ignác 2004, *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest
- Salamon Konrád, 1998, *Magyar történelem 1914-1990*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Sloterdijk, P. 2015, *Harag és idő. Politikai-pszichológiai kísérlet*. Typotex Kiadó, Budapest
- Sándor András 2015, Háborús traumák az első világháborúban I. *Első Század*, 2015. nyár –http://epa.oszk.hu/01600/01639/00015/pdf/EPA01639_első_szazad_2015_nyar_059-085.pdf
- Soós István (szerk.) 2017, *Egy elfeledett koronázás a reformkorban. Az utolsó pozsonyi uralkodókoronázás 1830 őszén*. MTA BTK Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest
- Speidl Zoltán 2012, *Végállomás: Madeira. Királykérdés Magyarországon 1919–1921*. Kairosz Kiadó, Budapest
- Taylor, S. 2014, The Psychology of War. Why do human being finds it so difficult to live in peace? *Psychology Today* – <https://www.psychologytoday.com/us/blog/out-the-darkness/201403/the-psychology-war>
- Timon Ákos 1920, *A Szent Korona elmélete és a koronázás*. Stephaneum Nyomda RT, Budapest – Hasonmás kiadás: História Antik Könyvesház BT, 2013
- Tompos Lilla 2005/2006, A IV. Károly koronázása alkalmából készült díszmagyarok története és formai sajátosságai. *Folia Historica*, 24. 11–31.
- Tóth Zoltán József é. n. *Végkifejlet előtt – végveszélyben*. Két Hollós Könyvkiadó, Budapest
- Tóth Zoltán József (szerk.) é. n. (2017), *Hungaria Archiregnum. Szent Korona-eszme, Szent Korona-tan, Alaptörvény*. Két Hollós Kiadó, Budapest
- Unowsky, Daniel L. 2005, *The Pomp and Politics of Patriotism. Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. Purdue University Press, West Lafayette

Weber, M. 1905/1982, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Kiadó, Budapest
 Winder, Simon 2014, *Danubia. Személyes krónika a Habsburgok Európájáról*. Park Könyvkiadó, Budapest
 Zétényi Zsolt 1997, *A Szentkorona-eszme mai értelme*. Püski, Budapest.

JEGYZETEK

- 1 Tanulmányom két konferencia-előadásom alapján készült: lásd Lányi 2016, 2018.
- 2 Krúdy 1925. – A korabeli helyesírást meghagytam.
- 3 Kós 1977.
- 4 Idézi Winder 2014: 562.
- 5 Idézi Speidl 2012: 180.
- 6 https://nagyhaboru.blog.hu/2010/09/13/borbely_kalman_tuzer_fohadnagy_hadiutja_7_resz
- 7 A győztesek önglorifikálásaként 1919-ben Wilson meg is kapta a Nobel-békedíjat. – A politikai konspirációk, vagyis a valódi és eredményes diplomáciai harcokhoz lásd Alexander L. George és Juliette L. George (1956), William Friedman (1994), Charles E. Neu (2015) kiváló munkáit.
- 8 A további fontos részleteket lásd itt: Egry és Kaba 2017, Erős 2007, Kapronczay 2015, Sándor 2015.
- 9 *Népszava* 1916. december 31.
- 10 Lásd a téma szerteágazó, burjánzó gazdagságából egy töredéknyi, de fontos irodalmakat: Abélés 2007, Bánffy 2013, Beke-Martos 2012, Geric és Ladányi 2016, Kertész 1917, Kertzer 1988, Király 1918, Maczó 2016, Mihályfi 1917, Reiner 1921, Reiner 1927, Pásztori 2010, Soós 2017, Timon 1920, Tompos 2005/2006, Unowsky 2005. – Stb. stb. stb.
- 11 Krúdy 1917: 49. – A korabeli helyesírást meghagytam.
- 12 Gróf Andrássy 1917: 4. – A korabeli helyesírást meghagytam.
- 13 Osztrák oldalról nézve ez persze valamiféle „atavisztikus alkotmánynak” tűnt, illetve tűnik ma még inkább. Lásd ehhez: Rauchensteiner 2017: 549. – A Szent Korona-tan terjedelmes hazai szakirodalmából lásd: Kardos 2012, Kocsis 1995, 2012, Kocsis és mások é. n. (2017), Molnár és mások 1999, Tóth é. n., Zétényi 1997.
- 14 Leopold 1912/1987: 337.
- 15 Jung 1993b: 41.
- 16 Erikson 1991: 156.
- 17 Assmann 1999: 56.
- 18 Csikszentmihályi 2007: 277.
- 19 Jung 1993a, 1993b, 1997.
- 20 Weöres Sándor: A teljesség felé – Szembefordított tükrök.
- 21 A magyar (szent) korona, mint műtárgy, kérdéseivel/problémaival nem foglalkozom; tehát azzal sem, hogy mikor és hogyan keletkezett, kik, mikor és hogyan tették vele azt, amit tettek; egyébként igencsak kalandos a történet.
- 22 Az itt következő elemzésemhez lásd Lányi 1997.
- 23 Jung 1993: 171.
- 24 Bereczkei 1998: 79–80.
- 25 A politikai konfliktuselemzés átfogó pszichológiai elemzéséhez lásd: Fishher, Kelman és Nan 2013. – A „makacs” konfliktusok pszichológiai elemzéséhez lásd: Bar-Tal és Halperin 2013. – A háború/k pszichológiájához lásd: Baechler 2013. – Rövid és olvasmányos ismertetés, pszichológiatörténeti áttekintés a „háború pszichológiájával” foglalkozó elemzésekről, művekről, az első világháborúval foglalkozó pszichológiai elemzésekről is: Taylor 2014.
- 26 Diószegi 1994: 286.
- 27 Fejtő Ferenc IV. Károly különbeker-próbálkozásait úgy értékeli, hogy ezek Európát is megmenthették volna, mert megelőzhetők voltak az USA megerősödését, amely túlzott mértékétől már az antant országokban is tartottak a háború alatt. Vö. Fejtő 1990: 172–174. – Lásd még: Ligeti 2010.
- 28 Károlyi Mihályi politikai tevékenységének szövevényes problémáit, történeti szakirodalmi feldolgozásainak is bonyodalmas kacsaringóit én most szándékosan mellőzöm, ám két jeles történeti munkát mégis megemlítek, mert számomra is fontosak voltak. Lásd: Hatos 2018. és Romsics G. 2004: 82–89. – Nem történeti szakmunka, ám még pszichobiográfiai elemzésnek is kiváló Bánffy Miklós jellemrajza Károlyi Mihályról, lásd Bánffy 2013: 55–85.
- 29 IV. Károly első visszatérési kísérlete: 1921. március 27. – április 5. Második kísérlete: 1921. október 20. – október 31. – A témával kapcsolatban lásd: Ormos 2004 – Speidl 2012.
- 30 A versailles-i békeszerződést John Maynard Keynes: *A békeszerződés gazdasági következményei* címmel 1919 őszén megírt munkájában minősítette „karthágói békének”. Lásd: Keynes 1919/2000: 263. – Lásd még Keynes szövegének (is) kiváló retorikai és pszichológiai elemzését: Farkas 2015.
- 31 József főherceg, aki szintén kiváló és népszerű katonai vezető volt (ráadásul 1918-ban IV. Károly homo regiusnak nevezte ki), azért nem lehetett kormányzó, noha 1919-ben rövid ideig már az volt, mert mint Habsburg nem volt elfogadható az antant számára. Vö. Nánay 2018.
- 32 Horthy Miklós = az „erős vezető”-képzet korabeli kurzus- és propagandairodalmát mellőzve

- most csak egy tudományosan is értékes, azaz értékelhető szerzőre és két munkájára utalok: Kornis 1933 – Kornis 1939/43.
- 33 Lásd a mellékletben ezt a „tartást”, azaz mentalitást sugárzó családi életképet.
- 34 A történeti/politikai tartalmi összefüggések részletes kibontásához lásd: M. Kiss, Raffay és Salamon 2014, Romsics 2004, Salamon 1998.
- 35 Vö. Kende 1994, Mezey 1995, Pölöskei 1994.
- 36 És persze arról sem kellene megfeledkezni (most azonban itt csak utalásszerűen jelzem), hogy az „apostoli királyság” Szent István-i hagyománya a világi-hatalmi államépítő = etatista erőkoncentráció szimbolikus univerzuma, a szakrális (ebben az őskeresztény) kontinuitás átértelmezésével és végső soron megszakításával (Koppány kivégzése stb.). – Lásd ehhez: Grandpierre é. n., Gönczi 2016, Kocsis 2012, Pap 2013, Tóth é. n., é. n. (2017).
- 37 Vö. Hóman 1938.
- 38 Ezzel kapcsolatosan igen tanulságos kortársi diagnózis: Le Bon 1920.
- 39 Kant 1795/1985 – Sloterdijk 2015.
- 40 Lásd ehhez a teljes élettörténeti összefüggésekben Kovács (2004) és Nagy (1995). – Lásd még: IV. Károly, apostoli magyar király (1887–1922) http://www.vatican.va/news_services/liturgy/saints/ns_lit_doc_20041003_charles-austria_hu.html
- BOLDOG IV. KÁROLY király – <http://www.mindszentyalapitvany.hu/szentte-avatas/magyar-boldogok/boldog-iv-karoly-kiraly/>
- 41 Winder 2014: 561.
- 42 Fouchet 1921. április 4. – Kiemelés nem az eredetiben.
- 43 <https://www.kormany.hu/hu/mo/az-orszaggyules/a-torvenyhozoo-hatalomrol>
- 44 http://www.esztergomi-ersekseg.hu/?fm=2&am=13&op=augusztus_20_12kep
- 45 <http://www.dehir.hu/belfold/semjen-acsiksomlyoi-zarandoklat-megerosit-hitunkben-es-magyarsagunkban/2013/05/18/>
- 46 <http://emberiseg.hu/emberiseg/a-karpat-medence-szakrális-foldrajza/>
- 47 Lásd ehhez „*TriaNon*” című tanulmányomat: Lányi 2020.
- 48 <http://ertekkereso.hu/doc/clipart/K%C3%A9pt%C3%A1r/K%C3%A9pek/IV%20K%C3%A1rly/>
- 49 Uott. – Kiemelések nem az eredetiben.

Kilenc magyar „politikai fogoly” sorsa a hitleri Németország „munkatáborában”

Szülőfalumból, a Nógrád megyei Nagyoroszi községből a helybeli nyilasok 1944 novemberében kilenc építómunkást németországi „munkatáborokba” deportáltak, ahol valamennyien életüket veszítették. A „kilenc emberrel” történet tanulsága szülőfalum határán messze túlmutat. A történet okait keresve eljutunk 1) egy német repülőgépmotor-gyár lebombázásához, ezzel a háború „logikájához”, 2) a brutális nyilas „vészkorszak” *modus vivendijéhez*, 3) a „munkával való kivégzés” hitleri/himmleri módszeréhez, 4) a községi önkontrol és kohézió hiányához, amely 1944 őszén a teljesen indokolatlan adminisztratív erőszak (deportálás) alkalmazását lehetővé tette.

(Bevezetés) Miután Szálasi 1944. október 15-én hatalomra került, beköszöntött a nyilas *vészkorszak*. Budapesten az utcán elfogott zsidókat, katonaszökevényeket és ellenállókat nyilas különítmények a Dunába lötték. Vidéken a fasiszta brutalitás más formában jelentkezett. Voltak falvak, amelyekben a nyilasok párttá szerveződése elmaradt; ezek a vészkorszakot úgy-ahogy megúszták. A Nógrád megyei Nagyorosziban 1933-ban egy különösen aktív nyilas szervezet alakult, amely Szálasit hatalomra kerülése után díszkapuval fogadta. A helyi nyilasok talán legnevezetesebb tevékenysége a MÉMOSZ (Magyar Építómunkások Országos Szakszervezete) kilenc helyi tagjának deportálása volt a hitleri Németország koncentrációs táborába.

A község egykori, az építómunkások által önerőből épített kultúrházának falán levő emléktábla emlékeztet arra, hogy 1944 novemberében a községből kilenc építómunkást – id. DORIS MIKLÓS kőművest, ifj. DORIS MIKLÓS felső építőipari iskolást, GARAZSI MIKLÓS* kőművest, KOVÁCS MIKLÓS kőművest, KRISTÓF JÁNOS kőművest, RAKONCAI ISTVÁN ácsot, SZTANKOVICS ISTVÁN ácsot, TÓTH MIKLÓS* kőművest, VARGA JÁNOS* ácsot „a német fasiszták és a magyar úri osztály zsoldosai elhurcoltak és meggyilkoltak” [az emléktábláról idézve]. *Varga János apám, Tóth Miklós nagybátyám, Garazsi Miklós anyám unokatestvére volt.

Az eseményről eddig két, a község történetével foglalkozó, 1998-ban és 2020-ban kiadott könyvben^{1, 2}, a Községi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1962-ben készült jelentésében³, és a veszprémi római katolikus egyetemi folyóiratban³ jelent meg rövid ismertetés. A „kilenc ember” elhurcolásával és sorsával kapcsolatban több téves információ került köztudatba. A következőkben – közel harmincéves, e témában végzett kutatásaim alapján – összefoglalom a kilenc építómunkás elhurcolásának és sorsának történetét, a Rákosi-rezsim „igazságszolgáltatását”, majd rátérek az esemény máig lezáratlan „feldolgozására”.

(A deportálás előzményei) A II. világháború előrehaladtával 1943-ban a Szövetséges Légierők támadásai Németországban kivédhetetlenek voltak. A Luftwaffe vadászgépeinek erősebb motorokra lett volna szükségük, hogy a nappal 10 km magasságból bombázó amerikai „légierődöket”, és a többnyire éjszaka támadó angol Lancastereket megsemmisítsék. A probléma megoldására a német BMW cég München melletti repülőgépmotor-gyárában kifejlesztette a BMW 801-típusú, korának legnagyobb teljesítményű repülőgépmotorját, amelyek prototípusait beépítették a

módosított Messerschmitts, Junkers és Focke vadászgépekbe⁴. 1943 végére a BMW már kész volt a 801-es motorok sorozatgyártására, amikor az Amerikai Légierő a München melletti gyárat megsemmisítette. Bombabiztos helyet kellett találni a szupermotorok gyártására.

Albert Speer (Hitler hadiipari minisztere) 1944. március 1-én összehívta a „*Jägerstab*” (Vadász Bizottság) a probléma megoldására. Hans Kammler, a berlini Wirtschafts-Verwaltungs-Hauptamt (WVH, az SS hadiipari igazgatósága) vezetője lett megbízva a projekt irányításával. Geológusok javaslatára a Nürnbergtől mintegy 20 km-re keletre levő Hersbruck város közelében levő 350 m magas Happurg hegyre esett a választás, amelyet viszonylag könnyen megmunkálható puha homokkő rétegek (*Doggersteinschicht*) alkotják. A kőzet nevéből a szigorúan titkos projekt a „*Doggerwerk*” fedőnevet kapta.

A földalatti gyár építését eredetileg 120 000 m² hasznos felületűre tervezték a Happurg hegy gyomrában közvetlenül egymás mellé épített nyolc alagutat összekötve. Az eredeti terv szerint a tizenhat német vállalat és háromezer kényszermunkás munkájával megvalósítandó „beruházás” költsége 15 millió Reichsmark lett volna.

Az alagutak (kézi erővel végzett) építése 1944 szeptemberében el is kezdődött, és a háború végéig hátralevő hét hónap alatt összesen 3,6 km hosszú, nyolc alagút (kevesebb, mint a tervezett 5%-a) készült el. Félmillió m³ kőzet lett a hegyből kivájva. A „*Doggerwerk*” építésében hét hónap alatt összesen közel kilencezer kényszermunkás dolgozott, és ezek több mint 40%-a (köztük apám és Sztankovics István) ott lelte halálát.⁵

A Himmler SS-stábja által irányított koncentrációs táborok tervei szerint, a Happurg hegytől 5 km-re levő Hersbruck város szélén épült meg a „*Doggerwerk*”-ben dolgozók „munkatábor” [németül eredetileg Arbeitslager, mai nevén röviden KZ Hersbruck]. A munkaerő toborzását is a berlini WVH kezdeményezte. A Wehrmacht által elfoglalt területeken működő *Sipo* [Sicherheitpolizei – Német Birodalmi Biztonsági Rendőrség] központjaihoz kiküldték a projekthez szükséges munkaerő irányzásait. A *Sipo* budapesti hivatala egyeztetett a Szálasi-kormány belügyminiszterével több ezer kommunista, és náciellenes személy deportálásáról a „*Doggerwerkben*” elvégzendő munkára. A feladat végrehajtásával a csendőrség és a nyilas párt helyi egységei lettek megbízva.

(*Hogyan került a „kilenc ember” neve a Sipo listájára?*) A kérdésre a válasz a Budapesti Népügyészségnek a „kilenc ember” deportálásával vádolt nagyorosi nyilasok 1948. október 13-i vádiratában⁶ található az alábbiakban (saját szövegmagyarázó bejegyzésekkel):

„*Nagyorosi községben közvetlenül a [nyilas] hatalom átvételét [1944. okt. 15] követő napokban VII.r. terhelte [Zimonyi helyi csendőrparancsnok] felsőbb utasításra [!] felkereste a nyilas párt vezetőségét, akik közül I. és II.r. terhelten [Szajbert András helyi pártvezető, és ifj. Sógor Károlyné, sz. Heffer Margit (Gitta) a pártiroda vezetője] kívül Szabó Flórián [nyilas pártvezető-helyettes] volt még e megbeszélésen jelen. Kérdést intézett hozzájuk, hogy szerintük a falu lakosai közül kik a kommunisták. Terheltek [a „listán”] névsorba foglalták a rendelkező részben feltüntetett neveket... VII.r. terhelte nevezettek ellen a nyilas vezetőség által megadott irányban lefolytatta a nyomozást, azonban miután a nyomozás adatai arra okot nem szolgáltatottak, őrizetbe vételüket nem fogantatosította. I. és II.r. terheltek ekkor a névsort ismételtlen összeállítva azt egyidejűleg megküldötték a miskolci [észak-magyarországi régió] csendőrparancsnokságnak. Feljelentésük következtében a csendőrparancsnokságtól kiszállt [két] nyomozóval*

történt tárgyalás után VII.r. terhelt a 9 ártatlan embert az alája beosztott csendőrlegénységgel valamint a nyilas pártszolgálat bevonásával összeszedette és elhurcoltatta. Az elhurcoltak a mai napig [1948. októberig, a népbíróági tárgyalás napjáig] vissza nem tértek és így haláluk bizonyosra vehető.” [...]

„Az elhurcoltak hozzátartozói [feleségeik] felkeresték I. és II. r. terhelteket és kérték, hogy vonják vissza rendelkezésüket, illetőleg járjanak el a felettes hatóságoknál érdekükben. A hozzátartozók együttesen előadják, hogy I. és II. r. terheltek kérésüket a legridegebben visszautasították, sőt megfenyegették őket, hogy férjeik sorsára jutnak, ha továbbra is zavarják őket. Szajbert András kijelentette „Mi a szánkból segget nem csinálunk, ha valakit elvitettünk, annak az ügyében már mi nem járunk el.” Kijelentette tovább „A tanács úgy határozott, hogy egy kommunistáért sem vállal felelősséget, minden kommunistának pusztulni kell, sőt még a családtagjainak is.” [az asszonyok tiltakozását követően] Sógor Károlyné [II.r. terhelt] a fenti kijelentések után felhívta telefonon a balassa-gyarmati nyilas központot és arra való hivatkozással, hogy az asszonyok lázonganak, védelmükre küldjön pártszolgálatos erősítést. Telefon hívás után meg is érkezett Kis András öt fegyveres pártszolgálatossal [de akkorra az asszonyok már eltávoztak].

Terheltek alanyi bűnösségének foka a legsúlyosabb. 1944 év október végén már mindenki előtt tudottá vált, hogy kommunista váddal illetni valakit egyértelmű annak halálos ítéletével. Terheltek ennek tudatában és minden tárgyi alap nélkül jelentették fel, nemcsak a helyi csendőrőrsnél, de a nagyobb nyomaték és biztos elintézés miatt miskolci csendőr-parancsnokságnál is falujukbelieket... Terheltek megittasodva a hatalomtól, akkor, amikor még segítségére lehetek volna szerencsétlen embertársaiknak, a könnyes szemű feleségek és árvák kérését a legdurvábban visszautasították. Tudatosan halálba kergettek 9 ártatlan embert.”⁶

(A „kilenc ember” útja a Flossenbürgi Koncentrációs Táborba) Apámnak nyolc építómunkás társával együtt 1944. november 5-én vasárnap este 6 órakeréthei étellel kellett jelentkezni a helybeli csendőrlaktányán, ahonnan még az éjszaka folyamán vonattal Balassagyarmatra (Nógrád megye háború előtti székhelyére) szállították. A feleségek másnap Balassagyarmaton a rendőrségen keresték férjeiket, ahol azt a felvilágosítást kapták, hogy a „politikai foglyok” a megyei kórház egy elhatárolt részében vannak fogságban. Ekkor derült ki, hogy a „kilenc embert” nem mint „munkaszolgálatost” [ahogy a csendőröktől hallották], hanem mint „politikai foglyot” szállítják Németországba.

Az asszonyok férjüket a megyei kórház elkerített, katonákkal őrzött részén valóban megtalálták. Mint kiderült, a „kilenc ember” a megyéből összegyűjtött kb. 70 kommunista párttag, és röpiratterjesztésen rajtakapott ellenálló társaságába került, többségük Salgótarjánból és a környező bányászfalvakból elhurcolva. Mivel a „kilenc ember” sem kommunista, sem „ellenálló” nem volt, az asszonyok feladata lett az erkölcsi bizonyítványok beszerzése férjeik kiszabadítására.

A probléma abból adódott, hogy a község főjegyzője csak úgy lett volna hajlandó az erkölcsi bizonyítványokat kiadni, ha azokat a nyilas pártvezető (Sz. András) aláírja, és a párt pecsétjével ellátja. Mint a főjegyző az asszonyok tudomására hozta (a vádiratból⁶ idézve), „A Kilenc ember miatt nem fogom a nyakamat kitörni!” A pártirodában újra felkeresett nyilas vezető már-már hajlandó is lett volna az erkölcsi bizonyítványokat hitelesíteni, de H. Gitta, a titkárnő ezt az asszonyok jelenlétében megvétőzte. A rákövetkező napokban az asszonyok mindent elkövettek az erkölcsi

bizonyítványok beszerzésére, amely végül, kb. egy hét múlva – Szálasi egyik miniszterének közbenjárására – sikerrel is járt, de a „kilenc ember” akkor már egy politikai foglyokat szállító vonatszerelvényen útban volt a Flossenfürgi koncentrációs táborba. [A Balassagyarmaton, Nógrád megyéből összegyűjtött kb. 70 „politikai foglyot” valószínűleg november 10-én (a fenti emléktáblán szereplő dátum) szállították a gyűjtőtáborra alakított Komáromi Erődbe, onnan lettek öt nappal később tehervonattal Németországba szállítva. Apám Hegyeshalomnál a marhavagon ablakából egy cédulát csúsztatott ki, amit egy szamaritánus vasutas borítékba tett, és anyám nevére a cédulán talált címre feladott. Az üzenetet a Vörös Hadsereg beérkezése előtti legutolsó postával kaptunk meg:

*Hegyeshalomban vagyunk
Útban Németországba
Miattam ne aggódjatok
Vigyázzatok magatokra!
Vigyázz a gyerekre! [rám]
A viszontlátás reményében
Csókol Jani*

(*A Flossenbürgi Koncentrációs Tábor*) Az akkori német–csehszlovák határ közelében 1938-ban létesítették a Flossenbürgi Koncentrációs Tábort egy gránitkőbánya mellett két barakkal, ahol kezdetben 100 foglyot dolgoztattak. Tíz újabb barakk hozzáépítése után Dachauból további 1000 foglyot átirányítottak Flossenbürgbe, majd további 16 barakk, karantén, lazarett, krematórium stb. megépítését követően, Lengyelország elfoglalása után 1500 lengyel ellenálló, és a Szovjetunió elleni háború kezdetén 1941 őszén 1750 orosz hadifogoly került Flossenbürgbe, így 1941 végén összesen 3150 fogoly volt a táborban (ennyi maradt életben, miután a lengyel foglyok harmadát, és több mint ezer szovjet hadifoglyot a tábor erre a célra kijelölt helyén megérkezésük után golyó által kivégeztek⁸).

A háború alatt a KZ Flossenbürg tovább bővült, és végül „gyűjtő-elosztó-megsemmisítő munkatáborra” alakult, ahonnan a „kilenc ember” érkezésekor 1944 novemberében 94 *altáborba* irányították a többségükben elfoglalt területekről beérkező foglyokat. A tábor feladata volt a foglyok nyilvántartása és adminisztrációja. A tábor nyilvánosságra került (interneten elérhető) naplója tartalmazza a beérkezettek nevét, személyi adatait, nemzetiségét, származását, minősítését (politikai, zsidó, stb.), fogolyszámát, valamint altáborba való áthelyezésének, és/vagy halálának dátumát.⁸

A „kilenc ember” sorsáról a KZ Flossenbürg naplójából, az egykori tábor helyén 2012-ben rendezett kiállításból, és három fogoly [Berey Géza⁹ (aki a „kilenc emberrel” együtt érkezett Komáromból Flossenbürgbe); Teitelbaum Bernát¹⁰ zsidó munkaszolgálatos, és Vittorio Bocchetta¹¹ (olasz ellenálló)] visszaemlékezéseiből szereztem tudomást.

(*A „politikai foglyok” megérkezése a Flossenbürgi Koncentrációs Táborba*) A „kilenc ember” neve a német *Sipo* Budapesten működő egysége által összeállított „*Ung. Pol.*” [magy. pol. – *magyar politikaiak*] listán szerepel 1944. nov. 15-i dátummal¹². A listán összesen 862 név található, többségük magyar „politikai fogoly” néhány magyar munkaszolgálatos zsidó, és szlovák, jugoszláv „politikai fogoly” társaságában. A 16 oldalas *Sipo* lista címlapján olvasható egy kézzel írt bejegyzés: *862 Neuzugänge von 17.11.44* – vagyis ez volt a Flossenbürgi Koncentrációs Táborba 1944. november 17-én *beérkezett* foglyok listája – amelyből arra lehet következtetni, hogy a transzportot

valamennyi fogoly túlélte.

A flossenbürgi vasútállomásról a 862 „Ung. Pol.” menetoszlopát ordítózó kápók hajtották korbáccsal és vérebeikkel a parton fel a tábor vaskapujához. A kapu felett látható a náci koncentrációs táborok üdvözlő felirata:

ARBEIT MACHT FREI

A munka felszabadít

A foglyoknak csomagjaikat a kapunál egy halomba kellett dobni, onnan egy barakkokkal körbevett nagy téren át a felvételi épületbe terelték őket. A zuhanyozó előtti helyiségben le kellett vetközniük, ruháikat egy halomba dobva, minden náluk levő tárgyat (pénztárcát, órát, jegygyűrűt stb. egy-egy másik kupacba), a zuhanyozóba belépés előtt egy zebra-fogolyruhas kápó belenézett a szájukba, egy másik a végbélynyílásukat ellenőrizte elrejtett értékek után kutatva. A tiltakozókat egy harmadik kápó korbácsa győzködte. A zuhanyozóból a foglyokat a kápósok a szomszédos terembe hajtották, ahol a hidegben meztelenül órákig sorban állva várták, hogy az egyik asztalnál regisztrálják, egy másiknál öltözküket (zebra nadrág, kabát, sapka, facipők), a következőnél a kabátja felvarrandó fogoly számot megkapják. [Apám a 36683-as számot kapta, egy ugyancsak kabátjára varrandó vörös posztó háromszöget U betűvel, amely jelezte, hogy ő magyar politikai fogoly (a zsidók sárga, a német foglyok zöld, a homoszexuálisok rózsaszín háromszöget viseltek).]

Miután beöltöztek, a kápók a többi baraktól elszigetelt „karanténba” hajtották őket. A karantén barakkjai félkörben szegélyezték a sáros teret, amelyet egy hegyfal határolt, mellette egy vöröstégla épület alacsony kéménnyel, melyből égő hullák füstje ereszkedett a karanténra.

A karantén eredeti célja az lehetett, hogy az újonnan érkezetteket elszigetelve, a már ott levő foglyokat megvédjék a fertőzésektől, de idővel a karantén rendeltetése megváltozott. A „kilenc emberrel” egy időben Flossenbürgbe érkező Vittore Bochetta olasz túlélő 2009-ben kiadott könyvében¹¹ leírja a flossenbürgi tábor karanténjában uralkodó leírhatatlan körülményeket. Ebből idézünk:

„A karantén szélén volt a latrina, egy hullámpalával fedett négyszögletes gödör, amelyből elviselhetetlen bűz áradt. A foglyoknak nagyon kellett vigyázni, hogy a csúszós talajon bele ne essenek. Aki beleesett, az menthetetlen volt. A latrina végében egymásra dobált meztelen hullák voltak, amelyet a hullaszállítók időnként elhordtak, helyükbe másokat hoztak. Háttal a latrina oldalához támszkodva ültek a halálukra váró betegek. Még nem voltak halottak, de a lélek már kiszállt belőlük...”

A „karanténban” a nácik olyan elviselhetetlen körülményeket teremtettek a beérkezetteknek, amelytől csak jobbra számíthattak. Az oda került foglyok alig várták, hogy a három hét elteltével – „bárhová, de innen el!” – munkára vigyék őket.

(A „kilenc ember” sorsa Flossenbürgben) A KZ Flossenbürg naplója szerint a 36 éves Rakonczai István november 20-án, három nappal beérkezésük után meghalt. Társai 19-én még beszéltek vele, de a következő nap *eltűnt*. Halálának oka ismeretlen, de mivel ő egészséges ember volt, nagyon valószínű, hogy – valamilyen oknál fogva, pl. miután egy kápóval összekapott – kivégezték. Később így tűnt el, egyik napról a másikra Kovács Miklós, és Tóth Miklós. Feltételezhető, hogy ez a három „politikai fogoly” reklamálni akart a táborparancsnokságnál a besorolásuk (kommunista, ellenálló) miatt, ezért összetűzésbe kerültek a kápókkal, és ez okozta végzetüket.

Garazsi Miklós a flussenbürgi táborban maradt és azt túlélte, de a tábor kiürítése után a hosszú „halálmenetben” Dachau felé (600 km-re Flossenbürgtől) kidőlt a sorból, és az őt végzett vele^{11, 13}. Id. Doris Miklóst és fiát Flossenbürgből a nürnbergi altáborba vitték a bombázások utáni romok eltakarítására, ahol ismeretlen dátummal életüket vesztették. Sztankovics Istvánt és apám, Varga Jánost 1944. dec. 3-án Hersbruckba szállították.¹⁴

(*A hersbrucki „munkatábor”*) A fent említett *Jägerstab* határozatát követően 1944. május 17-én Flossenbürgből 150 fogoly érkezett Hersbruckba a létesítendő „munkatábor” megépítése céljából. A foglyok a helybeli építőmunkásokat segítették a 16 barakk felépítésében rohammunkával a város szélén, a Pegnitz folyó árterületén, ahol később esőzések után a rabok a bokáig érő sarat taposták.¹³

A barakkok felépítése után szeptemberben további 300 fogoly érkezett, akik megkezdték a „Doggerwerk” építését. Hersbruckban a következő hónapokban a foglyok száma tovább nőtt. Hans-Friedrich Lenz tiszteletes [a hersbrucki tábor SS írnoke] naplójából¹³ tudjuk, hogy 1944. december 4-én „1000 magyar politikai fogoly” [köztük apám és Sztankovics István], majd 1945. január 6-án 550 „magyar [munkaszolgálatos?] zsidó” érkezett Flossenbürgből a hersbrucki táborba. 1945. február 28-án összesen 5847 fogoly volt a táborban, köztük 3276 (a foglyok 56%-a!) magyar állampolgár. A KZ Flossenbürg és Lenz tiszteletes naplójának adataiból arra lehet következtetni, hogy Magyarországról több szerelvény „politikai fogoly” érkezett Flossenbürgbe, ahonnan őket különböző altáborokba irányították, közülük 1945 február végéig 3276 került a Hersbrucki Koncentrációs Táborba. Márciusban már több mint 6000 fogoly volt összezsúfolva a 3000 „munkás” befogadására készült táborban, így átlagosan két fogolynak jutott egy sebtében összetákolat faágy.

A foglyokat hajnali 4 óraker ébresztették, és miután a csajka rántott levest elfogyasztották, felsorakoztatták őket a barakkok közti Appelpatzon. Létszámellenőrzés után a menetoszlopok esőben-hóban útnak indultak az 5 km-re levő Happurg hegy felé, ahol napi 800-1000 kalóriás táplálékon a „Doggerwerk” tárnáiban 2-3000 kalóriát igénylő munkát végeztek, így két hónap alatt csont-és-bórré soványodva legtöbbször fertőző betegség (tifusz) végzett.

Hersbruckból a munkaképtelen betegeket 1944 végéig Flossenbürgbe szállították, ahol kivégezték¹⁶ és kremálták őket. Mint Lenz naplójából tudjuk, 1944 végétől a betegeket Flossenbürg már nem fogadta, ezért Hersbruckban végeztek velük, és holttestüket (krematórium híján) mint ölfadarabokat egymásra rakva, a tábortól 12 km-re levő erdőben elégették. Maradványaikat 50 évvel később kiásták, egy óriási gránit urnába gyűjtötték, és az ott létesített *Mahnmal*-ba [emlékműbe] helyezték.¹⁷

A hersbrucki tábor 430 m hosszú és 140-240 m széles volt 7,5 hektár területen szöges drótkerítéssel és 10 fából épült őrtoronnyal körbevéve. A táborban száz *Totenkopf* SS-katoná (többségük litván „sonderkommandós” múlttal) szolgált. Mielőtt Hersbruckba helyezték, a KZ Flossenbürgben képezték ki őket KZ-szolgálatra.

(*Az SS táboriszolgálókat eligazítása KZ Flossenbürgben*) „Nézd ezeket a zebrákat! [foglyokat] Ezek nem emberek! Ezek a Birodalom ellenségei! Legyetek kemények velük! Üssétek őket! Készítsétek ki őket!” – ez volt Ludwig Baumgartner, a flossenbürgi koncentrációs tábor parancsnok-helyettesének⁸ utasítása a hersbrucki foglyokra felügyelő SS-szolgáló katonák eligazításán. Naplójában feljegyezte Lenz SS Oberscharführer, a hersbrucki koncentrációs tábor írnoke, aki részt vett az eligazításon.¹³

A koncentrációs táborok SS-szolgálatosait a koncentrációs táborok SS-főfelügyelője [Der Generalinspekteur der verstärkten SS-Totenkopf-standarten] 1940. január 22-én kelt körlevelében így utasítja: „Minden fogoly, aki a koncentrációs táborokban van, a Reich ádáz ellensége”. A helybeli lakosság hozzáállását Lenz tiszteletes a hersbrucki városháza egyik polgári hivatalnokának véleményével jellemzi¹³: „A koncentrációs tábor foglyai a Birodalom ellenségei, akik olyan bánásmódot érdemelnek, mint az állatok.” Teitelbaum Bernát könyvében olvasható: [A tábortól 5 km-re levő] „Happurg felé menetelve Hersbruck városán kellett áthaladnunk. A lakosok az utcán állva egykedvűen, minden együttérzés nélkül szemlélték a facipőkben csoszogó foglyok menetszlopát.”¹⁰

A hersbrucki tábor létesítésének célja munkaerő biztosítása volt a bombabiztos repülőgép-motorgyár rohammunkával való felépítéséhez. Hogyan lehetett ezt a célt elérni olyan munkásokkal, akik már járnai is alig tudtak? A német munkavezetők ezt szóvá is tették, de az SS táborparancsnokság (felsőbb utasításra) a tábort mint „munkával megsemmisítő” KZ-t kezelte, amelynek rendeltetése a foglyok munkával való elpusztítása volt. A „Doggerwerk” project abszurditását jelzi az is, hogy 1944 végére üzemanyaghány miatt a Luftwaffe már a meglevő gépeit sem tudta bevetni, így a üzemanyagot túlfogyasztó szuper-motorok gyártása teljesen indokolatlan volt.¹⁵

(Godó István túlélő levele apám haláláról), „...férjével 1944 december 3-án ismerkedtem meg, amikor Fleisenburgból [helyesen: Flossenbürg] Hersbruckba szállítottak munkára. Fleisenburg az egy hatalmas gyűjtőtábor volt, ahol egész Európából összegyűjtötték a politikai foglyokat és onnan csak az egészséges, munkaképes embereket vitték munkára és így kerültünk férjével együtt Hersbruckba, ahol a bányában¹⁸ dolgoztunk.

Az életünk aztán itt megpecsételődött, már úgy érve, hogy kora reggel fél négytől késő éjszakáig dolgoztunk jóformán semmi enivaló nélkül és a hálóhelyünk egy barakk volt, aminek a teteje állandóan vizes volt, úgy, hogy a víz állandóan csepegett, ha egyáltalán lepihenhettünk, de arra nem igen volt mód, a fekhelyünk az olyan volt, mint az állatoknak, fa forgáccsal volt megágyazva az összetakolt pricc, tehát ebben a szennyes, kínzásokkal telt légerben töltöttük férjével és a többi szerencsétlen bajtársaimmal együtt utolsó napjainkat. Az volt a szerencsés, aki rövid időre befejezte élete utolsó napjait, én férjével négy hónapig éltem együtt, egymást csak vigasztalni tudtuk, mert más egyebünk úgy sem volt, ő is beszélt a családjáról, én is az enyémről, ez tett bennünket boldoggá, míg férjét el nem szólította a halál mellőlem, utolsó szava is az volt, hogy ha élve megszabadulok értesítem a családját.”¹⁹

(Az ítélet) A Népügyészség vádirata⁶ alapján 1948-ban a Budapesti Népbíróság első fokon az I. és II. rendű két vádlottat halálra, a többit 1–5 éves börtönbüntetésre ítélte. A Népbíróságok Országos Tanácsa NOT.II. 567/1949/20.sz. ítéletében²⁰ a Budapesti Népbíróság I. és II. r. vádlottakra vonatkozó ítéletét megsemmisítve az I. r. vádlottat 12 évi börtönrre ítélte [aki a börtönből az Elnöki Tanács amnesztia-rendeletével 1957 tavaszán szabadult]; a II. r. vádlottat a NOT 6 év börtönrre, a III. VI. r. vádlottakat 1–5 évre ítélte, a VII. r. vádlottat [a helyi csendőrparancsnokot] felmentette.

(A kilenc ember „vétké”) Vajon mi készítette a helyi nyilas vezetőket arra, hogy – a helyi csendőrparancsok álláspontja ellenére – a „kilenc embert” kommunistának nyilvánítsák, és deportálásukat kierőszakolják? A néhány hónapja megjelent *Nagyoroszi értékek és történetek* c. könyv² egy korábbi véleményt¹ megismételve írja: „Semmi ok nem volt rá a nagyoroszi nyilasoknak, hogy elhurcoltassák polgártársaikat, csak a

személyes sértettség, hogy a végső győzelembe vetett hitüket leszólták, kinevették az egyletiek.”

Apám deportálásakor 1944 őszén kilencéves voltam, és amennyire őt és nagybátyámat ismertem, a nyilas vezetés „személyes sértettségét” apámmal és nagybátyámmal szemben teljesen kizártnak tartom, mert a nyilas vezetőkkel egyikük sem volt beszélő viszonyban. A kollektív sértettség is kizárt, mert miután 1944 áprilisában a szakszervezeteket betiltották, nem voltak szakszervezeti összejövetelek a kultúrházban, ahol a nyilasok „végső győzelembe vetett hitüket leszólták, kinevették az egyletiek”.

Kétségtelen, hogy a „kilenc ember” felvilágosult, baloldali, szociáldemokrata elveket vallott, amit (a szakszervezetek betiltása előtti) összejöveteleiken nem is titkoltak. A nyilasok (nyilván besúgójuk információja alapján) ezt – a csendőr-parancsnok nyomozásának ellentmondva – kommunista beállítottságként értékelték (és sokan még ma is úgy értékelik²².) Az a tény, hogy a nyilasok ez ügyben a miskolci csendőr-főparancsnoksághoz fellebbeztek, feltételezhetően azzal magyarázható, hogy a helyi nyilas vezetőség – felülről jövő nyomásra – teljesíteni kívánta a *Sipo* követelményét, amely szerint az országban a „politikaiak” azonosítandók és deportálandók, de sem a vádiratban, sem a kihallgatások jegyzőkönyveiben erre nincs bizonyíték. Amire a kihallgatások utalnak: a helyi nyilas vezető (Sz. András) a titkárnő (S-né H. Gitta) ösztönzésére küldte el Miskolcra a felülvizsgálati kérelmet.

Úgy gondolom, a „kilenc ember” tragédiájában helytelen lenne a község kollektív felelősségét feszegetni, hiszen voltak falubeliek, akik segíteni akartak. Így például K. István szomszédunk (akivel a háború előtt családunk nem volt beszélő viszonyban) a deportálást megelőző vasárnap a kerítéséhez szólította anyámat, akinek csak annyit mondott, hogy „Jani [apám] rajta van a listán!” – és a kertben tovább folytatta munkáját. Az információ birtokában apám elkerülhette volna a deportálást, mert mint ács Budapest és Vác között a Hadügyminisztérium egy titkos létesítményen dolgozott. Ha a következő hét végén nem tér haza, hanem átszökik a közelgő front másik oldalára (amit többen megtettek), megúszhatta volna a deportálást. De – bár tudta, hogy deportálni fogják – hazatért, mert nem akarta a családot bajba keverni.

(A „kilenc ember” ügyének „feldolgozása” a háború után) A „kilenc ember” minősítésének (sok egyéb tényező mellett) persze az sem használt, hogy az elhurcolt emberek egyikének (Tóth Miklós nagybátyám) felesége lett a község tanácselnöke (később a SZOT főtitkárának élettársa), aki a községből a „kulákokat” kitelepíttette, és a nyilasok megbüntetését (valamint a beszolgáltatást) forszírozta. Ez mind a „Kilenc kommunista” rovására íródott –, valamint az is, hogy 1948-ban a Budapesti Népbíróság a két nyilas vezetőt (Sz. András és S-né H. Gittát) a „kilenc ember” elhurcoltatásában bűnösnek találta, és első fokon halálra ítélte⁶. Ez utóbbi nyílt erőszakhoz vezetett, amely nagyban hozzájárult személyes sorsom alakulásához.²³

Hetvenéves születésnapom megünneplésére 2005-ben szülőfalum Művelődési Otthonában szeretettel, telt házzal fogadott. A meghívást apámék ügyének jó szándékú feldolgozásának értékelttem, és örömmel elfogadtam. Valóban, az „események” után három emberöltő múltával itt az ideje, hogy pont kerüljön egy tragikus történet végére. Az idő múlása segít felejteni, de nem mindegy, hogy mi, hogyan kerül feledésbe. Téves emlékezet és elfogult hozzáállás (amely szerint „a kilenc kommunista azt kapta, amit megérdemelt!”) véleményem szerint a nyilas brutalitás maradványa, és tévútra vezet. A konstruktív felejtés szükséges feltétele, hogy előbb a valós tényekre emlékezzünk. Ezekre próbáltam írásomban rámutatni.

JEGYZETEK ÉS HIVATKOZÁSOK

- 1 Erdős István: *Nagyoroszi* (Salgótarján, 1998).
- 2 Végh József: *Nagyoroszi értékek és történetek* (2020), Civilek Nagyorosziért Kulturális, Hagyományörző és Turisztikai Egyesület kiadványa.
- 3 Varga M. János: *Végre hajtvá* (2015), Studia Wesprimiensia – A Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskola folyóirata.
- 4 A BMW 801-es motorral felszerelt Focker vadászgép lett a világ leggyorsabb (800 km/óra feletti sebességű) robbanómotorral meghajtott repülőgépe (kiállítva a Washingtoni Space Múzeumban).
- 5 A „Doggerwerk” megvalósítása a WVH terve szerint német vállalatokkal, és a megszállt területekről toborzott kényszermunkásokkal történt. Az ehhez szükséges kényszermunkások Magyarországon mint kommunisták és náciellenes ellenállók lettek a flossenbürgi elosztótáborba deportálva, innen továbbítva a Hersbrucki koncentrációs táborba, a „Doggerwerk” munkatáborába. Később ide irányítottak a Vörös Hadsereg támadása elől evakuált 500 magyar zsidó munkaszolgálatost. A WVH által tervezett hersbrucki munkatábor a koncentrációs táborokért felelős Himmler hivatala által felügyelt „Vernichtung durch Arbeit”-t, vagyis munkával-kivégző koncentrációs táborrá alakult. Mint Karl Feller, a Bajor Kultuszminisztérium államtitkára a hersbrucki láger kiállításának megnyitóján 2001-ben mondta „A »megsemmisítés munkával« program rabszolgáimunkája a rabok ezreinek életét követelte...” (*KZ-Gedenkstätte Flossenbürg, bbehnen@gedenkstaette-flossenbuerg.de*). Különböző becslések szerint 1944 végén közel 10 millió, a Wehrmacht által megszállt országokból toborzott kényszermunkás [a német munkaerő 20%-a] dolgozott a náci Németország „munkával-kivégző” táborokban (New York Times, 2009-03-25).
- 6 A Budapesti Népügyészség 1948. okt. 13-i vádirata *Budapest Fővárosi Levéltár – BFL XXV.2. Sógor Károlyné tsai*.
- 7 A tíz szakszervezeti tag listája már jóval a csendőrpáncsnokkal folytatott megbeszélést megelőzően elkészült. Községünkben tíz „kommunista” deportálása volt előirányozva, de mivel a faluban nem volt Kommunista Párt, a nyilas funkcionáriusok a kommunistákat a „szakszervezetisek” megnyilatkozásai alapján azonosították. Ezt a célt szolgálta a szakszervezeti tagok vasárnap délutáni beszélgetéseinek lehallgatása [1944 áprilisi betiltásuk előtt a szakszervezet könyvtára a Kultúrházban volt, vasárnap délutánonként a tagok ott gyűltek össze sörözésre, borozásra, társalgásra]. Egy nyilas besúgó szakszervezeti tag a beszélgetésekről a nyilas vezetőséget informálta, így lett tíz helyi építómunkás a nyilasok által kommunistaként azonosítva. A Miskolcra behívott csendőrnnyomozók a listáról egy személyt [valószínűleg Farkas Jánost] eltávolítottak, ezzel a deportálandó építómunkások listája a fent említett kilenc építómunkásra lett redukálva.
- 8 KZ-Gedenkstätte Flossenbürg (2009) *Flossenbürg Concentration Camp 1938-1945 – Stiftung Bayerische Gedenkstätten*.
- 9 Bery Géza: *Hitler Allee* (1979), Gondolat, Budapest – Szerző a szegedi *Délmagyarország* c. baloldali hetilap tulajdonosa és főszerkesztője volt. A „Kilenc emberrel” együtt került a komáromi erdőbe, onnan a Flossenbürgi, onnan a Hersbrucki koncentrációs táborba, ahonnan a tábor kiűritésekor betegen szállították Dachaubá.
- 10 Bernhard Teitelbaum (2001), „...ob ich schon wanderte im finstern Tal...” *Eigenverlag – Teitelbaum Bernát magyar zsidó munkaszolgálatosként került a flossenbürgi, onnan a hersbrucki lágerbe*.
- 11 Vittore Bochetta (2009), *Jene fünf verdammten Jahre* (Jacobs Verlag). A szerző mint olasz ellenálló került a flossenbürgi, onnan a hersbrucki KZ-be. Később ő készítette az *Elesett Fogoly* c. szobrát, amely az egykori hersbrucki tábor bejáratánál lett felállítva.
- 12 A budapesti *Sipo 862 Ung. Pol.* Listája 1944. okt. 15. dátummal.
- 13 H-F. Lenz: *Sagen Sie Herr Pfarrer wie kommen Sie zur SS* (1983), Brunnen Verlag. Lenz református lelkész az SS a Hersbrucki koncentrációs tábor irnokaként alkalmazta; naplója lett a tábor történetének és napi eseményeinek legpontosabb forrása.
- 14 A velük együtt utazó Bery Géza visszaemlékezései szerint⁹ kényelmes Pullman kocsikban utaztak Flossenbürgből Hersbruckba.
- 15 Gerhard Faul: *Sklavenarbeiter für den Endsieg* (2003), *Dokumentationsstätte KZ Hersbruck e.V.*
- 16 A foglyok koncentrációs táborokban való kivégzése a náci hatalom *Action 14f13 „Sonderbehandlung”* utasítása alapján történt. A KZ Flossenbürg is rajta volt azon a listán, amely a KZ-t feljogosította az *A14f13 Sonderbehandlung* alkalmazására (Wikipedia).
- 17 1988-ban és 2014-ben jártam a helyszínen, amiről önéletrajzi írásomban részletesen beszámoltam (*Collaterally yours...* kézirat angol nyelven, 2015).
- 18 Amint Godó András leveléből kiderül, a hersbrucki láger foglyaival elhittették, hogy a tárnákat vájva egy bányában dolgoztak. Vittore Bochetta olasz túlélő 2009-ben kiadott könyvében¹¹ nem

- nevezi meg, hogy a „Doggerwerk” tárnái mi célt szolgáltak. A foglyok ugyan nem tudták, hogy a Happurg hegy alatt mit építenek, ennek ellenére, aki a szökést megkísérelte (hét hónap alatt összesen 13 szökevényt), a felvonulási téren felsorakoztatott foglyok előtt felakasztották.¹⁴ A tábor történetét összefoglaló könyv szerint¹⁴ még ma is vannak, akik azt hiszik, hogy a Hersbrucktól 5 km-re levő hegy alatt a beígért „csodafegyver” földalatti gyára volt készülében. Berey Géza visszaemlékezéseiben (*Hitler Allee*) a foglyok (és öreik) azt hitték, hogy Hitler titkos bunkerét építik.⁹ A „Doggerwerk” annyira titkosítva volt, hogy a táborparancsnokon kívül még SS-szolgálatosok sem tudták, hogy mi készül a tárnákban.
- 19 A halottanyilvántás igazolásához Godó András apám halálát 1945. ápr. 6-ra datálta. A halálát követő napon (április 7-én) elkezdődött a tábor kiürítése; az amerikai hadsereg akkor a Hersbrucktól 50 km-re levő Bayreuthban volt, és csaknem ellenállás nélkül nyomult előre Hersbruck felé. A tábor másfélezer beteg foglyát (többek között Bereyt) nyitott tehervagonokban szállították Hersbruckból Dachaubá, a többi fogoly (akik a „halálmenetet” túlélték) kéthetes menetelés után ért célba. Aki kidőlt a sorból, az SS kísérők helyben agyonlőtték. Mielőtt
- Dachaubá érkeztek volna, néhány lassabban haladó menetszlop az Amerikai Hadsereg fogságába került. Egy dejtári túlélő szerint Sztankovics István is a hersbrucki lágerben halt meg 1945 tavaszán.¹
- 20 Fővárosi Levéltár, *A Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai B.23297/49*.
- 22 A „rendszer váltás” után Nagyorosziból a vonatban együtt utaztam a nálam néhány évvel idősebb S. Antallal, aki az elmúlt fél évszázadot idézve azt mondta, hogy „Erre a szarra [a kommunizmusra] ment rá az életünk!” – arra utalva, hogy ez a „szar” a „Kilenc kommunista” kívánsága volt. – További adalék az S. Antallal való kapcsolatomhoz: negyven évvel korábban, néhány nappal a „Kilenc ember” deportálása után, amikor az utcán közeledni látott, S. Anti kilépett a házuk kapuján (az Égettsoron, ma Mártírok útja), utamat elállta, és *Piszkos kommunisták!*-at kiáltva úgy képen vágott, hogy beleestem a sárba. Ő akkor tizenöt, én kilencéves voltam.
- 23 Miután kitudódott, hogy H. Gittát a Népbíróság (első fokon) halálra ítélte, S. Péter (Gitta unokaöccse, amikor nyáron, házuk előtt kerékpárral elhajtottam) bal kézzel a lovakat kantáron fogva ostorral végigvágott meztelen hátamon.

„A filozófia 1900-as pillanata” Zalai Béla és William James gondolatainak tükrében (1. rész)

(*'Encomium philosophi'*) 1984-ben, amikor Zalai Béla összegyűjtött írásai először láttak napvilágot, ezt írta Bacsó Béla a szövegek elé: „a tízes évekbeli átütő hatás és elevenség után fátyol borult a XX. századi magyar filozófiai gondolkodás Lukács Györgyé mellett kétségkívül – ne mondjunk legjelentősebbet, ezt bízunk az olvasóra – legkarakterisztikusabb művére. A néma évtizedek után feladatunkká vált, hogy sürgetően és követelve tegyük közzé a művet, s idézzük meg alkotóját.”²

Zalai Béla (1882–1915) filozófus

Zalai Béla 1882-ben született; ebben az évben jelent meg az első Magyar Filozófiai Szemle, Böhm Károly és Baráth Ferenc szerkesztésében, továbbá ez volt Nicolai Hartmann és Moritz Schlick születési éve is. Kolozsvárott Zalai a Természettudományi Kart végezte el, kiváló előmenetellel, s ugyanitt hallgatott filozófiai kurzusokat Böhm Károlynál. A budapesti Bölcsészkaron, Négyesy László 'stílusgyakorlatok' szemináriumán ismerte meg a későbbi Nyugat-nemzedék tagjait, Juhászt, Babitsot és Kosztolányit³, akik kritikai érzékét rendkívül sokra tartották. Szintén a Bölcsészkaron hallgatta Zalai Alexander Bernát filozófiai előadásait. Sokoldalúságára vall továbbá, hogy orosz nyelvtani, angol irodalomtörténeti és francia művelődéstörténeti kurzusokat is felvett tárgyai közé.

A Vasárnapi Kör 1915-ben alakult meg, Zalai halálának évében⁴. Örökségét – vallomásaik szerint – sosem tagadták meg: különösen filozófiájának alapelve, a rendszerezés-gondolat termékenyítette meg utódai – Mannheim Károly, Szilasi Vilmos és Hauser Arnold – munkásságát. Zalai filozófiájának egyik legalaposabb elemzője,

Nagy Barna ‘kopernikuszi fordulat’ jelentőségének tartja a rendszerezés filozófiai problémájának felvetését, s ebben nem áll egyedül.⁵

Hauser a *Találkozásaim Lukács Györggyel* című kötetben hangsúlyozza, kortársaival együtt milyen kiemelkedőnek tartották Zalai kezdeményezését: „Igen, van még egy történeti örökség, amit ingyen kaptunk, és az a fiatalon elhalt, az első világháborúban elesett vagy halálosan megsebesült⁶ Zalai Bélának a személye és alkotása. ... Ami a Zalai-féle filozófiának a fontosságát képezte számunkra, az főleg abban állt, hogy az elemeknek önmagukban nincs nagy jelentőségük, hanem tulajdonképpeni jelentőségüket a funkciójuk révén nyerik, amely úgy jön létre, hogy hogyan viszonylanak egymáshoz. A rendszer nem egyéb, mint az elemek összefüggése.”⁷ Szilasi Vilmos *A tudati rendszerezés elméletéről* című dolgozatát „Zalai Béla emlékének” szenteli, „és azon gondolatoknak, melyek őt foglalkoztatták.” Mindjárt az első sorokban a legmagasabb méltatás hangján így indítja mondandóját: „A rendszerek és rendszerezések vizsgálata egyik legfontosabb kérdése jelenleg a filozófiának. Egyaránt foglalkoztatja a logikai és metafizikai megfontolásokat. Fichte óta a szisztematikus filozófiának is főkérdése. Zalai megkísérelte egyáltalában a filozófia kérdésévé tenni. A filozófia mintegy még egyszer meg akarta ismételni a kopernikuszi tettet: az első Kanté, a megismerésbe tette át a filozófiai problémákat a tárgyi világból; ezen második tettel a filozófiai rendszer-volt vizsgálatán keresztül akar magához eljutni.”⁸

Lukács György kifejezetten kereste Zalaival a kapcsolatot, mivel úgy látta, Zalai szerepet játszhat egy új magyarországi filozófiai kultúra megteremtésében. „Zalai a mi emberünk: antipszichológus, antipozitivist, metafizikus stb. Okos és művelt ember; kívül áll minden magyar csoporton.”⁹ Lukács azt ajánlja, legyen tagja Zalai is készülő lapjuk, *A Szellem* szerkesztőségének. Fülep Lajos és Zalai problematikus viszonya ellenére¹⁰ *A Szellem* „az a rövid életű orgánus, mely a tízes évek elején egy pillanatra a nemzedék egységes fellépésének a lehetőségét teremti meg, vagyis benne megfogalmazódhat az alternatív filozófiai kultúra, az élet egészen más látása, új metafizika.”¹¹ Noha e lap csak két számot ért meg, mégsem maradt hatás nélkül. Lukács, Fülep és Zalai körül lassan kialakult egy fiatal gondolkodókból álló kör. Ennek tagjai később, 1915-től vasárnaponként Balázs Béláék lakásán gyűltek össze, s filozófiáról, vallásról, esztétikáról vitatkoztak. Ekkor azonban Zalai már nem volt köztük: „Mikor örömmel ráeszméltünk, hogy ez a mi társaságunk ‘valami’, mint egy alkotás, és reprezentáns dokumentuma korunknak és generációnknak, akkor közvetlenül asszociálódott a fájdalom: hogy Zalai ezt nem érthette meg! Milyen idevaló lett volna! És hogyan kereste ezt ő egész életében!”¹²

Zalai Béla emlékére – *in memoriam* – Fogarasi átfogó jellegű esszét alkotott, mely emberről és életműről egyaránt számot ad: „gondolkodásának szigorúan esoterikus jellege eleve kizárta a külső sikereket” – írja –, ám „egyike volt az egészen keveseknek, akiknek ismerősei egyszersmind tisztelői is.”¹³ Személyiségéről legérdekesebb Balázs Béla visszaemlékezése: „Írásai izgatták és ijesztgették a céhbélieket, de mindegyiknek imponált. És még bennünket, kijebb állókat is, mint valami delejes feszültség csapott meg az erő, mely rapszódikus, dacos egyéniségéből kiáradt, és éreztük, hogy *hid*. Hidunk Európa felé...”¹⁴

Beöthy pedig így összegzi Zalai szellemiségét: „A Zalai-vonal a specializálódás szükségességét, a pluralizmus elvének érvényesítését jelenti, a kultúra egyes területeinek, az egyes objektivációs szféráknak az egyenrangúságát és a hozzájuk kapcsolódó diszciplinák önállóságát hangsúlyozza.”¹⁵

(Általános rendszerelmélet)

Definíció

„Csak Zalai volt az, aki a rendszerezést tette meg a filozófiai reflexió centrális tárgyává.”¹⁶ A rendszer tehát Zalai Béla filozófiájának alapkategóriája. Vizsgáljuk meg ezért pontos jelentését, kiindulásként az *Etikai rendszerezés*¹⁷ című munka tükrében, amely a szerző rendszerezéseméletének első explicit kifejtése.

A rendszerek emberi konstrukciók; s a tudat, illetve az élet egységesítő funkciójában gyökereznek. Ez az egységesítő funkció eleve adott, ezt feltesszük; így a rendszerezés szükségszerű. Mít jelent az egység? Azzal szemben lehet definiálni, ami az ellentéte, vagyis a sokasággal, amely egység nélkül csak rendezetlen lehet. A rendszerezés az, amely az emberi tapasztalatok ‘káoszából’ kozmoszt teremt.¹⁸ A káosz kifejezést Zalai az *Etikai rendszerezésben* még nem használja; *A rendszerek általános elméletében* viszont már igen: itt a káosz az „élmények meghatározatlan kavargása”.¹⁹

A kozmológia e két alapfogalmának viszonya megvilágíthatja, hogy a rendszerezés, mint emberi jelenség éppúgy univerzális és minden további emberi lehetőség alapja, előfeltétele, miként a ‘kozmosz’ minden más létezőé.

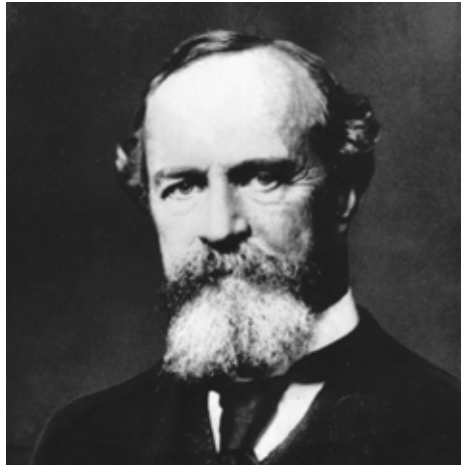
Az első rendszerezés

„Az ember első kultúrténye nem az eszköz készítése, nem a tagolt beszéd megalkotása, hanem a rendszerezés.”²⁰ Lényeges momentum, hogy az *első rendszerezés* a nyelvhasználatot is megelőzi; tehát ha tartalmaz is fogalmi jelleget, az egyfajta nyelv-előtti fogalmiság. Kőnczei György az első rendszerezés problematikáját részletesen tárgyaló, ‘Rendszerezés és eszközkészítés – rendszerezés és tagolt beszéd’ című alfejezetben ad egy megközelítő definíciót: „Rendszerezésen... értsük egyelőre a szétszórtan adott világegészt végnélküli processzusban szemléletileg egységbe rendező tudati aktust.” Az embernek – mindezzel együtt – „filozófusnak kell lennie ahhoz, hogy bármely primitív cselekedetét végrehajthassa”,²¹ vagyis, hogy egyáltalában ember lehessen. Mít jelent hát filozófiája; ha nem az értelem, akkor mi az, ami rendszerez? Zalai szerint élő szellemi aktus, amely nem megismerés, akarat vagy érzelem, hanem valami ezeket megelőző, ugyanakkor mindegyiküket magában foglaló: „még mielőtt a tisztán kognitív, az érzelmi és az akarati típusok csak relatíve is különválnának, mindezek szintetikus egységben hozzák létre a realitást tételező aktust.”²² Vegyük tekintetbe: mit feltételez az első rendszerezés e hipotézise? Megmutattuk, hogy az ember az, aki rendszerez, másrészt, hogy az ember szükségszerűen rendszerez, ‘nem lehet nem konstruálnia’. De ez megelőzi a fogalomalkotás és nyelvhasználat képességét – mégis ‘filozófia’. Miből ered tehát? Az ember *tudatos* voltából, közvetlen tapasztalásának eleve centrális jellegéből.²³ Ahol emberi tudat van, ott mindenképp létrejön a rendszerezés; s a rendszerezés *conditio sine qua non*ja a tudat jelenléte. Kölcsönös determinációban rejlő problémát lát itt Kőnczei: „a tudat akkor tudat, ha elemei egységben állnak, ha ‘adott egysége’ van, ez pedig a rendszerezés feltétele és kiváltója”.²⁴ Zalainál azonban a tudat rendszerező, de maga nem a rendszerezés révén áll fenn – így a tudat létrejöttére irányuló kérdés nyitva marad, illetve nem is merül fel. Ennek oka az lehet, hogy Zalai nem ebben a keretben tartja tárgyalhatónak a létezésre – a világ, az ember, a tudat stb. létezésére – vonatkozó kérdéseket, minthogy a rendszerek fennállása, fejlődése mindezt már előfeltételezi. Emberi konstrukciókról van szó; a világról mint tapasztalati világról, s az emberről, mint tapasztalóról; létezésük problémája e rendszerben zárójelbe kerül: a tudat *adott* egysége az, amely „az eredetileg függetlenül egymás mellett heverő tapasztalatokat *egy centrum köré csoportosítja*.”²⁵ E csoportosítás az idő dimenziójában

nézve teleologikus, minthogy a múlt halmozódó és távolodó tapasztalatait az élet magával ragadja²⁶: az ember élete „nem lehet nem előremenő és nem egyvonalú”; s a „kusza, cél nélküli” anyagból épül fel az egység.

Visszatérve rendszer és tudat problematikus viszonyára, Zalaínál ez a későbbi művekben már nem ugyanaz: „Míg korábban Zalai feltevése az volt, hogy a rendszerezés alapja a tudatnak szintetikus egységesítő funkciója, most [a későbbi művekben] azt tételezi fel, hogy úgy a tudat, mint a világ stb. egyformán homályos fogalmak, amelyekkel éppen ezért egyáltalában nem operálhatunk, de ellenkezőleg, arra van szükségünk, hogy ezeket a fogalmakat a rendszeranalízis segítségével definiáljuk.”²⁷

Rendszerteremtés az észlelésben William James-nél

William James (1842–1910) filozófus

A *valamiről* való ismeret egyenlő a *valamivel* plusz egy kontextussal – mondja James. A *kontextust* már az olyan elemi tudati mozzanatokra is alkalmazza, mint az észlelés, mely az érzékeléstől tudatos voltában és szervezettségében különbözik. Az érzékelés még differenciálatlan egységeket ragad meg: tiszta ‘*that*’-eket, melyekről – noha önmaga számára ismerősek, jelenvalóak (*acquaintance*) – semmit sem tudunk mondani. Ezért nevezi James e legközvetlenebb, de meghatározhatatlan ismeretformát ‘*knowledge by acquaintance*’-nek. Az észlelés ezzel szemben már közvetett: ‘*knowledge about*’. Ezek a megismerés fő relációi. „Megismerésünkre kétféle módon tekinthetünk, azaz kétféleképp beszélhetünk a megismerés tárgyáról. Vagy azt mondjuk, hogy ismerünk egy dolgot, egy embert stb., vagy hogy ezt és ezt tudjuk erről a dologról, emberről stb. Eredetét illetően az első (korábban használt kifejezéssel élve) inkább ‘fenomenálisnak’ tekinthető; ez a megismerés-fogalom annak felel meg, hogy az ismert dolog ‘ismerős reprezentálása’ [*acquaintance of familiarity*], és esetleg közelebb van egyfajta testi viszonyhoz (ami gyakoribb a jelenségek világában), és a másiknál kevésbé tisztán intellektuális. Ilyen ismeretet nyerünk az érzékekkel közvetlenül ... Eredetére nézve a másik, amit az ítéletek, kijelentések fejeznek ki, amelyet a képi reprezentációtól nem feltétlenül kísért ‘*Begriff*’-ek vagy koncepciók tartalmaznak, a legintellektuálisabb megismerés-fogalom.”²⁸

Az érzékeléshez képest az észlelés már *knowledge about*: tudok dolgokat *arról*, amit érzékelek, így ez már nem közvetlen tapasztalás, hanem annak egy újonnan létrehozott

kontextusban való megjelenése. Az észleléssel tehát meghaladjuk a puszta érzéki megjelenítést, és ez relációk teremtésével – lényegében rendszerező módon – történik. Az érzékelés így az észlelés egyfajta nyersanyagának tekinthető, az észlelés pedig eleve értelmezi és újrakonstruálja a közvetlen tapasztalatot.

Rendszer és elem

A rendszeren belüli egység lényege a közös alap vagy axióma, például a létezés vagy az érvényesség axiómája; a rendszerek egysége a rendszerek közti egyensúly vagy harmónia. A rendszer a tapasztalatok nem organikus halmozódása ellenében egységesít; a rendszerek egysége azok önállósága és a köztük lévő inkommensurabilitás ellenében áll fenn.

Minden elemnek szüksége van kontextusra, valamilyen egészre: enélkül egyik sem lehet ‘teljes érvényű’, nem képes hatni, sőt nem is érthető. „Megismerhetőnek lenni annyi, mint egy rendszer tagjának lenni, tehát csakis azt ismerhetjük meg, amit már valamely szisztémában elhelyeztünk.”²²⁹

A rendszereket tehát olyan kontextusfüggő elemek alkotják, melyek fennállásának előfeltétele maga a rendszer. „Még azt is állíthatnánk, hogy a világ kizárólag ilyen elemekből áll... Zalai tehát egyfajta univerzális ontológiai kontextualizmus mellett száll síkra”²³⁰: „Minden, ami egyáltalán elgondolható, szerkezetét tekintve befejezetlen rendszer. Az ‘elgondolható’ azonban éppúgy jelent ‘objektumot’, mint ‘szubjektumot’, ‘tárgyat’ éppúgy, mint ‘tételezést’, ‘adottságot’ ugyanúgy, mint ‘felfogásmódot’, röviden mindent, ami mint élmény, vagy mint a tudományos elvonatkoztatás terméke, bizonyos önállóságra tehet szert.”²³¹ E ‘holista’ felfogás egyik alaptétele tehát, hogy a tudomány egyes tényei, a pszichológia lelki elemei stb. absztrakciók. „Nincs elszigetelt tudományos tény”, „mindegyik feltételez valamilyen átfogó, általános és szükségszerű összefüggést, amelyet meghatározások, axiómák, hipotézisek és alapelvek komplexuma terem meg.”²³²

Zalai az elméleti fizikus Pierre Duhem *La théorie physique, son objet, sa structure* című művére utal, melyben a szerző egyszerű fizikai megfigyelésekről mutatja ki, hogy azok többszörösen át vannak hatva elméletektől, tehát eleve ‘rendszerezettek’.

Egy elem (tény, tételezés) kétféleképp lehet egy rendszer része: vagy úgy, hogy eredetileg tételeztük abban, vagy úgy, hogy egy más rendszerből – transzformáció útján – vontuk ezen újabb rendszer körébe. Vajon minden elem átmehet-e minden más rendszerbe? És *ugyanaz* marad-e, miután – transzformációja révén – talán már csak nevét őrizte meg? Tehát a nyelv szempontjából azonos maradt, „a nyelv nem tesz különbséget logikai és metafizikai egzisztencia között.”²³³

Ám az elem nemcsak abból áll, hogy egy rendszer eleme (ez volna a rendszertani idealizmus), hiszen így minden rendszer egyelemű volna, s „az elemeknek csak rendszerbeli konstrukció adná meg azt a jelleget, ami egy más rendszernek szintén egyforma elemeitől megkülönböztetné.”²³⁴ Az elemek minden rendszerben individuálisak, jól elkülöníthetők, és ezt a rendszer alkati momentumának megfelelő összefüggéseik sem érintik. Összegezve, adott elem hordozza egyrészt a rendszer jellegét, másrészt egy olyan momentumot is, mely egyéni megkülönböztetését teszi lehetővé. Ez utóbbi az elem *reprezentatív tartalma*: vagyis maga az elem, a rendszer alkati momentumától absztrahálva, egyéni voltában. Ez az elem egyik rendszerből a másikba való transzponálása során is változatlan marad; ennek alapján lehet tehát ugyanarról az elemről beszélni. Az elem nem logikai értelemben individuális, hisz a matéria a rendszerezéssel szemben áll.

Az erősebb rendszerből nem lehet felépíteni a kevésbé erőset; a metafizikai például nem szuperpozíciója a logikainak. És nem minden elemcsoportra nézve erősebb a metafizika: a létezésre ugyan erősebb, a ‘részt vevésre’ azonban kevésbé erős, mint a logikai. Így azután a rendszerek közt nem állítható fel hierarchia, csak meghatározott elemcsoportokra nézve.

Visszatérünk a kérdésre: egy elem, adott reprezentatív matériájával, mily feltételek közt léphet át más rendszerekbe? Nem alkalmas minden rendszer alkati momentumának felvételére. Pl. a létezés nem alkalmas arra, hogy a művészi rendszerezés felvegye; az értékelés nem jelenhet meg egy deskriptív rendszerben. És ha lehetséges, hogy több rendszer felvegyen egy elemet, nem egyforma mértékben alkalmasak erre a különféle rendszerek. Pl. a létezés „lényegesebben hatható át metafizikai, mint logikai rendszerezéssel.”²³⁵

A rendszerek forrása és belső egysége

A *valóban* új filozófiai rendszerek – melyek közé sorolja Zalai Henri Bergson metafizikáját – soha nem a felismert tévedésekre és az elfogadott világperspektívára épülnek, hanem mindig önmagukból jönnek létre, mély belső megélés alapján. Racionálisan, kívülről nézve: a rendszer csak mint rendszer – tehát mint teljesség, a részek funkcionális egymásba növése – rendelkezik ama magasabb hatásformával, mely részeiből teljesen hiányzik. A rendszerezés azonban belülről indul, belülről nyeri alapelvét, itt található azon eredeti tapasztalás, amely még *in statu nascendi* elvvé, rendező erővé válik. „Egészen kimondhatatlanul tapasztaljuk az élet gazdagságát, súlyát, sőt ‘részegségét’; kívülre jutva az elv pesszimista vagy optimista módon teremt rendet, tagadja vagy igenli az életet; az Én vagy a megismerés, az emlékezés ‘abszolút’ voltát tapasztaljuk; Fichtévé, Descartes-tá, Platónná válunk.”²³⁶ Tehát minden filozófiai rendszer önálló egészet alkot, mely mint ilyen, a filozófiatörténet egészétől függetlenül is értékelendő.

A rendszerek közti átjárhatatlanság és a rendszerek közti egység

A rendszeren belüli egységen túl létezik egy további, nehezebben megragadható összetartozás is: az egymás mellett lévő *rendszerek közti egység*; ezt intuitíve ismerhetjük fel. Az intuíció e hangsúlyozása végigvonul az *Etikai rendszerezésen*, s e mű többi motívumával együtt erős Bergson-hatást sejtet. Az intuíció kifejezést Zalai minden olyan fajta megismerési módra alkalmazza, amely közvetlenebb a reflexiónál – tehát átélés, de mégsem annak szubjektív, önkényes értelmében: „a filozófiai intuíció tárgyilagossága erősebb minden pozitívumnál”²³⁷, így a filozófia nem kell, hogy lemondjon „az élet megértéséről... az értelem mellé segédeszközül kell vennie az intuíciót... mely mint az ösztönnek az emberben megmaradt alakja az élet irányát követni képes.”²³⁸ Hozzá kell tennünk, hogy Zalai ezen irányultsága közvetlenül ugyan Bergsonhoz kapcsolódik, közvetve azonban az eszmetörténet Herderrel kezdődő, majd Dilthey és Croce művében folytatódó tradíciójához, amely a történelem megértésében az átélést hangsúlyozza, vagyis azt, hogy mivel a társadalmi folyamatok működésében szubjektumok vesznek részt, ezek csak úgy ismerhetők meg, hogy bele próbálunk helyezkedni az adott szubjektumok pozíciójába. „A történelem jelenidejűsége, élő- és nem holt-volta tehát azt is jelenti, hogy a történelem az, amit átélünk: a múlt is csak mint a múlt újraélése lesz történelem.”²³⁹

Minden rendszer önálló; mindegyik feldolgozza emellett az adott tapasztalati világ egészét. E világnak az összes többi rendszerek is részét képezik; így valamennyi

rendszer tartalmazza valamiképpen a többit is. Milyen módon? Egyrészt negálva; úgy, hogy a többi rendszer megközelítési módjait leválasztja magáról (pl. egy tudomány művelésekor nem követünk esztétikai elveket, a művészetben nem célunk, hogy számot adjunk a létezésről vagy az érvényes ismeretekről stb.); másrészt úgy, hogy azok értékeit alárendeli a sajátjainak (az önálló etikai rendszert „minden nagy írónál is megtaláljuk – ha másképp nem, mint háttérbe szorított, jelentéktelenné vált, tudatosan negligált valamit a másik, a művészi rendszerezés mögött”⁴⁰); végül, más rendszerek egyes tényeit a maga módszerével interpretálva, ill. transzponálva. Ez azonban sohasem mehet végbe veszteség nélkül: a transzponált elem elveszíti lényegi jelentőségét, minthogy az éppen a rendszer által adatott számára. Egy rendszer elemei meghatározott relációkban, egymástól adott távolságra helyezkednek el; így jön létre az a kontextus, amelyből ha az elemet egy más kontextusba – rendszerbe – helyezük át, annak funkcióját alapvetően megváltoztatjuk. Például egy etikai érték csak az etikai rendszerben töltheti be valódi funkcióját; önálló, rendszerfüggetlen etikai tények nem is léteznek, mivel a rendszer ‘élő’, organikus egészhez hasonlít, amelyben a részek egységes ‘célnek’ rendelődnek alá – s a cél maga a rendszer léte. Tehát nemcsak az elemek funkciója változik a transzponálás során, hanem maguk az elemek is. „A különböző rendszerekben például ugyanazok az egyes tények más csoportokhoz tartoznak, más ‘távolságra’ vannak egymástól; ... De maguk a tények is mások, azáltal éppen, hogy különböző rendszerekhez tartoznak.”⁴¹

Zalai az etikai rendszert teszi vizsgálat tárgyává; ugyanakkor két másik rendszert is értelmez abból a szempontból, hogy azok miként transzponálják más rendszerek, elsősorban az etikai rendszer tényeit. Így nem is annyira az etika, hanem annak lehetséges megközelítései kerülnek kifejtésre; a szerző számára aktuális módszertani probléma a tudományos és a metafizikai leírás közti különbség, amelyet az előbbinek az utóbbi nevében való relativizálásával old meg.

Az ember az összes rendszert transzponálni akarja a tudomány „hangnemébe”; a tudomány a többi rendszer tényét és értékeit megállapíthatja, de csak a „*knowledge about*” értelmében – hiszen az egyes rendszerek tényei különböznek, ami „a transzponálásnál konstataható, de nem értékesíthető; a rendszernek lényeges, belső konstrukciója elvész.” A másik rendszer immanens alkatát a tudomány nem követheti; ezzel saját módszerének mondana ellent, ill. kilépne magából. A tudományos megismerés kívülről közelít tárgyahoz, szemben a belülről kiinduló, a rendszerbe beleilleszkedő „*knowledge of*”-fal vagy az átéléssel. Egy rendszert úgy ismerhetünk meg ténylegesen, ha annak alapállásába helyezkedünk, tehát nem más rendszer, például a tudományos leírás nézőpontjából, hanem önmaga felől, belülről: „ha látni akarunk, magát az adottat kell felkeresnünk”. Még a tapasztalatok sem lehetnek kritériumok egy rendszer számára: „A rendszereket önmagukban kell megvizsgálunk; minden tapasztalattal való összehasonlítás követelménye tehát jogosulatlan.”⁴²

„Minden rendszer jelentéseket kapcsol össze tárgyakon keresztül; de minden egyes rendszerben a jelentések függvényei lesznek az alapelveknek.”⁴³ Ez az alapja annak, hogy nem léphetünk át egyik rendszerből a másikba.

A rendszerek teremtő evolúciója

A rendszergondolat végigvezethető az emberiség egész történetén – képes ‘rendezni’ annak egészét; bár a történeti folyamatnak csak formáját, nem pedig tartalmát határozza meg. A rendszerfejlődés mindenképp bekövetkezik, ugyanakkor Zalai nem állít fel szükségszerűen egymásra következő történelmi korszakokat, mint a szubsztantív történelemfilozófiák – csupán egy általános tendenciát, mely az ősidők globális első

rendszerzésétől a fokozatos differenciálódáson át korának eredményéig, a metafizikai szintézisig jut el. Vezessük végig röviden e fejlődés menetét.

Az első rendszerzés, a reális világegység megalkotása naiv és gyakorlati jellegű; mint ilyen, saját realitásai rendszerfüggő voltát nem reflektálja, tehát egzisztenciális tételezéseit úgy ismeri fel, mintha azok az egyes dolgok sajátosságai lennének. Realitásainak funkcionális és relatív volta csak akkor tudatosulhat, amikor már más rendszerek realitásai szembeállíthatók vele – ezek az elsőtől jönnek létre, attól mégis teljesen függetlenné válnak. Levezethetők-e a további rendszerek is, miként az első, a tudat létezéséből ill. természetéből? Első megközelítésben inkább a tapasztalatoknak, a rendszer materiájának bővülése teszi szükségessé új rendszerek létrejöttét: az új tapasztalatok egy része új közös alapot, új és önálló egységet követel. A tapasztalatok e halmozódása azonban – Zalai szerint – csak alkalmi ok az új egység kiválására; a valódi ok – miként feltételeztük – nem külső, hanem belső, a tudatban található: „az ember szellemi élete alapvető egységében gyökeresen elágazó módok vannak, amelyekkel e tapasztalatokat megéli.” A teremtő evolúció pedig az eleve önálló (a szellemi élet önálló módozataiból létrejött) rendszerek transzcendens voltát tovább fokozza; így azok mértékrendszere egyre kevésbé összemérhető – minthogy egyre inkább meg akarják védeni egymással szembeni autonóm voltukat. Erre példa a racionális tudomány, amely gyökeresen el akarta magát határolni a vallástól; a tudománytól való függetlenedést elérni akaró korabeli metafizika.

Példaként tekintsük az etikai rendszert. Az etikai értékeket „értéktermelő processzus” hozza létre; ezt – mint teremtő fejlődést – folyamatában élhetjük át, amelynek az értékek megállapítása, szóba foglalása csak utolsó mozzanata. Az erkölcs „nem megfeszített gondolatmunkával kikristályosított elvek és értékek összessége, melyek szerint élnünk kell[ene], hanem a társadalom... életműködése során létrejött és reprodukálódó állandóan változó... viselkedési szabályok rendszere”. Tehát az értékek létrejötte nem egyszerre történik, mint egy isteni kinyilatkoztatás vagy emberi törvényhozás – így azok szinkron megismerése nem elegendő: kialakulásuk mentén, történetileg kell őket tekintenünk, figyelembe véve a külső és belső rendszerfejlődés különbségét ill. hierarchiáját. A rendszerek evolúciója e szerint – mint említettük – csak felszínében, első tekintésre az új tapasztalatok eredménye; e mögött, mélységében a rendszer alapterve változik: a fejlődés immanens, s az alapterv fejlődése csak esetlegesen függ össze új elemek belépésével és régiak kiválásával. „Az alapterv változása gyökeresen megváltoztatná a rendszert akkor is, ha abban az elemek teljesen azonosak maradnának. Más módon ‘állítanám be’ az azonos elemeket”⁷⁴⁴, vagyis módosulna azok funkciója. Természetesen az alapterv fejlődése általában szelektálja az elemeket, s újakat von be a rendszerbe; ezt használja ki a rendszerfejlődés első, kevésbé pontos megközelítése, amely a be- és kilépő elemeket veszi számba. Ennél nagyobb elmélyülést kíván, ha ezen elemek rendszerben betöltött funkcióját is meghatározzuk, az alapterv vázlatának tekintetében. Mindez azonban verbális ismeret, amellyel egy másik rendszerről csak „*about it*” szólhatunk. Ezért lényeges az intuíció avagy átélés nem verbális képessége, amely nem pusztán a megjelenő külső elemekre tekint, hanem az élő fejlődés belső folyamatára; s a metafizika, amely a különálló egységét teremti meg: „Ezt a szintézist, amit a tudományos teória fogalmai és definíciói csak külső álarcukban képesek meglátni, belsejében, meztelenül, megmutathatja a tudományos tárgyalásnak egy kvalitása, módszerének egy új nüánusza, eredményeinek másfajta bátorsága, egész haladásának egy belső motívuma.”⁷⁴⁵ Az egyes elem itt nem úgy játszik szerepet, mint az egész része, sokkal inkább úgy, mint az egésztől áthatott, annak belső alkatát hordozó, és a kor rendszerzéseinek élő egyensúlyát kifejező mozzanat. Persze nem arról van szó, hogy a rendszer, ill. a kor

teljesen megismerhető volna egy eleméből; további elemek ugyanazt a teljességet más módon mutatnák: minthogy a kor összes elemét áthatja, de mindnek más és más funkciót szab. „Egyetlen elem teljességében adhatja a metafizikai szintézis átélését; de a szintézis explicitté, jelentőssé és gazdaggá csak a jelentős elemek teljességének átélése által lesz.”⁴⁶ A kor egész kultúrájának beleélő és történeti ismeretében, s rendszerek egy korban megvalósuló egyensúlyának és harmóniájának metafizikai intuíciója révén juthatunk közel ahhoz, hogy a kor erkölcsét valóban megérthessük.

A rendszerek általános elmélete tanúsága szerint léteznek természetes egységek, így elsősorban a gyakorlati életéi; ezen kívül léteznek további természetes rendszerek is, például a megnyilatkozások, az érzetek, a szervezett lelki történések stb. rendszere. Például egy „cselekvéskomplexumban az elképzelhető legerőteljesebben fonódnak össze az érzéki észleletek (amelyek persze már maguk is komplexumok) a reakciómozzanatokkal: a cselekvésérzésekkel, a cselekvésimpulzusokkal s az impulzusokra a lélek legbensejéből ráboruló akarati mozzanatokkal.”⁴⁷

A természetes egység(ek)et azután a *reflexió* bontja fel. Mivel azonban az ember (tudat) tendenciája az egységesítés, megjelenik egy új, magasabb egész igénye, mely a filozófiában ölt testet, s melyben már a reflexió is benne foglaltatik.

Forma és anyag

A rendszerek mindegyike az emberi tudatban gyökerezik, s annak különféle tendenciái szerint alakul ki. Az *Etikai rendszerezés* szerint a tapasztalatok bővülésének a rendszerek fejlődésében betöltött szerepe másodlagos. Milyen kapcsolat lehet akkor a rendszerezések és a *valóság* közt? Egyáltalán beszélhetünk-e valóságról, túl a különféle rendszerek realitásain?

Zalai *A rendszerek általános elméletében* megkülönböztet valódi és nem-valódi fogalmakat: előbbieket érintkezésben állnak a valósággal, utóbbiak arra csak vonatkoznak. Ennek általánosításaként, fennállnak valódi és nem valódi rendszerek is; és csak valódi rendszerek segítségével léphetünk kapcsolatba a valósággal. A nem-valódi rendszerek ezzel szemben saját (intencionális) valóságot konstruálnak, s ennek nyomán a valóságot, mint olyat pusztán eredménynek tekintik. Minden alkotóerő létrehoz effajta valóságokat, melyeknek azonban megvannak a maguk határai, „s mi több, ilyen korlátokat igényelnek. Élesebben és pontosabban is fogalmazhatjuk: sajátos jelentőségüket, *azt*, amit *sui generis* [mint sajátyszerűségüket] pótolhatatlan erőként önmagukban hordoznak, ezek a határok szabják meg.”⁴⁸

Az ősananyag első megközelítésben negatívan határozható meg: nem áll részekből, tehát nem is összesség; nincsenek állítmányai, lévén hogy az állítmányok formamozzanatokra vonatkoznak; nem lehet tudat tárgya, mivel soha nincs formától függetlenül adva számunkra. Csupán a létállítmány alkalmazható rá, „sőt létezése látszólag maga a *par excellence*, abszolút közvetlen, nem közvetített, szemléletileg evidens létezés.”⁴⁹

Forma és anyag egymást feltételező elvek: az anyagnak nem lehet más sorsa, mint hogy a forma áthatja, de a forma csak az anyagban teljeseedik ki, sőt anyag nélkül nem is létezik – ahogy a valódi gondolatok sem. Kifejezett szerep jut a (valódi) gondolatoknak forma és anyag relációjában: az anyag csak gondolataink által jut formához. A *gondolatok* Zalainál természetesen az egymással összefüggésbe lépő – rendszerező – gondolatokat jelentik. A tiszta lét metafizikájának célja, hogy a valódi gondolatok teljesen globális – az ősanaggal, mint egészsel érintkezésbe lépő – rendszerét hozza létre: egy világszemléletet, „a *világ* – és nem a gondolkodás – szigorú tagolásának és megszervezésének értelmében.”⁵⁰

Mi biztosítja azonban, hogy nem csupán egy relatív nézőpontot tüntetünk ki a tiszta lét rendszere címmel? Zalai általános alapelve, hogy amennyiben egy rendszert bírálni akarunk, túl kell lépnünk annak álláspontján, magát a rendszert, mint egységet kell vennünk: ekkor azonban már egy metarendszer talaján vagyunk. Ennek megítéléséhez pedig meta-meta-rendszer szükséges, és így tovább, a végtelenségig. E regresszust csak egy olyan rendszerrel zárhatnánk ki, melyben a reflexió, a szemlélet kvalitása is adva van. Mivel azonban a tiszta lét rendszerét Zalai sem tekinti megvalósítottnak, nem eldönthető, hogy ezen önmagát igazoló rendszer lehetséges-e.

Megragadhatóbbnak tűnik rendszerek és valóság, forma és anyag viszonya, amennyiben nem egy rendszerben, hanem a rendszerek történetileg adott fejlődésében közelítünk hozzá. A rendszerek közti verseny eszméje a késői Kuhn tudományfilozófiájával hozható párhuzamba: a fordulópontokat új (valódi) problémák jelzik, egyik rendszer a másikba vált át, és „más lesz [a korábban nem világos] teljesség; új, megfelelőbb, totális, mindent meghatározó rend rendezi el a teljességet... objektív követelés, érvényessége a régi rendtől független, objektív és parancsoló erejű érvényesség. A régi rend (vagy akár a régi rendek) ilyenkor vagy elpusztulnak, vagy fennmaradnak, elvesztve azonban független és abszolút érvényüket; egyfajta feltételezettség... járul hozzájuk, elvesztik kategoriális arculatukat.”⁷⁵¹ Az egymást váltó problémákon keresztül mutatkozik meg az anyagi lét, mely így – a tudományoson kívül – a filozófiai fejlődés végső alapjának is tekinthető.

Az anyag ugyan önmagában nem megismerhető, mivel ahol megismerés van, ott már valamiféle forma (rendszer) is megtalálható; ám az anyag a formával való dialektikus viszonya révén hatást gyakorol a rendszerfejlődésre, mely így nem tetszőleges. Az anyag-principium felvétele által véli elkerülni Zalai a rendszerelmélet lehetséges relativista konzekvenciáit. Miként anyag és szerszám, úgy hat egymásra e metafizikai anyag és az őt rendszerbe foglaló formamozzanat: „Ha adva van a szerszám és az anyag, akkor a szerszám elemzi az anyagot, s ugyanúgy az anyag is a szerszámot, már ama ténynél fogva is, hogy az anyag éppen így elemződik; más szerszám másként elemezné ugyanazt az anyagot.”⁷⁵² Az anyag viszont először is deformáló hatást gyakorol a szerszámokra; e hatás tehát negatív, s az „anyag erőszakosságaként” fogalmazható meg: akkor jelentkezik, amikor a rendszer csődöt mond, „nem működik”, vagy amennyiben tudományos fejleményei hamisnak bizonyulnak. Az anyag érdekes módon nem a rendszert verifikáló, hanem sokkal inkább falszifikáló módon jelenik meg, mintha fő erőssége a cáfolatban állna. Ennek alapján azt lehetne valódi rendszernek tekinteni, amely cáfolható? S azt nem valódinak, mely nincs ilyen viszonyban a realitással? Ami itt problematikus, hogy Zalainál a rendszer, mint egész kerül meghatározásra, elszigetelt tudományos tétel számára nem létezik, így nem is tehető ki önmagában a valóság próbájának. Egy teljes rendszert kell tehát az anyagnak ‘megbuktatnia’, ami nem egyszerre szokott történni, hanem bonyolult folyamat végeredményeképp.

Az anyag e negatív formáló ereje rendszerelméleti kontextusban továbbá nem lehet pusztán anyai, hogy az empirikus tapasztalat nem igazolja a törvényt, mivel itt nem természettudományos tételekről van szó, hanem metafizikai rendszerekről, melyek – sem részleteikben, sem egészükben – nem tesztelhetők empirikus úton. Akkor azonban miféle ‘anyag’, milyen valóság az, amely ‘deformálja’, alakítja őket?

Az ‘anyag’ Zalainál nem valami empirikusra, tapasztalhatóra utal: hiszen amit nem lehet megismerni, az nem lehet empiria tárgya. Így azonban nehéz pontosan leírni, mi az, ami által hat; csupán konstatálni lehet e hatás „misztikus” voltát, miként azt maga a Szerző is teszi: „Valamely probléma (valódi probléma ugyanis, s nem az a fura limlom, amit megindító naivitással a filozófiában is problémának neveznek ki) nem a

logikai következetesség széles és nyugodt útján keletkezik; ennél sokkal bonyolultabb és – ha szabad így kifejeznünk – sokkal misztikusabb módon jön létre. Az új (a probléma), amely még nem létezik, ebben a nemlétezésben mégis a lét egy hatalmas fajtáját birtokolja, mi több, a leghatalmasabbat, a hatást. A logikailag még nem létező, nem megértett, s nem fogalmi *hatást fejt ki* ismereteink már megragadott, kifejlődő tömegére.”⁵³ – Íme tehát az ‘ősanyag’, ‘anyag’ pozitív hatása a rendszerek evolúciójára, szemben az előbbi negatívval.

Zalai tehát a *felfedezés kontextusában (the context of discovery)* beszél az anyag jelentőségéről; figyelmeaz új problémák születésére irányul. Ez a természettudományokban főként az anyag negatív hatása révén történik, amennyiben új tények, új leletek nyomán a korábbi törvények elégtelenné válnak. Ám egy ilyen meghatározás a filozófiára nézve már nem jogos: itt „nem az eredmény az egyedüli célunk és törekvésünk, hanem a célhoz vezető út átfogó, teljes megismerése is; ehhez a ‘tényeket’ itt nem előzetesen kell ‘fellelni’; még egyáltalán nem léteznek, s mégsem csak azon a negatív módon hatnak, hogy elégtelennek mutatkoznak a régi elméletek; valamilyen meghatározatlan, szinte misztikus módon a saját magukhoz – az újhoz – vezető utat is mutatják.”⁵⁴ A még nem létező e hatása azonban nem pusztán ‘misztikus’; főként abban áll, hogy egy, a ‘világot’ átfogó teljesség és egység révén, összefügg a már ismerttel: „A még világossá nem vált összefüggése a már ismerttel arra tanít bennünket, hogy ezt az ‘ismertet’ olyan torzónak fogjuk fel, amely kiegészítésre vár.”⁵⁵

Az ‘anyag’ tekintetében még annyit sem mondhatunk, hogy az tudati realitás-e avagy sem, hiszen ezzel már állítottunk volna róla valamit. Így azonban mindannak gyűjtőfogalmául szolgál, ami emberi mértékkel nem rendszerezhető, ill. mindezidáig nem volt az, vagy aktuálisan még nem az, de ami rendszerező tevékenységünk – és ennek alapján minden tevékenységünk – alapvető irányait, erővonalait kijelöli. Ennek léte kerül állításra Zalainál, amit számára az igazol, hogy a rendszerek nem esetleges módon alakulnak át egymásba, hanem meghatározott tendencia szerint. Utóbbi viszont épp az anyag létevel támasztja alá...

Metafizikák kontra metafizika, mint metarendszer

Rendszerelméleti nézőpontból a különböző metafizikai álláspontok (racionalizmus, empirizmus, pragmatizmus stb.) egyike sem képvisel önmagában teljes rendszert, így más – átfogóbb – rendszer(ek) talajáról bírálható, s kiegészítésre vár.

A szétartó mozgással szemben – a rendszerfejlődés egy kitüntetett pontján – jelentkezik a ‘metafizika’ (itt inkább ‘metarendszerről’ van szó; Zalai a metafizika szót többféleképp is használja, ami egy további részben kerül bővebb kifejtésre) mint újfajta rendszerezés, amely meghaladja a divergenciát; s bár a tudományos rendszer ellenében lép fel, lényege mégsem ebben áll, hanem az összes többi rendszert átfogó mivoltából: „önállósága éppen az összes nagy rendszerek önállóságának elismerése; önmagát állítván, másokat állít; s ha őt tagadják a többiek, önmagukat tagadják.” A tudat és az élet szükségszerű egységén túl, itt egy magasabb, már reflektált egységről van szó – nem egy rendszeren belüli, hanem *rendszerek közti egységről*.

Vajon létezik-e „egy abszolút álláspont, egy abszolút rendszer, melyet ez a ‘kiegészítendőség’ nem érint? Vajon létezik-e egyáltalában egy filozófiának, mint egyetemesen érvényes metarendszernek, mint végső szankciónak vagy legmagasabb rendű mintának a lehetősége?”⁵⁶ Egy abszolút egyetemes ontológia lényege, hogy elméletileg minden létezőt magában foglal, tehát minden rendszert, és azok összes tételezését is. Mivel azonban fennáll a rendszerek pluralitása, a *tárgyak* is többfélék:

lehetnek metafizikaiak, ismeretelméletiek, logikaiak, esztétikaiak stb. Így a tárgyelmélet fő kérdése: létezik-e olyan alapvető tárgyfaj – elemi tárgyiság –, melyre az összes többi ráépülhet?

Nem elegendő-e a pusztán tárgy-mivolt, mint kritérium? „A ‘tárgyak’ első alakzatukat tekintve, *mint* tárgyak összemérhetők, de nem alkotnak egészet, képet, nincs közös értelmük. Egyedül az a tisztán külsődleges ok tartja őket össze, hogy éppenséggel tárgyak; nincs bennük olyan elv, amely megszervezte őket.”⁷⁵⁷

De nem elégséges kritérium a megismerhetőség sem, minthogy ez nem univerzális; egy tárgy úgy is lehet összefüggés része, hogy „a megismerhetőség fogalmának semmilyen (felfogható) értelme nincs.”⁷⁵⁸ Léteznek olyan rendszerek is, például vallásiak, ahol a megismerhetőségnek nincs szerepe. Továbbá: mi biztosítja, hogy a tárgy, mint megismerés tárgya, azonos a magábanvaló tárggyal? Az ismeretelmélet már új rendszer, új egész, melynek tárgyát ezért már nem azonosíthatjuk az elemi tárgyisággal. A mindent átfogó rendszerben éppígy nem lehet szerepe a *szép* vagy a *jó* mozzanatának sem.

Ha azonban el akarunk tekinteni a megismeréstől, hogyan adunk számot a nem megismerhetőről? Miután a tiszta lét rendszeréből elvettük a megismerhetőt, marad még *valami*: ezt Zalai ‘anyagának’ vagy ‘ősanyagnak’ nevezi. Az anyag definíció szerint aracionális (amennyiben irracionálisnak neveznénk, már túl sokat mondanánk róla, s így rendszerezettnek tekintenénk, holott nem lehet az). A kanti ‘*Ding an Sich*’-hel szemben nem pusztán redundáns dolog: világos szerepet játszik a rendszerek fejlődésében, amint arról már szó volt.

A nem-rendszerezett

A még rendszerezetlenről *szólni* csak metaforikusan lehet, mint egyfajta szervesetlen sokaságról (káoszról), szembe állítva az *élettel*, amely organikus, eleve rendszerező és amelynek sajátja a teremtő evolúció. Zalai a bergsoni fogalmat kizárólag az emberi értelemben vett élet kibontakozására alkalmazza, tehát a *rendszerek ‘teremtő fejlődésére’*. Ha a tudat eleve rendszerező, létezik-e olyan közvetlen tapasztalás, amely a ‘Nem Rendszerezett’-re irányul? S ha elvileg létezik, elérhető-e valóban? A *Tárgyelméleti vizsgálódások* I. része hosszan időzik e kérdéseknél. A ‘Nem Rendszerezett’ azt kell, hogy jelentse: „részek vagy mozzanatok nélküli abszolút egység, minden szempontból osztatlan élmény, amelyben minőségi különbségek csak az utólagos megfigyelés nyomán bukkannak fel”. Az őstapasztalásra több területről hoz példát; az egyik a James által leírt vallásos élmény⁵⁹, melynek leírása ugyanakkor nem az őstapasztalásra, hanem a vallásos rendszerezésre irányul: „Másfajta – valószínűleg lehetetlen – feladat volna valamiképpen bemutatni ezt az őstapasztalást”. A lehetetlenséget az okozza, hogy a megélt gondolkodás folytonossága és homogeneitása a kifejezett gondolkodásban nem transzponálható. Ám hogyan teszünk szert „legbensőbb birtokunkra, mondhatnánk így is: belső lényegünkre”, ha nem reflexió révén? Az őstapasztalás le nem írható; „meg akarjuk ismerni, ám ez, mivel megismerő intenciókkal már meghaladtuk, lehetetlen”. A megfigyelésben élményeinket eleve rendszerbe foglaljuk; e rendszer konstruktív elemei a zártság, a független létezés és múltba zárulás. „Mégis birtokunkban van... a Nem Rendszerezett, s emlékezünk rá, hogy birtokunkban van.”⁶⁰

JEGYZETEK

- 1 Zalai Béla *Encomium Mortis* című írásának parafrázisa.
- 2 Bacsó Béla: Zalai Béla filozófiai írásai elé, In: Zalai Béla: A rendszerek általános elmélete, Gondolat, Budapest, 1984, 7. o.
- 3 Vö. ehhez 'Zalai Béla levelei kortársaihoz', In: *Kritika*, 1975, 8. sz. (közzétette: Beöthy Ottó).
- 4 Ritoók Emma *A szellem kalandorai* című regényben írta meg a Vasárnapi Kör történetét; a regény főszereplőjét, Donáth Ervint két barátjáról: Ernst Blochról és Zalairól mintázta, ám a portrét a kritikusok semmiképp sem találják méltónak vehetkez; Lukács szerint például *ressentiment*-ből született. Zalai Béla fia, Zalai Zoltán egyenesen azt állította, apjának Ritoók műve ártott a legtöbbet (Zalai Zoltánnal 1982. márc. 23-án Bacsó Béla készített interjút; a fenti megjegyzést az ő tanúsága alapján írtam le). A háború előtt valóban létrejött Zalai körül egy filozófiai társaság, ám a Vasárnapi Körben ő már nem vehetett részt; Ritoók ezt a tényt nem vette figyelembe. Minderről vö.: Novák Zoltán: *A Vasárnap Társaság*, Kossuth, 1979, 50–51. és 134. o.
- 5 Ifj. Nagy Barna két kéziratot hagyott hátra, mindkettőt *Zalai Béla gondolatvilága* címmel. A kézirat egyes passzusairól készített pontos jegyzeteket az oldalszámok feltüntetésével Bacsó Béla; ezek másolatának birtokában, a kézirat idézésekor az eredeti oldalszámokra hivatkozom. Nagy Barna munkájával kapcsolatban lásd Zalai: *A rendszerek... első jegyzetét*, 475. o.
- 6 Ez nem egészen pontos; Zalai nem esett el a háborúban, hanem az omszki hadifogolytáborban halt meg. Vö. Fogarasi Béla Lukácshoz írt levelét, 1915. március 17.: „Nagyon szomorú hírt kell jelentenem: Zalai halálát. A hír tegnap jött Omszkból és hiteles; egy kórházban tifuszban meghalt, február 2-án. ... Ön, aki egyike volt azoknak a keveseknek, akik egész érdeme szerint becsülték és ismerték ezt a ritka embert, tudni fogja, hogy mennyit vesztettünk benne, akik állandóan vele együtt lehettünk.” Az idézet helye: *Lukács György levelezése*, 589. o.
- 7 Hauser Arnold: *Találkozásaim Lukács Györggyel*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1978, 48. o. Hauser Arnold (1892–1978) művészettörténész és művészetszociológus, emigrálása után Berlinben, Bécsben majd Londonban élt, s 1977-ben tért vissza Magyarországra. Leginkább Zalai filozófiájára apelláló műve: *Az esztétikai rendszerezés problémája*, 1918.
- 8 Szilasi Vilmos: 'A tudati rendszerezés elméletéről', In: Alexander Bernát (szerk.): *A Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára, 2. füzet*, 1919. Szilasi Vilmos (1889–1966) filozófus, korai munkáira Lukács és Zalai voltak nagy hatással. 1919 után Freiburgban Husserl és Heidegger mellett dolgozott, később az egyetem professzora lett.
- 9 Lukács György levele Fülep Lajoshoz, 1910. In: *Lukács György levelezése (1902–17)*. Szerk.: Fekete Éva, Karádi Éva, Magvető, Budapest, 1981, 268. o. Lukács ekkor még nem ismerte Zalaikat, hanem egy cikk alapján figyelt fel rá: „Olvastam Zalai Bélának egy cikkét különböző filozófustípusokról (nem történelmi, hanem karakterológiai), nekem tetszett. Nemcsak a cikk, hanem ahogy rajta keresztül Zalaikat látom (nem ismerem t. i.)” Idézet helye: uo. 267–268. o. A cikk, amelyről szó van: *A realitásfogalom típusairól* c. tanulmány.
- 10 Fülep saját bevallása szerint nem értette Zalai egyes munkáit, és át akarta azokat íratni vele; Zalai azonban nem mindig fogadta el instrukcióit. Vö. ehhez: Fülep Lajos 1911. július 14-én Lukácshoz írt levelét: „Ami a cikket illeti, nekem most sincs ... semmi kifogásom a *stílus ellen*; a *közönségre* sem voltam semmi tekintettel. ... Pusztán én *magamról* volt benne szó, arról, hogy a cikket *én* nem értettem meg. ... Az azonban mégis okvetlen szükséges, hogy oly cikket, melyet kiadok, megértek én is. Ön azt írja, hogy »a cikk egészében érthető« – én ezt sem írhatom, sajnos, alá. ... Én, mint ahogy megírtam, *ezt a cikket úgy, ahogy van, nem értem*. Még azt sem tudnám megmondani, miről van benne szó.” Az idézet helye: *Lukács György levelezése*, 388. o. Vö. még uo. 325. o.
- 11 Bacsó Béla: Zalai Béla filozófiai írásai elé, In: A rendszerek..., 11. o.
- 12 Balázs Béla naplójegyzése, 1915-ből, In: *A Vasárnapi Kör*, 1980, 73. o.
- 13 Fogarasi Béla: 'Zalai Béla. In memoriam', *Athenaeum*, Budapest, 1915. 4. sz. Fogarasi ennek záró soraiban a teljes életmű kiadását tervezi: „Zalai kéziratban ránk maradt munkája magyar értekezéseinek német fordításával együtt egy kötetben fog megjelenni, ha lehetséges, már a jövő év folyamán.” Ez a terv a háború miatt hiúsult meg; a háború után pedig Fogarasi már másfelé orientálódott. Egyedül Lukács György volt az, aki sokkal később, 1969-ben arra gondolt, hogy Zalai műveit ki kellene adni, „mivel ebben az 1918 előtti időben ő volt az egyetlen eredeti magyar gondolkodó”. Az 1984-es kötethez azonban még hosszú út vezetett: a német nyelvű kéziratokban sűrűn előforduló nem autográf javításokhoz képest az eredeti Zalai-szöveg rekonstrukcióját Bacsó Béla mintegy két év alatt végezte el. A német szövegeket Berényi Gábor fordította magyarra, s Beöthy Ottó lektorálta.

- 14 Balázs Béla: 'Zalai Béla', In: *Világ*, 1915. ápr. 21. VI. évf. 110. sz. 8. o.
- 15 Beöthy Ottó: 'Zalai Béla. Egy pálya emlékezete', In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, 1977.
- 16 Nagy Barna: *Zalai Béla...*, 45. o.
- 17 Első megjelenés: Alexander-emlékkönyv, Dolgozatok a modern filozófia köréből, Bp., 1910. 115–124. o.; további kiadás: *Esszépanoráma 1900–1944. Magyar remekírók*, I. kötet, Bp., 1978. 942–954. o.; Kötetben: *A rendszerek...*, 115–127. o. Jelölés: E.R.
- 18 Vö. Kőnczei György: *Egy elfeledett filozófus: Zalai Béla*, 5. o.: Lukács *Heidelbergi esztétikájának 'Az esztétikai tételezés lényege'* című, s az *Etikai rendszerezés* hatását kimutathatóan tükröző részében analóg módon kerülnek alkalmazásra: „...valamennyi autonóm tételezés mindenhatósága... szükségszerű kapcsolatba hozza magával a káoszt.” Az *Etikai rendszerezés és a Heidelbergi esztétika* II. része első nagyobb egységének („Az esztétikai tételezés lényege”) azonos bevezető gondolatmenetét mutatja meg Kőnczei György a két mű egymás mellett futó gondolatmenetének párhuzamos idézésével. A kiindulópont – írja Kőnczei – „többé-kevésbé azonos: a káosz.”
- 19 *A rendszerek általános elmélete*; eredeti címe: *Allgemeine Theorie der Systeme*. Kézirat 1913–14-ben keletkezett. Magyarra Berényi Gábor fordította a Lukács György autográf javításaival ellátott gépiratból, mely jelenleg a Lukács Archivum tulajdona. A német szöveg először 1982-ben jelent meg az MTA Filozófiai Intézet kiadásában (Archivum Füzetek II.). Kötetben: *A rendszerek általános elmélete*, 316–467. o. Jelölés: 'R.Á.E.'. Az idézet helye: 319. o.
- 20 *E.R.*, 115–116. o.
- 21 *I. m.* 116. o.
- 22 *I. m.* 115. o.
- 23 Ugyanezen koncepció jelenik meg Szilasi Vilmos: *A tudati rendszerezés problémája* c. írásban: „...a rendszerezés az öntudatnak ily egyetemes tevékenysége, – azt lehetne mondani a tudatnak tevékenységét azzal azonosan összefoglaló äquivalens megjelölés...”
- 24 Vö. ehhez Kőnczei 15. o. A probléma megoldásában a szerző hangsúlyt helyez a korai evolúciós stádiumokban is jelen lévő eszközhasználatra, mint „a világ áthatásának, azaz egyúttal belsővé tételének” legkezdetibb aktusára. Gondolatmenetének egészét azért nem vonjuk be vizsgálódásunkba, mert az inkább az alapszöveg továbbvitelét, mint értelmezését kísérli meg, miközben egy, Zalaitól eltérő, súlypontjában természettudományos *rendszerezés* keretei közt érvel.
- 25 *E.R.*, 115. o.
- 26 Az *élet* szó használata, az élet, mint előremenő, a múlt egészét magával vivő elv Bergsonra emlékeztet; Bergson eszméire a következő fejezetben, a tudat és idő témája kapcsán még visszatérek.
- 27 Nagy Barna: *Zalai Béla...*, 7–8. o. Ezt még annyiban egészíthetjük ki, hogy a korábbi művek sem egységesek ebből a szempontból; a tudat ismeretelméleti és lélektani fogalmának mélyreható kritikája jelenik meg már az 1905-ben keletkezett *Közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszere* lapjain. E kritikára a mű tárgyalásakor még visszatérek.
- 28 James, W.: *The Principles of Psychology* (P. O. P.), Harvard University Press, Cambridge, 1983, p. 215–216.
- 29 Nagy Barna: *Zalai Béla gondolatvilága* I., 21. o.
- 30 B. Smith: 'Zalai Béla és a tiszta lét metafizikája', In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1987, XXXI. évf. 13. sz. 568. o.
- 31 *R.Á.E.*, 319. o.
- 32 *R.Á.E.*, 318–319. o.
- 33 A realitásfogalom típusairól. Ismeretelméleti tanulmány. (A. R. T.) Megjelent: Athenaeum, 1911. 2. 30–65. o.; 3. 28–36. o.; Kötetben: *A rendszerek általános elmélete*, 1984, 128–182. o. Az idézet helye: 175. o.
- 34 Uo.
- 35 A.R.T., 176. o.
- 36 T.E.V., 257. o.
- 37 Bergson: *Teremtő fejlődés*, XIII. o.
- 38 Bergson, XI. o.
- 39 Kelemen J.: *Benedetto Croce*, Kossuth Kiadó, Bp., 1981, 90–91. o.
- 40 *E.R.*, 120. o.
- 41 Uo.
- 42 Nagy Barna: *Zalai Béla...*, 14. o.
- 43 Nagy Barna, 10. o.
- 44 *E. R.* 124. o.
- 45 *I. m.* 125. o.
- 46 *I. m.* 127. o.
- 47 *R.Á.E.*, 319–320. o.
- 48 *I. m.*, 332–333. o.
- 49 *I. m.* 348. o.
- 50 *I. m.* 464. o.
- 51 *I. m.* 448–449. o.
- 52 *I. m.* 134–135. o.
- 53 *I. m.* 452. o.
- 54 *I. m.* 452. o.
- 55 *I. m.* 453. o.
- 56 B. Smith: *Zalai Béla...*, 586–587. o.
- 57 *R.Á.E.*, 335. o.
- 58 *R.Á.E.*, 325. o.
- 59 Vö. W. James: *The varieties of religious experience*, New York, 1958, magyarul: *A vallási élmény változatai*, Osiris, 2019.
- 60 T.E.V., 252. o.

IDÉZETT ÉS FELHASZNÁLT MŰVEK JEGYZÉKE

- BACSÓ BÉLA (1984): Zalai Béla filozófiai írásai elé, In: *A rendszerek általános elmélete*. Gondolat, Budapest, 7–13.
- BALÁZS BÉLA: ‘Zalai Béla’, In: *Világ*, 1915. ápr. 21. VI. évf. 110. sz. 8.
- BEÖTHY OTTÓ (1977): Zalai Béla. Egy pálya emlékezete, In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, szerk.: Kiss Endre, Nyíri J. Kristóf, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 211–236.
- BERGSON, HENRI (1987, reprint): *Teremtő fejlődés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- FEKETE ÉVA, KARÁDI ÉVA (szerk., 1981): *Lukács György levelezése (1902–17)*. Magvető, Budapest
- FOGARASI BÉLA (1915): Zalai Béla – In memoriam, *Athenaeum*, 4. sz.; külön lenyomatban: 1916, a Szerző kiadása.
- HAUSER ARNOLD (1978): *Találkozásaim Lukács Györggyel*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HELL JUDIT, LENDVAI L. FERENC, PERECZ LÁSZLÓ (2000): *Magyar filozófia a XX. században*. Első rész, Áron Kiadó, Budapest
- JAMES, WILLIAM (1983): *The Principles of Psychology*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England
- KARÁDI ÉVA, VEZÉR ERZSÉBET (szerk., 1980): *A Vasárnapi Kör*. Dokumentumok, Gondolat, Budapest
- KELEMEN JÁNOS (1981): *Benedetto Croce*. Kossuth Kiadó, Budapest
- KISS ENDRE (1982): Az etikai rendszerezésről (Zalai Béla), In: *A világnézet kora*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- KÖNCZEI GYÖRGY (1983): *Egy elfeledett filozófus: Zalai Béla*. Szerk., bev., jegyz. Könczei György; Közgazdaságtudományi Egyetem Rajk László Szakkollégium, Budapest
- NAGY BARNA: *Zalai Béla gondolatvilága*. Kézirat (Bacsó Béla jegyzetei alapján)
- NOVÁK ZOLTÁN (1979): *A Vasárnap Társaság*. Kossuth Kiadó, Budapest
- RÁBA GYÖRGY (1981): *Babits Mihály költészete*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest
- SZILASI VILMOS (1919): ‘A tudati rendszerezés elméletéről’, In: Alexander Bernát (szerk.): *A Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára, 2. füzet*
- ZALAI BÉLA (1905/1984): A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszere, In: *A rendszerek általános elmélete*. Gondolat, Budapest, 43–114.
- ZALAI BÉLA (1905/1984): A metafizika, mint perszeveráló szükségletek szimbolikus összegzése, In: *A rendszerek...*, 34–42.
- ZALAI BÉLA (1911/1984): A realitás-fogalom típusairól, In: *A rendszerek...*, 128–182.
- ZALAI BÉLA (1913–1914/1984): A rendszerek általános elmélete, In: *A rendszerek...*, 316–467.
- ZALAI BÉLA (1910/1984): Etikai rendszerezés, In: *A rendszerek...*, 115–127.
- ZALAI BÉLA (1912/1984): Tárgyelméleti vizsgálódások, In: *A rendszerek...*, 224–315.

Másképp látják-e a különböző generációk egy magyar középváros élhetőségét?

Tanulmányunkban egy dunántúli középváros élhetőségét vizsgáltuk: a Z generáció, valamint az X és a baby boomer generációk véleményét vetettük össze egy kvalitatív és egy kvantitatív kutatás keretében. A tanulmány első része a nemzetközi és hazai generáció-elméleteket tekinti át, míg második fele egy empirikus kutatás keretében öt témakörben (munkalehetőségek, közlekedés, oktatás, szórakozás, sportolás) hasonlítja össze a különböző generációk településsel kapcsolatos véleményét. A kérdőíves kutatásban 1197 középiskolás és egyetemista vett részt, míg 21 nonbusiness intézmény vezetőjével készítettünk strukturált interjúkat.

Kutatásunkból kiderült, hogy habár nincs markáns különbség a generációk véleményében, az X és a baby boomer generáció képviselői valamivel jobbnak értékelték a város élhetőségét, mint a fiatalabb generációk; az élhetőséget azonban ők is csak közepesnek ítélték.

A válaszadók a város jövőjével kapcsolatos értékelései különösen aggasztóak, mivel a borús kilátások és a hiányzó bizalom következtében nem alakul ki települési identitás; a hiányzó elköteleződés pedig elvándorláshoz vezethet.

Kulcsszavak: *Z generáció, X generáció, baby boomerek, generációs elméletek, élhetőség*

(Bevezetés) Jelen tanulmány célkitűzése, hogy a releváns szakirodalom áttekintésével egy magyar középváros példáján keresztül megvizsgálja, hogyan látják a település fejlettségét a Z generáció tagjai az X és a baby boomer generációk képviselőivel szemben. Fő kutatási kérdésünk: milyen tekintetben látják jobbnak/rosszabbnak a várost a fiatalabb (Z), mint az idősebb (X és a baby boomer) generációk? Munkánk fontosságát az a tendencia igazolja, miszerint a magyar középvárosok fiatalabb generációkat megtartó és vonzó képessége folyamatosan csökken.¹ A hazai középvárosokban élő fiatalok a középiskolai tanulmányaikat követően Budapestre vagy nagyobb városokba költöznek munkalehetőség találása vagy tanulmányaik folytatása céljából és nem szándékoznak hazatérni.²

A korábbi Ifjúság kutatásokkal³ ellentétben tanulmányunkban a Z generáció településhez való kapcsolódását és az azzal kapcsolatos jövőképét állítjuk a középpontba. Az ifjúságszociológia eredményeivel⁴ párhuzamosan kiindulópontunk, hogy az ifjúsági életszakasz (15–29 év) meghatározó az identitás kialakulásának szempontjából, amelynek a településhez való kötődés is részét képezi. Habár a vizsgált Z generáció tagjainak cselekvési szabadsága életkorukból és az életciklusban elfoglalt helyükből adódóan még limitált, de a jövőről alkotott elképzeléseik meghatározóak a települések szempontjából.

Kutatásunk hozzájárul az ifjúságpolitikai döntések meghozatalához is településvezetői szinten, hiszen a migrációs trendek és a fiatalok nagy mobilitása ezeket ki is kényszeríti a város kiüresedésének megakadályozása érdekében.

A tanulmány első része a nemzetközi és hazai generáció-elméleteket tekinti át, míg második fele egy empirikus kutatás keretében öt témakörben (munkalehetőségek, közlekedés, oktatás, szórakozás, sportolás) hasonlítja össze a különböző generációk településsel kapcsolatos véleményét.

(*Generációs megközelítések, generációk bemutatása*) A generáció-elmélet két amerikai szerző, William Strauss és Neil Howe nevéhez kötődik. Generations⁵ című könyvükben megállapították, hogy egy adott generáció tagjai nagyon hasonlóan viselkednek, meghatározott világlátással és értékrenddel rendelkeznek. Az egyes generációk kb. 20-25 évente váltják egymást, természetesen lágy átmenetekkel, adott esetben átfedésekkel. A szerzők szerint minden generációnak megvan a maga embertípusa.

A generáció-elmélet azon a megközelítésen alapul, hogy azokat az embereket, akik ugyanabban a korszakban születtek, ugyanazon időszak formálta, és ugyanazon társadalmi markerek voltak hatással rájuk – ezért bizonyos szempontból hasonlítanak egymásra és körülírhatók közös értékrend szerint. Más szóval „a generáció egy azonos életkor és életszakasz, létfeltételek és technológia, események és tapasztalatok által összekapcsolt csoport”⁶. Hazánkban az egyes generációk attitűdjének kutatása rendszeres vizsgálati alap, már a gyerekkorba visszanyúlóan és akár későbbi időpontban reflektálva a korábbi eredményekre.⁷

Egy adott történelmi időszakban, gazdasági-politikai-társadalmi körülmények között élők ugyanazon impulzusok érik, így kialakulnak a maguk sajátosságai és közös jellemzői. A World Values Survey nemzetközi vizsgálatsorozat a nemzetközi értékrendszerben történő változásokat kutatja, a több hullámban végzett vizsgálatok több mint 100 országra terjedtek ki.⁸ A nemzetek közötti összehasonlító vizsgálatok másik meghatározó kutatása Hofstede nevéhez fűződik, aki klasszikus modelljében négy dimenziót alakított ki, amelyek mentén a különböző kultúrák összehasonlíthatókká váltak.⁹ Hofstede eredeti négy dimenzióját később hat dimenzióra bővítette.¹⁰

A generációk címkézésére és lehatárolására is több elmélet született, leginkább annak függvényében, hogy mely országból ered a megközelítés. Bálint¹¹, valamint Pierog és munkatársai¹² tanulmányaikban arra hívták fel a figyelmet, hogy a generációs besorolás korántsem egységes, munkáikban több megközelítést állítottak szembe egymással (1. táblázat).

1. táblázat: Különböző generációs megközelítések, lehatárolások

Howe és Strauss	Lancaster és Stillman	Oblinger és Oblinger	Sonkin	McCrimble Research
Csendes generáció (1925–1943)	Hagyománytisztelők (1900–1945)	Érettek (1946 előtt születettek)	–	Építők (1925–1945)
Boom generáció (1943–1961)	Baby boomerek (1946–1964)	Baby boomerek (1947–1964)	Baby boomerek (1945 – 1964)	Baby boomerek (1946–1964)
13. generáció (1961–1981)	X generáció (1965–1980)	Gen–Xers (1965–1980)	X generáció (1965–1976)	X generáció (1965–1979)
Millenniumi generáció (1982–2000)	Ezredfordulósok (Y) Jövő generáció (1981–1999)	Gen–Y, NetGen, Milleniaristák (1981–1995)	Y generáció (1977–1989)	Y generáció (1980 – 1994)
–	–	Milleniaristák követői (1995 után születettek)	–	Z generáció (1995–2010)

Forrás: Saját szerkesztés (Bálint 2016 és Pierog et al. 2016 alapján)

Láthatjuk, hogy a generáció-elmélet a 20. században, elsősorban az 1925 után születettekkel foglalkozik. Az első generáció mind a négy megközelítésben nagyjából a II. világháború végéig tart, amit egységesen a baby boomerek követnek. Ezen időszakban (részben a világháború vége miatt is) számos gyermek született, innen ered az elnevezés is. Jellemzően az 1960-as évek első felében ért véget ez az időszak, és kezdődött az X-nek keresztelt generációk kora. Az ő közös jellemzőik, hogy minden eddiginél jobban átlépték a globális, kulturális és szociogazdasági határokat. Az 1980-as évektől az ezredfordulós, millenniumi generáció következik, amely időszak vége már mutat eltérést a megközelítésekben. Az ezredfordulót követően születetteket jellemzően Z generációnak titulálja a szakirodalom¹³, de nevezik őket „Facebook-generációnak”, digitális benszülőtteknek¹⁴, kapcsolatóknak (zappers), „instant online” korosztálynak¹⁵, „dotcom” gyerekeknek, netgenerációnak, iGenerációnak, vagy épp C-generációnak is (a C-generációban a C a connection szó rövidítése)¹⁶.

A fenti elméleti megközelítés alapvetően az amerikai társadalomra vonatkozóan került kidolgozásra. Árvainé és munkatársai¹⁷ szerint más országokban is ezen megközelítéseket és neveket alkalmazták, eltérések azonban megengedettek.

A generáció-elméletet számos kritika is érte, hiszen nehéz eldönteni, hogy amit egy generáció sajátos tulajdonságainak tudunk be, az valójában az-e, vagy egyszerűen az adott generáció életkori sajátosságaiból következik.¹⁸ Mannheim¹⁹ arra hívta fel a figyelmet, hogy a születési idő hasonlósága még kevés ahhoz, hogy emberek csoportját generációnak lehessen nevezni. Megítélése szerint mindehhez arra is szükség van, hogy az egy generációnak titulált embercsoport tagjait a felnövésük során olyan közös események ériék, amelyek által másnak érezhetik magukat a korábban és a később születettekhez képest. Egyesek azt is vitatják, hogy markáns különbségek fedezhetők fel a különböző generációk között.²⁰

Vizsgálódásunk során Töröcsik Mária és szerzőtársai álláspontjával értünk egyet, mely szerint léteznek generációs különbségek és hasonlóságok, de az adott generációk tagjai közötti kapcsolat laza szálú. Ez azt jelenti, hogy bár a generációk értékrendje a megélt társadalmi, gazdasági, politikai élmények végett hasonló, az egyéni életutak jelentősen tudják árnyalni ezt a képet, így semmiképp sem lehet teljes mértékben általánosítani. Elfogadjuk ugyanakkor, hogy a generációk között különbségek és a generációkon belül azonosságok vannak.²¹

(A Magyarországon élő generációk) A generáció-elmélet alapján a magyar lakosságot is kategorizálhatjuk, szem előtt tartva, hogy nem feltétlenül a nemzetközi szerzők által meghatározott évszámok lesznek érvényesek a magyar társadalomra nézve. Hack–Handa és Pintér²², illetve Kiss és Bogáromi²³ tanulmányukban kifejtik, hogy Magyarországon feltehetően mások voltak azok a meghatározó élmények, történések, amelyek a generációs törésvonalakat jelentették, gondoljunk csak az 1956-os forradalomra, az 1968-ot követő időszak jóléti reformjaira, az utazási feltételek alakulására vagy éppen a rendszerváltásra. Jó példaként érdemes megemlíteni a generáció vizsgálatok területéhez kapcsolódó új életminőség és jól-léttel²⁴, valamint a helyi jövedelemtermelő képességgel²⁵ kapcsolatos generációs kutatásokat. Ezekben a progresszív kutatásokban a generációs vizsgálatok már egy-egy szűkebb vizsgálati területre koncentrálnak.

A szakirodalom szerint jelenleg hat generáció található meg Magyarországon Tari²⁶ alapján:

építők generációja/veteránok: 1946 előtt születettek, így a második világháború után rájuk várt a helyreállítás feladata. Az építők név is ebből eredeztethető. Az akkor fiatal

generációnak kellett felépítenie a városokat, a társadalmat és az elvárt, normál élet alapjait megteremtő környezetet.

A magyar generációk sorában is megtaláljuk a baby boomereket: 1946 és 1964 között születtek. Nevük onnan ered, hogy a II. világháború utáni viszonylag nyugalmi helyzetben jelentősen növekedett a született gyermekek száma. Ezen generáció tagjai számára fontos érték a tisztelet, a szorgalom, a tapasztalat és a munkamorál.

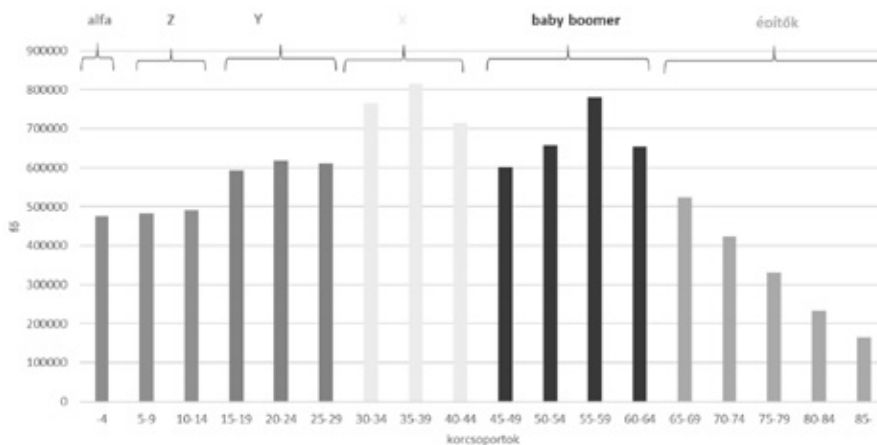
X generáció: 1965 és 1979 között születtek, legfontosabb feladatuk a rendszerváltás volt, hiszen ez a generáció élte át viszonylag fiatalon a kommunizmus bukását, s egyben építette fel a kapitalizmus alapjait Magyarországon. Emiatt jellemzőik az intimitás, a függetlenség, a kötelességtudat és az önállóság tiszteletben tartása.

Y generáció: 1980 és 1994 között született emberek, akiket már digitális bennszülötteknek is neveznek az informatikai eszközök széleskörű elterjedése és készségi szintű használata miatt; számukra fontos a nyitottság, kreativitás, a folyamatos visszajelzés és a közösségi élmény.

Z generáció: az 1995 és 2005/2010 között születettek tartoznak e körbe, akik teljes mértékben birtokában vannak a digitális tudásnak. Olyan családban nevelkedtek, ahol már a szülők is jól ismerik a technológiai vívmányokat. A Z generáció az első globális nemzedék. Az internet és világszintű kapcsolatrendszer miatt az ország specifikus generáció jellemzők kevésbé érvényesülnek esetükben, hiszen ezen generáció tagjait a világ minden táján ugyanazok az események érintik, ugyanazon trendek szerint viselkednek.

Alfa generáció: tagjait egyesek már a 2005-től, mások pedig a 2010 után születettektől kezdik, ám jellemzőikről még nem tudunk sokat, hiszen egy nagyon fiatal, napjainkban még gyermek generációról beszélünk.

1. ábra: Magyarország népességének megoszlása a generáció-elmélet²⁷ alapján

Forrás: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_demografia, 2020 alapján saját szerkesztés

A 2011-es népszámlálási adatok alapján a nem egész 10 milliós hazai népességet vizsgálva a fenti ábrán láthatjuk, hogy a baby boomer és az X generáció tagjai vannak jelenleg legtöbben. Jól láthatók a generációváltások is a népesség számának

alakulásában. Az építők generációjába egyre kevesebb fő tartozik, míg a 2011-ben 15–30 év közötti Y generáció tagjainak száma messze alulmúlja a korábbi generációéét. Hasonlóan látványos a népességfogyás a Z generációba sorolható magyar népesség számában is. Mivel az alfa generációt a 2005 után születettek képviselik, így az itt megjelenő adat jelentős torzítást mutat, hiszen a népszámlálás óta 7 év telt el, amihez kapcsolódó adatot a fenti ábra nem tartalmaz.

A baby boomer generáció bemutatása

A II. világháború utáni népességrobbanás idején született baby boom generáció (1946–1964) tagjai a rendszerváltozás során kialakult nagy változások traumáit szenvedték el, sokuk karrierjében történt törés. A korábban megszokott állami gondoskodás megszűnésével bizonytalanra vált az egzisztenciális helyzetük, nehezebb lett a megélhetésük, sokan munkanélkülivé is váltak. A nehézségeket fokozta, hogy közülük sokan nem rendelkeztek tartalékokkal.²⁸ A generáció tagjai hisznek a tekintélyelvű vezetésben, tisztelik a pozíciókat, meg is adják a szükséges tiszteletet. Nagyon lojális viselkedést tanúsítanak a munkahelyükön. A technológiai újításokkal szemben azonban bizonytalanok, de mivel tisztában vannak a fejlődés szükségességével, ezért szépen lassan hozzá szoknak.²⁹

A generáción belül három, jól elkülöníthető csoportot különböztethetünk meg: a Leading Boomers (23%) elnevezés az 1946–1950 között születetteket, a Core Boomers (49%) az 1951–1959 között születetteket, míg a Trailing Boomers (28%) az 1960–1964 között születetteket jelöli.³⁰

A baby boomer generáció értékrendje

Az 1946 és 1964 közötti születési robbanáskor világra jöttek csoportját a jól látható demográfiai befolyás miatt a „baby boomer” kifejezéssel azonosították³¹. A baby boomerek napjainkban lassan nyugdíjba mennek vagy már nyugdíjasok, de jellemző rájuk, hogy nem akarnak öregemberként élni.³²

A boomerek a legstresszesebb nemzedék, fő stresszforrásaikat a túl sok tennivaló, a túlzottan szerteágazó felelősség és a túl sok meghozandó döntés jelenti. Fontos számukra az önmegvalósítás és a folyamatos fejlődés.³³

Fontos számukra az egészség, a fizikai aktivitás, az energia és a jóllét. Sokat tesznek fiatalságuk megőrzéséért, külső megjelenésükért, testsúlyuk kontrollálásáért. Sokszor fogyókúráznak, ezért nagy hangsúlyt helyeznek az egészséges ételek fogyasztására, több olyan szolgáltatást is igénybe vesznek, ami a vonzó külső elérését segíti. Az egészségen túl fontos számukra, hogy finom, ízletes ételeket fogyasszanak. Az étkezésben nem kísérletezők, inkább a hagyományos ételeket fogyasztják. Marketingszempontról ők a legnagyobb vásárlóerővel rendelkező fogyasztói csoport, szívesen járnak hagyományos, színvonalas kiszolgálást nyújtó éttermekbe.³⁴

Az X generáció bemutatása

A 1965 és 1979 között születettek képezik az X generációt. A jelenlegi és jövőbeli munkaerőpiac aktív szereplőiről van szó, akik iskolázottak, jól felkészültek, sokan több diplomával is rendelkeznek, nyelveket beszélnek, munkájukat magas színvonalon, igényesen látják el, az informatikai eszközöket széles körben használják.³⁵ A korosztály életét azonban pénzügyi, családi bizonytalanság, valamint a hirtelen változások és tradíciók hiánya is jellemzi.³⁶ Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy az X generáció hedonikus módon elvárja az azonnal történő javadalmazást.³⁷ A generáció az elődeihez

képest rugalmasabb, jobban alkalmazkodik a változásokhoz, viszont kevésbé jellemző rájuk az elköteleződés és gyakrabban váltanak munkahelyet.³⁸

Az X generáció értékrendje

Az X generáció (1965–1979) tagjai bizonytalanság (válások, hajléktalanság, csúcsokat döntőgető államadósság, elbocsátások) közepette nőttek fel, ez pedig gyanakvást és óvatosságot váltott ki belőlük. A tapasztalataik megtanították, hogy semmit nem lehet magától értetődőnek tekinteni, ezért megteszik ma, amit csak tehetnek. A bizonytalanságok kezelése döntő fontosságú esetükben. Szeretnek szórakozni, de a költségeik visszafogottabb.³⁹ A generáció tagjait az egoizmus és a pesszimizmus is jellemzi.⁴⁰ Az X generáció életében folyamatosak a változások, ezért naprakésznek kell lenniük és érdekkapcsolatokat kell építeniük. Habár a generáció már részese az információs technológia robbanásszerű fejlődésének, a tagjai közül azonban kevesen tudtak élni az új technológiák nyújtotta lehetőségekkel.⁴¹

Értékrendjükben hangsúlyos a család, illetve a munka és a szabadidő közötti egyensúly megeremtése. Individualisták, a saját boldogulásukra koncentrálnak elsősorban. Anyagi korlátjaik miatt érzékenyek. Az evési magatartásuk során nagyon tudatosak, a gasztronómiában számukra a frissesség és az extra adag, a hívószavaik az autentikus, a házi készítésű és az organikus kifejezések. Kedvelik az egészséges élelmiszereket, fontos, hogy az elfogyasztott étel jótékony hatással legyen a szervezetükre.⁴²

A Z generáció bemutatása

Kutatásunk során azon fiatalokat tekintettük a Z generáció tagjainak, akik 1995 és 2005 közötti születtek. Töröcsik és szerzőtársai tanulmányukban kifejtik, hogy a célcsoportot különböző nevekkkel illeték más, így pl. postmillenaristáknak, „Facebook-generációnak”, digitális benszülötteknek, de gyakori a zappers, azaz kapcsolgatók, az „instant online” korosztály, a „dotcom” gyerekek, netgeneráció, és az iGeneráció elnevezés is. Mások C generációnak nevezik őket, ami a connection szó után kapta a nevét, illetve D-nek, ami a digitális szóra utal, de R-nek is, ami az angol responsibility, vagyis felelősség kifejezésből származik.⁴³

A Z generáció tagjai 1995 után születtek, jelentős részük már kisiskolás korától (okos) telefon és számítógép felhasználó. Arról még nem rendelkezünk információval, hogy az internet által biztosított végtelen információhalmaz milyen személyiségfejlődést indukál az ő esetükben. Közel felük „mozaikcsaládban” nőtt fel. Kisgyermekként találkozhattak már megrázó dolgokkal, például véres vagy erotikus tartalmú képekkel, filmekkel, mely személyiségükre nagy hatással volt.⁴⁴ A középiskolás évek a felnőtté válás korai szakaszát jelentik, míg az egyetemista évek során a fiatalok a teljes felnőtté válásig is eljuthatnak.⁴⁵

A Z generáció jelenleg abban az életfázisban van, amikor keresi saját identitását, ugyanakkor Tari szerint ők az első igazi globális nemzedék (Homo globalis), vagyis saját önálló identitásuk mellett soha egy generációra nem gyakorolt ekkora hatást a globalizáció. Ugyanazon a kultúrán nőnek fel, ugyanazokat az ételeket, divatot, helyeket kedvelik. A globalitás mindenben megjelenik, mindennapi életük során olyan szavakat, kifejezéseket használnak, amelyeket más generáció nem, és meg sem ért. Szabadidejükben gyakran használják okostelefonjaikat, valamint a különböző hordozható számítógépeiket. Gyakran tagjai valamely virtuális közösségnek is, amely elsődleges színtere lett a kommunikációnak.⁴⁶

A mai fiatalok az interneten felnövő, annak képi és nyelvi világát ismerő generáció tagjai. Ez azt jelenti, hogy egymással folytatott kommunikációjuk tipikusan rövid

üzenetek formájában zajlik, képekkel ellátott, naprakész információkat alkalmazva. A korcsoportra a „rövid figyelem” jellemző. A nekik szánt üzenetek nagy részét „a kevesebb több” elve alapján célszerű eljuttatni. Náluk az egyszerűsítés, a lényegre törekvés vezethet eredményre.⁴⁷

A Z generáció értékrendje

Ezen fiatalok olyan családban nevelkednek, illetve nevelkedtek, ahol már a szülők is használják a technológiai vívmányokat. A Z generáció az első globális nemzedék. Az internet és a világszintű kapcsolatrendszer miatt az országspecifikus generáció jellemzők kevésbé érvényesülnek esetükben⁴⁸. Ez a virtuális világ adta szabadságot azt jelenti számukra, hogy azok lehetnek, akik szeretnének. A helyzetet könnyíti, hogy ebből bármikor visszavonulhatnak, kikapcsolhatják, és kábítószerként hat rájuk ez a tér, ahol minden megvalósulhat⁴⁹.

A Z generáció tagjait az alábbi tulajdonságokkal, jellemzőkkel írhatjuk le:

A globalizáció hatására hamarabb érik a generáció, gyorsabban nőnek fel. Szintén a globalizáció végett könnyen boldogulnak a mai multikulturális világban.

Mind társadalmilag, mind technológiailag a legönállóbb nemzedék. Nem szeretik, ha korlátozzák őket akár online, akár offline tekintetben, s nem szeretik a szabályokat sem, ezek betartására sokkal kisebb hajlandóságot mutatnak, mint a korábbi generációk.

Életük fontos részét képezi a közösségi média, a különböző tartalmak megosztása tipikus. Jellemző rájuk a közösségi oldalakon a nárcisztikus viselkedés. Önmagukról, életeményeikről folyamatosan töltenek fel képeket, melyeken szebbnek, jobbnak tüntetik fel magukat a valóságnál. Profin alkalmazzák a technológiát, s leginkább ezt használják személyiségük kifejezésére. A generáció tagjai avatárként virtuális identitás mögé rejtőznek, és így az online világban mást, többet engedhetnek meg maguknak, mint egyébként. A virtuális lét sokkal biztonságosabbnak tűnik számukra, ezért egyre inkább bezárkóznak, a valódi életükben leépítik baráti körüket.

Klikkekhez, azonos érdeklődésű társadalmi csoportokhoz tartoznak, ami egységesíti őket megjelenésben és gondolkodásban, holott egyediségüket akarják láttatni.

Nehezen tudják kifejezni érzelmeiket, ugyanakkor nagyon érzékenyek.

Nem félnek a változástól, hiszen olyan korban élnek, ahol állandó a fejlődés és az újítás. Ennek köszönhetően bátrak, kezdeményezők, hiszen nincs bennük a változástól való félelem.

Praktikus szemlélet jellemzi őket, kreatívak, okosak, jó problémamegoldó képességgel rendelkeznek. Innovatívok.

Kimeríthetetlen tudásszomjjal bírnak, ugyanakkor hiányzik belőlük a kritikai gondolkodás.

Nagyon kevés felnőtt példaképet fogadnak el, a leghitelesebbek számukra a korosztályukból kikerülő, valamilyen területen komoly eredményt elérő, de legalábbis hírnevet szerző emberek. A mai mintát adó személyekre nem felnézni akarnak, hanem szembenézni velük.

Egyszerre több mindenre képesek odafigyelni („multi-tasking” képesség), bár csak rövid ideig, s így a gyorsaság fontosabbá válik, mint a pontosság. Inkább csak saját magukban bíznak, másban nem igazán.

Fogyasztóként magas elvárásokat támasztanak a megvásárolandó termékekkel szemben, ugyanakkor nem márkahűek, kevésbé lojálisak. A vásárlás során szerzett élmények különös jelentőséggel bírnak számukra. A provokatív, az extrém, a látványos, a show-szerű tálalás kelti fel a figyelmüket.

A korábbi generációkkal összehasonlítva sokkal gyorsabb ritmusú életet élnek. A munka világában flexibilisek, magabiztosak és törekednek arra, hogy biztosítani tudják a jövőjüket. Nem kételkednek saját képességeikben, korlátaikban, ha kell, akár gátlástalanok is tudnak lenni⁵⁰.

Bár a Z generáció tagjai még fiatalok, körvonalazódní látszik néhány általuk preferált érték, gondolkodási séma, amelyeket fontosnak tartanak.

2. ábra: A Z generáció értékrendje

személyes szabadság	javak megosztása	kulturális javak ingyenes hozzáférhetősége	környezetvédelem
digitális formában kapott információ	vakon hisznek mindenben, amit a celebek közvetítenek	a külsőségek szerepe (mobiltelefon, ruházkodás stb.)	a kortárs csoportok véleménye
jókedv	sebesség	testre szabhatóság	munka–magánélet egyensúly
karrier	csapat szellem, együttműködés	boldogság – ha ez nincs meg, odébbállnak	formalitásmentes, közvetlen környezet

Forrás: Ferincz, Szabó 2012; Palfrey, Gasser 2010, idézi Tari 2011; Pierog, Erdei, Gergely 2016; De Cooman, Dries 2012; Hegedűs 2015

A tanulmány további részében egy magyar közép város példáján keresztül vizsgáljuk, hogy a fent leírt generációk miként látják a választott település fejlettségét és jövőjét. Fő kutatási kérdésünk: milyen tekintetben látják jobbnak/rosszabbnak a várost a fiatalabb (Z), mint az idősebb (X és baby boomer) generációk?

(*Módszertan*) Empirikus kutatásunk alapjait a generációelméleti megközelítéseken túl a hazai szakirodalomban fellelhető, települési élhetőség témája köré építettük.⁵¹ Ezek áttekintése alapján az empirikus kutatásunk keretében a következő öt témakörben vizsgálódtunk és ütköztettük a különböző generációk véleményét: elérhető munkalehetőségek, közlekedés, oktatás, szórakozás, sportolás.

A vizsgálat egy dunántúli közép városban zajlott, melyet jelen tanulmányban nem kívánunk nevesíteni. A település a térség gazdasági, foglalkoztatási és szolgáltatási központja. Lakosság száma azonban – hasonlóképp a más, hasonló méretű településekhez – csökkenő tendenciát mutat. 2018-ban a 2015-ös népszámlálási adatokhoz képest ezer fővel csökkent a lakosság száma (Népszámlálás, 2018) 2018-ban a város népességének mindössze 12%-a volt 0–14 év közötti, míg 20%-a 65 éves, vagy annál idősebb. Oktatási

szempontból a város ellátási területe jelentősen túlnyúlik annak közigazgatási határain, meghatározó azon fiatalok aránya, akik a környező településekről ide járnak tanulni vagy dolgozni.

A tanulmányunkban két különálló kutatás eredményeit vetjük össze. Kvantitatív adatgyűjtésünk során a vizsgált város hat középiskolájának és egy egyetemének diákjait 2018. január és október között kérdeztük meg egy kérdőíves kutatás keretében. A kutatásunk célja az volt, hogy megismerjük a Z generáció településről alkotott véleményét, a településsel kapcsolatos asszociációit, a városhoz való kötődésük mértékét. Mintavételezés tekintetében célunk a teljes lekérdezés volt, vagyis a város valamennyi, 14 évnél idősebb diákjának véleményét meg kívántuk ismerni. Ennek érdekében a település összes (hat) középiskolájának igazgatóit kerestük meg a kutatás ötletével, mindannyian támogattak bennünket a lekérdezés során. A kérdőíveket az osztályfőnöki órákon töltötték ki a diákok. A teljes alapsokasághoz képest (2905 fő) végül 1197 fő töltötte ki értékelhető módon a kérdőívet, ami 41,2%-os válaszadási arányt eredményezett.

A vizsgált csoport jellemzői a következők:

- a válaszadók 46%-a nő, 54%-uk férfi
- a válaszadók 25%-a 14–15 éves; 48%-a 16–17 éves, 16%-a 18–19 éves, 7%–a 20–21 éves, 4%-a 22 éves vagy idősebb volt az adatfelvétel idejében
- a válaszok 18%-a szakközépiskolából, 37%-a szakgimnáziumból, 36%-a gimnáziumból, 9%-a pedig felsőoktatási intézményből származott
- lakhely tekintetében a válaszadók 50%-a a vizsgált település lakója, 8% más városban, 42%-a pedig más faluban él.

Kvalitatív adatgyűjtésünk során szintén a vizsgált településen folytattunk strukturált interjúk felmérést 2018 februárjában. Összesen 21 interjú készült. A kérdéssorral kiválasztott település nonbusiness intézményeinek vezetőit kerestük fel. A megkérdezett interjúalanyok többsége (13 fő) az X generáció, kisebb aránya (8 fő) a baby boomer generációhoz tartozott. Az interjúalanyok által képviselt szervezetek között

- nonprofit szervezetek (egyesületek, alapítványok) – 8 fő
- költségvetési szervek (önkormányzati tulajdonú vagy érdekeltsgű szervezetek) – 4 fő
- közüzemi szervezetek (közfeladatot ellátó szolgáltatók) – 4 fő
- egyéb közfeladatot ellátó intézmények (pl. oktatás, egészségügy, környezetvédelem) – 5 fő

voltak.

(Eredmények) Mivel a két vizsgálat módszertanban eltért egymástól, a konkrét település élhetőségére adott válaszok elemzése előtt a témában felvetett kérdések önálló eredményeit ismertjük.

Az alábbi táblázatban a Z generáció körében lekérdezett kérdőív élhetőségre vonatkozó véleményét látjuk (2. táblázat). A kérdőívben 1–4-ig terjedő ordinális skálát alkalmaztunk, ahol a kitöltés támogatására számértékek helyett szöveges lehetőséget kínáltunk. A táblázat adatai az egyes válaszopciók megjelölésének gyakoriságát mutatják. A skála jellegből adódóan átlagértéket is kalkuláltunk, ami az utolsó oszlopban az 1–4-ig terjedő fokbeosztáson keresztül ismerteti az adott kérdésre adott válaszok számtani átlagát.

2. táblázat: A Z generáció véleményének megoszlása a vizsgált település élıhetőségéről

	egyáltalán nem ért egyet	inkább nem ért egyet	inkább egyetért	teljes mértékben egyetért	átlag
Büszke vagyok a település megújult belvárosára.	8,1%	27,4%	44,5%	20,0%	2,76
A városban sok sportolási lehetőség van a fiataloknak.	8,0%	28,1%	45,4%	18,5%	2,74
A város középiskoláiban magas az oktatás színvonala.	11,2%	27,3%	44,6%	17,0%	2,67
A városnak rangot jelent az egyetemi város cím.	15,7%	26,1%	43,1%	15,1%	2,58
A városban sok diák munkára van lehetőség.	12,4%	29,9%	47,6%	10,1%	2,55
A városban sok fiataloknak szóló rendezvényt szerveznek.	14,5%	28,8%	46,1%	10,7%	2,53
A város folyamatosan fejlődik, működése kiszámítható.	11,3%	32,1%	49,1%	7,5%	2,53
A városban megfelelő a közlekedés (tömegközlekedés, autós közlekedés).	15,1%	28,9%	46,3%	9,7%	2,51
A város vezetése színvonalas munkát végez.	11,1%	33,3%	50,7%	4,9%	2,49
A város rendezett, tiszta.	13,9%	30,4%	48,1%	7,6%	2,49
A városban jó a közbiztonság.	13,7%	31,5%	48,5%	6,3%	2,48
A városban magas a lakosság életszínvonala.	11,7%	33,4%	50,8%	4,1%	2,47
A város gazdaságilag fejlett.	13,2%	33,5%	50,9%	2,4%	2,43

Forrás: saját adatgyűjtés, 2018

A táblázatban a négyfokozatú skálán mért eredmények gyakorisági megoszlása, valamint a kapott válaszok átlaga látható. Az átlagok mindegyike kettes érték felett van, és a negatív értékelések aránya sehol sem érte el a 16%-ot. Láthatjuk, hogy a település megújított belvárosa keltette fel leginkább a fiatalok figyelmét, ami igazi közösségi térré, sétálóutcává és éttermekkel, kávézókkal zsúfolt belvárost hozott létre a településen. Látható, hogy a fiatalok számára fontos testmozgáshoz szükséges feltételek meglétével is elégedettek a Z generáció tagjai, számos sportklub, fitnessterem és ingyenes sportolási lehetőség is rendelkezésre áll a városban. Az oktatással összefüggő értékelések szintén magas átlagértékeket kaptak, bár itt meg kell jegyeznünk, hogy az, hogy a város egyetemi rangot visel, a legmagasabb arányban kapott 1-es értékelést, vagyis a Z generáció szerint ez az egyetemi városi rang nem jelent sokat. A táblázatból azt is láthatjuk, hogy a diák munka és a fiataloknak szóló rendezvények tekintetében a

2,55 és 2,53-as átlagérték még inkább pozitívnak tekinthető, de egyre magasabb az egyet nem értők vagy inkább nem egyetértők aránya ezen állításoknál. A fiatalok 15,1%-a szerint (a második legmagasabb 1-es értéket kapó szempont) a városi közlekedés hagy kívánni valót maga után, különösképp a gépjárművekkel tett utazások tekintetében. Az átlagok alapján csökkenő sorrendbe állított lista szerint a rendezettség, tisztaság (2,49), a közbiztonság (2,48), a magas életszínvonal (2,47) és a gazdasági fejlettség (2,43) a leginkább fejlesztendő területek a városban. A megkérdezett Z generációs tagok túlnyomó többsége még nem dolgozik, így ezen értékítélet feltehetően a szüleik által biztosított életkörülményeikre vonatkozatható. Ahogy a szakirodalomban is láthattuk, a generáció tagjai számára a biztos egzisztencia fontos ugyan, de az élhetőséget nem csak ez biztosítja számukra. Az élmények és az, hogy jól érezzék magukat egy adott helyen (így az életszínvonal) és számukra tetsző munkát végezhesenek (így a gazdasági fejlettség), sokkal fontosabbá válik.

A diákok véleményét talán ennél is jobban tükrözi, hogy helyben tervezik-e jövőjüket. A megkérdezettek 47%-a tervezi, hogy a városban szerez szakmai végzettséget; 20,8% véli úgy, hogy több olyan intézmény/cég található helyben, ahol a tanulmányainak befejezése után el tud majd helyezkedni. Összességében azonban csak a diákok 10,1%-a gondolja úgy, hogy a tanulmányait befejezően is a városban marad.

A nonbusiness intézmények vezetőihez intézett interjúkérdések sorában is kitértünk a település élhetőségének témájára. Mint említettük, az alanyok 62%-a az X generáció tagja, 38%-a pedig baby boomer, így eltéréseket vártunk az ő értékítéletüket illetően.

Az interjú során feltett élhetőségi kérdésekre adott válaszok gyakorisága esetében szintén négyfokozatú skálát alkalmaztunk, de ahogy látható, az állításokban vannak eltérések a Z generációs kérdőívhez képest (3. táblázat).

3. táblázat: Az X és baby boomer generáció véleményének megoszlása a vizsgált település élhetőségéről

	egyáltalán nem ért egyet	inkább nem ért egyet	inkább egyetért	teljes mértékben egyetért	átlag
A városban megfelelőek a lakhatási körülmények.	0,0%	0,0%	33,3%	66,7%	3,67
A helyi közszolgáltatások elérhetőek, megfelelő színvonalúak	0,0%	0,0%	50,0%	50,0%	3,50
A város ideális hely a vállalkozásalapításra.	0,0%	25,0%	30,0%	45,0%	3,20
A város középiskoláiban magas az oktatás színvonala.	5,3%	21,1%	42,1%	31,6%	3,00
A városban számos sportolási lehetőség adott a fiatalok számára.	0,0%	28,6%	52,4%	19,0%	2,90
A városi közlekedés megfelelő.	9,5%	4,8%	76,2%	9,5%	2,86
A városban megfelelő minőségű és választékú munkalehetőség van.	0,0%	38,1%	52,4%	9,5%	2,71

A város jövője kiszámítható, biztonságos, fejlődő a település.	9,5%	42,9%	38,1%	9,5%	2,48
A városban sok szabadidős rendezvény van a fiatalok számára.	10,5%	52,6%	36,8%	0,0%	2,26
A városban számos közösségi tér áll a fiatalok rendelkezésére, ahol eltölthetik a szabadidejüket.	23,5%	52,9%	23,5%	0,0%	2,00
A városban pezsgő közösségi élet van a fiatalok számára.	33,3%	42,9%	19,0%	4,8%	1,95

Forrás: saját adatgyűjtés, 2018

A megkérdezett intézményvezetők válaszainak átlaga szerint a helyi lakhatási feltételek kapták a legmagasabb értékelést (3,67), valamennyi interjúalany 3-as vagy 4-es értéket jelölt meg e szempontnál. Másrészt a helyi közszolgáltatások is hasonlóan magas értékelést kaptak (3,5), valamint a vállalkozásalapítás támogatását is jónak értékelték a válaszadók (3,2). A középiskolai oktatás színvonala alapvetően jó (3,0), a sportolási lehetőségek lehetnének jobbak is (2,9-es átlag), csak úgy, mint a közlekedés (2,86). A munkalehetőségek mérsékeltek, 2,71-es átlagot kapott a szempont, ugyanakkor két fő említése szerint a lehetőségek abszolút adottak. Az egyik legkritikusabb kérdés a település jövőjével kapcsolatos. Két interjúalany rendkívül pesszimista véleménye szerint nemcsak a városnak, de a város körüli vidéki területeknek sincs jövője. Az átlag azonban 2,48, ami közepes értéknek számít. A szabadidős programok köre nem elégséges (2,26-os átlag); senki sem jelölte a legmagasabb, 4-es értéket e szempontra, csakúgy, mint a közösségi terek esetében. Az élénk közösségi élet kapta a legalacsonyabb átlagértéket (1,95), s itt a legmagasabb az 1-es értéket adók száma is (7 interjúalany jelölte az egyes, s további 9 a kettes értéket).

A két eltérő formában és módszerrel megvizsgált, de ugyanazon témát elemző vizsgálatok összegzését az alábbiakban mutatjuk be. A fenti két táblázatból is látható, hogy bár a kérdéskörök, állítások nem ugyanazok, több ponton is mutatnak hasonlóságot, az alábbiakban az összevethető állításokat és a két célcsoporttól kapott válaszok átlagait mutatjuk be (4. táblázat).

4. táblázat: A Z generáció, valamint az X és baby boomer generáció véleményének ütköztetése a vizsgált település élhetőségéről

		átlag	szórás
A város folyamatosan fejlődik, így jövője kiszámítható, biztonságos.	Gen Z	2,41	,785
	Gen X / boomer	2,47	,813
A város középiskoláiban magas az oktatás színvonala.	Gen Z	2,66	,885
	Gen X / boomer	3,00	,881
A városban megfelelő a közlekedés (tömegközlekedés, autós közlekedés).	Gen Z	2,45	,857
	Gen X / boomer	2,85	,727

A városban sok fiataloknak szóló rendezvényt szerveznek.	Gen Z	2,43	,862
	Gen X / boomer	2,26	,653
A városban sok sportolási lehetőség van a fiataloknak.	Gen Z	2,71	,853
	Gen X / boomer	2,90	,700

Forrás: saját adatgyűjtés, 2018

A fiataloknak szóló sportolási lehetőségeket mindkét csoport viszonylag jónak értékelte, hiszen 2,71 és 2,90-es értékeléseket kaptak, láthatjuk, hogy az idősebb generáció valamivel jobbnak értékeli a várost e tekintetben. A város középiskoláinak oktatási színvonalát tekintve a közvetlenül érintett generáció tagjai 2,66-os értékelést adtak, míg az idősebbek 3,00-ás értékeléssel a város egyik erősségének tartják az oktatást. A fiataloknak szóló rendezvényekkel való elégedettség tekintetében érdekes, hogy a Z generáció tagjai jobbnak (2,43) tekintik a várost, mint az idősebbek (2,26), bár mindkét értékelés erősen közepesnek tekinthető. A közlekedés megítélésénél elsősorban a gépjárművekkel való közlekedést vettük alapul. A várost e tekintetben a fiatalok 2,45-ös átlaggal értékelték, az X és baby boomer generáció tagjai pedig 2,85-ös átlaggal jobbnak tartják. Végül a város jövőjét, jövőképét és fejlődési potenciálját elemezve azt látjuk, hogy a vizsgált célcsoportok értékelése minimálisan tér el egymástól, a 2,41-es és 2,47-es átlagértékek nem tekinthetők jónak, inkább közepesnek.

A két csoport eredményét varianciavizsgálattal (ANOVA) is elemeztük. A teszt nullhipotézise szerint a vizsgált csoportok válaszainak átlagában nincs szignifikáns különbség, vagy legalábbis nem általánosíthatóan. A varianciahomogenitással, amelynek egyik eszköze a Levene-próba, azt vizsgáljuk, hogy ez a nullhipotézis fennáll-e. A vizsgált város értékeléseit elemezve azt tapasztaltuk, hogy a két generációs csoport közötti véleménykülönbség a közlekedés és a fiataloknak szóló rendezvények tekintetében szignifikánsan fennáll, vagyis feltehetően nem csak a vizsgált minta válaszai alapján tekinti a Z generáció rosszabbnak a városi közlekedést, és értékelte jobbnak a számukra szervezett programokat, rendezvényeket. A további három szempont esetében tapasztalhatunk különbségeket a kapott válaszok átlagaiban, ám azok hibahatáron kívül vannak, vagyis nem általánosíthatóak.

5. táblázat: A két vizsgált generációs csoport véleménykülönbségének varianciaelemzése

Varianciahomogenitás teszt		
	Levene-próba	Szignifikancia szint
A város folyamatosan fejlődik, így jövője kiszámítható, biztonságos.	,013	,911
A város középiskoláiban magas az oktatás színvonala.	1,027	,311
A városban megfelelő a közlekedés (tömegközlekedés, autós közlekedés).	10,736	,001

A városban sok fiataloknak szóló rendezvényt szerveznek.	4,098	,043
A városban sok sportolási lehetőség van a fiataloknak.	3,713	,054

Forrás: saját adatgyűjtés, 2018

(*Következtetések*) A fiataloknak szóló sportolási lehetőségek kapcsán az idősebb generáció valamivel jobbnak (2,90) értékelte a várost, mint a fiatalok (2,74), aminek magyarázata lehet, hogy a Z generáció számára a sportolás nem azonos a különböző labdajátékokkal és azok sportpályáival, hanem pl. görkorcsolya és gördeszka pályákra, mászófalakra, szabadtéri kondiparkokra is gondolnak, ami esetleg az idősebb generáció tagjainak nem jut eszébe. Ezt az eredményt támaszthatja alá Gáti et al.⁵² kutatása is, ahol az Y és Z generáció számára a sportolás, mint életminőség-jelző tényező jelent meg, és mint ilyen, több sportághoz kötődve valóban magasabb igényszinttel párosulhat, mint az idősebb generációk esetében.

A városi középiskolák oktatási színvonalának megítélését tekintve viszonylag nagy különbséget találtunk a fiatalok és az idősek véleménye között. Ennél két dolgot kell görcső alá vennünk. Egyrészt az X és a baby boomer generáció tagjai olyan gyermekek szülei, akik általános és középiskolai tanulmányokat folytatnak – tehát szülőként látják, hogy milyen színvonalat követelnek meg az iskolák. Másrészt a vizsgált település iskoláinak száma és diákjainak eredményessége miatt sokáig iskolavárosnak is titulálták, ami ma már kevésbé állja meg a helyét, de az idősebb generáció tudatában még él ez az imázs is.

A fiataloknak szóló rendezvényekkel való elégedettség kapcsán mindkét értékelés közepesnek tekinthető a négyfokozatú skálán mért 2,53-as (fiatalok) és 2,26-os (X és baby boomer generáció) átlagértékekkel, elgondolkodtató, hogy mi lehet az X és baby boomer generáció negatívabb észlelésének oka. Véleményünk szerint az interjúalanyok gyakran látják a városban különböző helyeken összegyűlő fiatalok csapatait, akik rendszerint a várost járva beszélgetnek és szórakoznak. A Z generáció számára a szabadidő eltöltés legfőbb motivációja a közösségi lét. Ehhez nem kell, hogy a csapat tartson valahová, vagy szervezett programon vegyenek részt. A Z generáció tagjai egymás társaságát élvezik, s ez esetben a helyszín nem érdemi tényező.

A közlekedés megítélésénél elsősorban a gépjárművekkel való közlekedést vizsgáltuk, ebből adódhatnak a kapott eredményekben tapasztalt eltérések (fiatalok: négyfokozatú skálán átlagosan 2,51-re, az X és baby boomer generáció tagjai átlagosan 2,86-ra értékelték). Ezen eltérés egyik oka lehet, hogy a megkérdezett fiatalok csaknem fele nem a vizsgált település lakója, így naponta ingázniuk kell a lakhelye és az iskola között. Ebből adódóan van egyfajta kiszolgáltatottsága a tömegközlekedési menetredeknek, a megállóhelyeknek. A megkérdezett X generációs és baby boomer interjúalanyok közül szinte mindenki helyben, tehát a vizsgált településen él. Az ő közlekedési kultúrájuk e városban alakult ki, itt szocializálódtak saját gépjárművel való közlekedésre is. Kevésbé kiszolgáltatottak, ugyanakkor látható az értékelések átlagából, hogy ők sem maradéktalanul elégedettek a közlekedéssel.

A város jövőjét, jövőképét és fejlődési potenciálját tekintve a megkérdezettek véleménye nem sokban tért el egymástól, közepes értékeket adtak. Mindez azért fontos, mert egy település élhetősége szempontjából a perspektívák, a jövőbe vetett hit kiemelt szerepet kapnak. Mind a Z, mind az X és a baby boomer generáció tagjai számára fontos, hogy a településen, ahol élnek, el tudják képzelni a jövőjüket, mind a magánéletben, mind a munka világában.

A jelenlegi kutatásunk rávilágított a Z generáció és az idősebb generációk városuk megítélésében jelentkező különbségeire, a kutatás azonban tovább folytatható és folytatandó. Mint láttuk, az adott város esetében a fiatalok véleménye több ponton eltér az idősebb generációtól: sem az oktatást, sem a sportolási és szórakozási lehetőségeket, sem a közlekedést nem tartják kielégítőnek. Ez azt is maga után vonhatja, hogy a többségük felnőttként nem a vizsgált városban képzelik el a jövőjüket.

Az elvándorlás megakadályozásának egyik módja lehet, ha a Z és fiatalabb generációk igényeit figyelembe véve szervezzük át a város bizonyos funkcióit. A fiataloknak szóló rendezvények és sportolási lehetőségek megteremtése ugyanis nem csak rövid távú hasznot hozna (pl. bevétel a város számára), hanem hosszú távon vonzóvá, élhetővé tenné a várost az új generáció tagjai számára. Ebbe a folyamatba a Z generáció tagjai is bevonandók – az ideális megoldás az lenne, ha a hagyományos gyakorlattal szembe fordulva a várost és annak tevékenységeit az a generáció is „tervezné”, amely a következő évtizedekben a városban szeretne élni.

Mivel a vizsgált város nem tartozik a nagyobb középvárosok közé, nagyon jól funkcionálna egy olyan kísérleti laborként, ahol – megfelelő támogatással – a Z generációra tervezett város kialakítása lenne a cél, és ahol az egyes intézkedések generációk általi elfogadása folyamatosan monitorozható lenne.

(Összegzés) A középvárosokból való elvándorlás egyre nagyobb kihívás elé állítja az adott település vezetőségét. Tanulmányunkban a Z generáció, valamint az X és baby boomer generáció véleményét ütköztettük a vizsgált dunántúli középváros élhetőségéről 5 fő témakörre bontva. A kutatás során felhasznált két minta nem teljes mértékben konzisztens, hiszen míg az egyik generáció (Z) esetében nagy mennyiségű kvantitatív adat állt rendelkezésünkre, addig az X és baby boomer generáció véleményét kvalitatív vizsgálat során tártuk fel. A két vizsgálat témájának, fókuszának egybeesése miatt azonban mindenképp relevánsnak találtuk a két csoport véleményének ütköztetését.

A vizsgált témákon belül egyértelműen visszatükrözödtek a generációs értékrendbeli különbségek. Ahogy az elméleti áttekintésben is utaltunk rá, a baby boomer és az X generáció számára az egészség, biztonság, család és kulturált szabadidő eltöltés jelent értéket; míg a Z generáció számára a kultúra, a környezet mellett a jókedv és boldogság, karrierlehetőségek tekinthetők értékesnek. Ennek megfelelően feltételezhetjük, hogy egy konkrét településhez való kötődés, vagy a jövő tervezése egy adott településen, szintén ezen értékrendek mentén rajzolódik ki. Empirikus kutatásunk helyszínéül egy ilyen középvárost választottunk, keresve, hogy a különböző generációk képviselői számára fontos szempontok miként értékelhetők az adott településen. A baby boomer és az X generációk esetében a vizsgált városban a lakhatási körülmények, a közszolgáltatások (pl. gyors ügyintézés) kapták a legjobb értékelést, ami összecseng a generáció értékrendjével: biztonság, család, szabadidő. A Z generáció tagjai az adott városban a megújult közösségi terek, a sportolási lehetőségeket és a diákmunkát emelték ki, mint legjobban működő területek; ez szintén megfelel a generáció értékrendjének: jókedv és boldogság, karrier lehetőség, közösségi lét.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy

- a vizsgált település a megkérdezettek szerint bizonyos tekintetben élhető, de számos ponton elmaradásban van az elvárásokhoz képest;
- az élhetőségi szempontok összecsengenek az egyes generációk eltérő értékrendjével;
- a vizsgált település esetében a legjobbnak ítélt mutatók jól alátámasztják a generációs értékrendet.

Az öt vizsgált állításból három esetében az idősebb generáció vélekedett pozitívabban, érdekesség, hogy ezekből kettő kifejezetten a fiatalokkal kapcsolatos állítás. Kutatásunk eredménye, hogy a Z, valamint az X és baby boomer generáció is közepesnek ítélte meg a település élnéltségét, amely magába foglalja az oktatási, szórakozási és sportolási lehetőségek meglétét, a megfelelő munkahelyeket, valamint a zavartalan közlekedést. A város jövőjét és fejlődési lehetőségeit illetően egyik generáció sem látta jónak a kilátásokat, pedig a település fejlődésébe vetett hit és bizalom nélkül nem alakulhat ki települési identitás és kötődés a város iránt, ami pedig elvándorláshoz vezethet.

JEGYZETEK

- 1 Berkesné Rodek Nóra – Birkner Zoltán – Ernszt Ildikó: *Köldökszinór – A Pannon Városok Szövetségéhez tartozó városok sikerének és megtartó erejének kulcs tényezői*. Kőszeg – Szombathely, 2017, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Savaria University Press.
- 2 Kummitha, Harshavardha Reddy – Tóth-Kaszás Nikolett – Keller Krisztina – Birkner Zoltán: Rural-to-urban migration of young people and its effect on small cities in Hungary. *Detoupe – The Central European Journal of Regional Development and Tourism*, 2020. issue 2. pp. 71–83.
- Gáti Mirkó – Malota Erzsébet: The relationship between international students' satisfaction with general and educational facilities and their repeated choice concerning the higher educational destination. In *EDULERAN17 Proceeding: 9th International Conference on Education and New Learning Technologies*, 2017. pp. 3753–3763. 10.21125/edulearn.2017.1816
- 3 Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.): *Ifjúság2004 gyorsjelentés*. 2005, Mobilitás Ifjúságkutatási Iroda.
- Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.): *Ifjúság2008 gyorsjelentés*. Budapest, 2009, Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet.
- 4 Gábor Kálmán: *A középosztály szigete*. Szeged, 2000, Belvedere Kiadó.
- 5 Strauss, William, Howe, Neil: *Generations: The History of America's Future*. New York, 1991, Perennial.
- 6 McCrindle, Marc, Wolfinger, Emily: Az XYZ Ábécéje. A nemzedékek meghatározása (fordítás). *Korunk*, 2010. 11. sz. 13–18. o.
- 7 Hofmeister-Tóth Ágnes – Malota Erzsébet: Reklámok a gyermek és a szülők szemével. *Marketing és Menedzsment*, 2000. 2. sz. 33–38. o.
- Hofmeister-Tóth Ágnes – Malota Erzsébet: Reklámok a gyermek és a szülők szemével – és a szerzők mai reflexiói. *Marketing és Menedzsment*, 2017. 1–2. sz. 52–62. o.
- Töröcsik Mária: *Fogyasztói magatartás – Insight, trendek, vásárlók*. Budapest, 2017, Akadémiai Kiadó. <https://doi.org/10.1556/9789630597371>
- 8 World Values Survey. Letöltve 2020. szeptember 15., <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>
- 9 Hofstede Insights: *Consulting – Coaching – Certification – Tooling*. Letöltve 2020. szeptember 15., <https://www.hofstede-insights.com/>
- 10 Hofstede, Geert, Hofstede, Gert Jan, Minkov, Michael: *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. New York, 2010, McGraw–Hill.
- 11 Bálint Brigitta: A Z generáció karriertervezése a PTE KTK-n. *TAYLOR Gazdálkodás- és szervezéstudományi folyóirat*, 2016. 4. sz. 65–76. o.
- 12 Pierog Anita, Erdei Panni, Gergely Éva: A Z generáció vezetőikkel szembeni elvárásai. *Műszaki és Menedzsment Tudományi Közlemények*, 2016. 1. sz. 1–11. o. <https://doi.org/10.21791/IJEMS.2016.1.39>.
- 13 Tari Annamária: *#yz Generációk online*. Budapest, 2015, Tericum Könyvkiadó.
- 14 Prensky, Marc: *Digital Natives, Digital Immigrants*. NCB University Press, 2001. issue 5. pp. 1–6. <https://doi.org/10.1108/10748120110424816>
- 15 Mutte, Jean-Louis: *Managing workers of the next decade*. HR, 2004, Expatica.
- 16 Töröcsik Mária, Szűcs Krisztián, Kehl Dániel: Generációs gondolkodás – A Z és az Y generáció életstílus csoportjai. *Marketing & Menedzsment*, 2014. Különszám 2. sz. 3–15. o.
- 17 Árvainé Ványai Georgina – Katonáné Kovács Judit – Popovics Péter – Gál Timea: A Z generáció felsőoktatással kapcsolatos motivációinak és elvárásainak vizsgálata. *Műszaki és Menedzsment Tudományi Közlemények*, 2017. 4. sz. 1–13. o. <https://doi.org/10.21791/IJEMS.2017.4.1>.
- 18 Parry, Emma, Urwin, Peter: Generational Differences in Work Values: A Review of Theory and Evidence. *International Journal of Management Reviews*, 2011. issue 1. pp. 79–96. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2010.00285.x>
- 19 Mannheim, Karl: A nemzedékek problémája. In *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, 2001, Osiris, 201–254. o.

- 20 Eskilson, Arlene – Wiley, Mary Glenn: Solving for the X: Aspirations and expectations of college students. *Journal of Youth and Adolescence*, 1999. issue 1. pp. 51–70. <https://doi.org/10.1023/A:1021620508097>
- Levy, L., Caroll, B., Francoeur, J., Logue, M. (2005): *The generational mirage? A pilot study into the perceptions of leadership of Generations X and Y*. Sydney, 2005, Hudson Global Resources.
- 21 Töröcsik Mária, Szűcs Krisztián, Kehl Dániel: Generációs gondolkodás – A Z és az Y generáció életstílus csoportjai. *Marketing & Menedzsment*, 2014. Különszám 2. sz. 3–15. o.
- 22 Hack-Handa József – Pintér Róbert: Generációs különbségek a magyar médiafogyasztásban. *Információs társadalom*, 2015. 2. sz. 7–17. o.
- 23 Kiss Kornélia, Bogáromi Eszter: A gyermekkori szocializáció hatása a Balatonnal kapcsolatos felnőttkori attitűdökre. In Józsa L., Korcsmáros E., Seres Huszárk E. (szerk.): *A hatékony marketing: EMOK 2018 Nemzetközi Tudományos Konferencia konferenciakötete*. Komárom, Szlovákia, 2018, Selye János Egyetem, 301–311. o.
- 24 Zsarnóczky Martin: *A sikeres időskor esszenciái: életminőség és jól-lét*. Parádsasvár, 2019, MatraLab.
- 25 Zsarnóczky Martin: Shift-Share Analysis of the Impact of Tourism on Local Incomes in Hungary. *Annales Geographicae/Geografijos Metrastis*, 2018. pp. 47–60.
- 26 Tari Annamária: #yz *Generációk online*. Budapest, 2015, Tericum Könyvkiadó.
- 27 Uaz.
- 28 Besenyei Lajos: A generációváltás forradalma. *Opus et Educacio*, 2016. 4. sz. 371–378. o. <https://doi.org/10.3311/ope.19>
- 29 Bokor Attila: Létezik-e itthon Y generáció? *Vezetéstudomány*, 2007. 2. sz. 2–21. o.
- 30 Pál Eszter, Töröcsik Mária, Jakopánecz Eszter: Eltérő életkori lehatárolásokból adódó generációk értékeinek empirikus vizsgálata. *Marketing és Menedzsment*, 2017. 3. sz. 18–32. o.
- 31 McCrindle, Marc, Wolfinger, Emily: Az XYZ Ábécéje. A nemzedékek meghatározása. (fordítás) *Korunk*, 2010. 11. sz. 13–18. o.
- 32 Tari Annamária: *Y generáció – Klinikai pszichológiai jelenségek és társadalomlélektani összefüggések az információs korban*. Budapest, 2010, Jaffa Kiadó.
- 33 Smith, J. Walker, Clurman, Ann: *Generációk, márkák, célcsoportok*. Budapest, 2003, Geoméda Szakkönyvek.
- 34 Dernóczy-Polyák Adrienn – Keller Veronika: Klaszterképzés évési magatartás alapján – Fókuszban a generációk. *Vezetéstudomány*, 2017. 3. sz. 28–38. o. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2017.03.03>
- 35 Besenyei Lajos: *A generációváltás forradalma. Opus et Educacio*, 2016. 4. sz. 371–378. o. <https://doi.org/10.3311/ope.19>
- 36 Smola, Karen Wey, Sutton, Charlotte D.: Generational differences: Revisiting generational work values for the New Millenium. *Journal of Organizational Behavior*, 2002. issue 4. pp. 363–382. <https://doi.org/10.1002/job.147>
- 37 Bokor Attila: Létezik-e itthon Y generáció? *Vezetéstudomány*, 2007. 2. sz. 2–21. o.
- 38 Zubány Emese: Élünk a sokszínűséggel! *Munkaügyi Szemle*, 2008. 1. sz. 35–37. o.
- 39 Smith, J. Walker, Clurman, Ann: *Generációk, márkák, célcsoportok*. Budapest, 2003, Geoméda Szakkönyvek.
- 40 Töröcsik Mária: *Fogyasztói magatartás – Trendek*. Budapest, 2003, KJK KERSZÖV.
- 41 Tari Annamária: *Y generáció – Klinikai pszichológiai jelenségek és társadalomlélektani összefüggések az információs korban*. Budapest, 2010, Jaffa Kiadó.
- 42 Dernóczy-Polyák Adrienn – Keller Veronika: Klaszterképzés évési magatartás alapján – Fókuszban a generációk. *Vezetéstudomány*, 2017. 3. sz. 28–38. o. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2017.03.03>
- 43 Töröcsik Mária, Szűcs Krisztián, Kehl Dániel: Generációs gondolkodás – A Z és az Y generáció életstílus csoportjai. *Marketing & Menedzsment*, 2014. Különszám 2. sz. 3–15. o.
- 44 Sulyok Anna: *Az Y generáció elérésének titka*. 2003. Letöltve 2020. szeptember 15., <https://dooplayer.hu/8672577-Az-y-generacio-eleresenek-titka.html>
- 45 Neulinger, Ágnes, Mitev, Ariel Zoltán: Fiatal felnőttek családi rítusai és a felnőtté válás jellemzői a családtól való leválás idején. *Szociológiai Szemle*, 2017. 1. sz. 64–89. o.
- 46 Tari Annamária: *Z generáció*. Budapest, 2011, Tericum Könyvkiadó.
- Fehérvölgyi Beáta – Birkner Zoltán – Péter Erzsébet. The trans-border co-operation as the successful realization of the 'global' philosophy. *Deturope: Central European Journal Of Tourism And Regional Development*, 2012. issue 2. pp. 71–97.
- 47 Töröcsik Mária, Szűcs Krisztián, Kehl Dániel: Generációs gondolkodás – A Z és az Y generáció életstílus csoportjai. *Marketing & Menedzsment*, 2014. Különszám 2. sz. 3–15. o.
- 48 Pál Eszter: *A „Z” generációról – Áttekintő tanulmány*. 2013. Letöltve 2020. szeptember 15., Elérhető: <http://www.zgeneracio.hu/getDocument/4252>
- 49 Csepeli György: A jövőbe veszett generációk. In Csepeli György, Kígyós Éva, Popper Péter: *Magára hagyott generációk*. Budapest, 2006, Saxum Kiadó.
- 50 Tari Annamária: *Z generáció*. Budapest, 2011, Tericum Könyvkiadó.

- Levickaité, Rasa: Generations x, y, z: How social networks form the concept of the world without borders (the case of Lithuania). *Limes*, 2010. issue 2. pp. 170–183. <https://doi.org/10.3846/limes.2010.17>
- Ferincz Adrienn – Szabó Zsolt Roland: A Z generáció hatása a munkáltató szervezetekre. *Munkaügyi Szemle*, 2012. 2. sz. 88–93. o.
- Csepeli György: A jövőbe veszett generációk. In Csepeli György, Kigyós Éva, Popper Péter: *Magára hagyott generációk*. Budapest, 2006, Saxum Kiadó.
- Palfrey, John, Gasser, Urs: *Born Digital: Understanding the First Generation of Digital Natives*. 2010. Letöltve: 2020. szeptember 15. <https://www.amazon.com/Born-Digital-Understanding-Generation-Natives/dp/0465018564>
- Pierog Anita, Erdei Panni, Gergely Éva: A Z generáció vezetőikkel szembeni elvárásai. *Műszaki és Menedzsment Tudományi Közlemények*, 2016. 1. sz. 1–11. o. <https://doi.org/10.21791/IJEMS.2016.1.39>.
- De Cooman, Rein – Dries, Nicky: Attracting Generation Y: How Work Values Predict Organizational Attraction in Graduating Students in Belgium. In Ng, Eddy S., Lyons, Sean, Schweitzer, Linda (eds.): *Managing the new workforce: International perspectives on the Millennial Generation*. Northampton, 2012, Edward Elgar Publishing, pp. 42–63. <https://doi.org/10.4337/9780857933010.00008>
- Hack-Handa József – Pintér Róbert: Generációs különbségek a magyar médiafogyasztásban. *Információs társadalom*, 2015. 2. sz. 7–17. o.
- Hegedüs Henrik: XXI. századi kihívások. HR-megoldások a köz- és a versenyszférában. *Hadtudomány (online)*, 2015. 102–107. o.
- 51 Berkesné Rodek Nóra – Birkner Zoltán – Ernszt Ildikó: *Köldökszinór – A Pannon Városok Szövetségéhez tartozó városok sikerének és megtartó erejének kulcstényezői*. Kőszeg – Szombathely, 2017, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Savaria University Press.
- Enyedi György: A sikeres város. *Tér és Társadalom*, 1997. 4. sz. 1–7. o. <https://doi.org/10.17649/TET.11.4.446>
- Haase, Dagmar – Kabisch, Sigrun – Haase, Annegret – Andersson, Erik – Banzhaf, Ellen – Baró Francesc – Brenck, Miriam – Fischer, Leonie K. – Frantzeskaki, Niki – Kabisch, Nadja – Krellenberg, Kerstin – Kremer, Peleg – Kronenberg, Jakub – Larondelle, Neele – Mathey, Juliane – Pauleit, Stephan – Ring, Irene – Rink, Dieter – Schwarz, Nina – Wolff, Manuel: Greening cities – To be socially inclusive? About the alleged paradox of society and ecology in cities. In: *Habitat International*, 2017. issue 64. pp. 41–48. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2017.04.005>
- Lőrincz Katalin, Kővári Edit Mária, Banász Zsuzsanna: Miért jó Szentesen élni? – Egy hazai kisváros lakosságának életminősége és helyi kötődése. *Földrajzi Közlemények*, 2020. 1. sz. 20; 112–131. o. <https://doi.org/10.32643/fk.144.1.8>
- 52 Gáti Mirkó – Kiss Kornélia – Kiss Róbert – Kökény László: Jó kezdet fél siker – A sport, mint életminőség-tényező megjelenése a magyar fiatalok szabadidő-fogyasztásában és turisztikai keresletében. *VII. Turizmusföldrajzi Szimpózium*, 2019. szeptember 20. Budapest.

A Természetjogállamról

Kritikai megjegyzések Turgonyi Zoltán könyve kapcsán

Közelmúltban jelent meg Turgonyi Zoltán *Természetjogállam* című könyve, amely – ahogy alcíme is jelzi – „egy új erkölcsi és politikai közmegegyezés lehetséges elméleti alapjainak vázlatát” kívánja nyújtani.¹

A kötet első része a jelenlegi – válsághelyzetben levőnek minősített – posztmodern liberalizmus jellemzése és kritikája. A második részben fejti ki a szerző korunk – különböző világnézetű emberek által alkotott – társadalmára alkalmazni javasolt saját természetjogi koncepcióját, mely az egységes világnézet hiányával számolva vallásra és istenre való hivatkozás nélkül, agnosztikus alapokon, egyfajta módszertani ateizmus és dezantropocentrizmus jegyében kísérel meg egy olyan elméleti koncepciót bemutatni, amelyet elvileg egy szekuláris társadalom működtetésére is alkalmasnak tart. Majd ennek a koncepciónak a katolicizmus tanításával való kompatibilitását vizsgálja meg.

A szerző meggyőző érvek felsorakoztatása után levonja a következtetést, hogy nincs alapunk objektív erkölcsi értékek tételezésére. Ennek hiányától azonban nem kell kétségbeesni, hiszen a szubjektív erkölcs is képes betölteni motiváló funkcióit. Erre lenne hivatott saját (és persze sokan mások) szubjektív preferenciáján alapuló elképzelése, melyet – történeti példákkal is illusztrálva – az erkölcs második funkciójának nevez. Álláspontja szerint az interperszonális viszonyokat szabályozó konkrét előírások, törvények mellett szükséges még „a társadalom folyamatos és emberhez illő (azaz a puszta vegetálást meghaladó, a sajátosan emberi szükségletek legalább minimális jelenlétét lehetővé tevő) létezésének biztosítása.” (67. o.) Mondhatjuk, hogy ez képezi az általa továbbiakban kifejtettek alapvető posztulátumát.

A szerző tisztában van azzal, hogy a társadalom berendezkedésének mikéntje – vagy akár az emberiség fennmaradása – szubjektív preferencia kérdése. Ezt azonban nem tartja különösebb problémának vagy olyan akadálnak, ami a továbbiakban kifejtendő vonatkozásában a megalapozatlanság miatti érvénytelenség vádját vonhatja maga után. Elégségesnek tartja ez ügyben megállapítani: „okkal vélhető, hogy az emberi társadalom fennmaradása [...] a legtöbb kortársunk számára érték a maga szubjektív preferenciái alapján. [...] Bízhatunk abban, hogy a ma egymással szemben álló politikai táborok mindegyikében túlnyomó többségben vannak a társadalom tartós létét kívánók.” (39. o.) „Bízva abban, hogy a többség számára (a maga preferencia-rendszere alapján) szintén érték az emberiség fennmaradása.” (56. o.)

Természetesen nem példa nélküli teoretikus munkákban sem az, ha egy szerző bevallottan bizonyos előfeltevésekre alapozva fejti ki nézeteit. Nemcsak társadalomfilozófiai, hanem egyéb diszciplínák területére tartozó írások esetében is gyakran előfordul, hogy a szerző valamely irányzat valamilyen „-izmusa” – vagy annak valamelyik verziója – iránti elkötelezettség által meghatározott kereteken belül fejti ki mondandóját. Ám az ilyen esetek többségében az a helyzet, hogy a rivális álláspontok képviselőinek megvannak a maguk érvei a saját álláspontjuk mellett és az ellenfelekével szemben, amelyek azonban – a filozófiában oly gyakori módon – nem juttatják nyugvópontra a vitákat, nem eredményeznek konszenzust az adott téma vonatkozásában. Itt viszont nem ez a helyzet; az emberek többségére való hivatkozáson, ill. az ebben való – a jövőre is vonatkoztatott – reménykedés kinyilvánításán kívül a szerző nem is próbálkozik

mondani valamit. Felmerülhet az olvasóban a kérdés, hogy ez miért is van ennyivel elintézve. Míg a szerző elmarasztalja azokat – igaz, más téma, az antirealizmus vonatkozásában –, akik „úgy tesznek, mintha álláspontjuk magától értetődő volna, s így teljesen szükségtelennek nyilvánítják az igazolását.” (61. o.), addig az általa említett *Voluntary Human Extinction Movement* törekvéseiről csupán pár mondatos, felületes ismertetést ad. Meg sem említi azokat az antinatalista szerzőket – köztük filozófusokat –, akik publikálnak a témában. (A talán legjelentősebb szerző, David Benatar könyve csak az irodalomjegyzékben szerepel.) Pedig az ide sorolható szerzőknek megvannak a maguk – nagyon is komoly és súlyos – érvei. Tehát lett volna miről beszélni, legalább a pro és kontra érveket ismertetni, elemezni. Ennek hiányában az olvasó kénytelen beérni azzal a meglehetősen sommás deklarációval, mely szerint a *Természetjogállam* írója értéknek tekinti a társadalom fennállását, az emberi faj fennmaradását, de semmit nem tudunk meg arról, hogy miért is tekinti annak.

Némileg zavaró, hogy bár a szerző – szerintem kétségkívül helytállóan és következetesen – lemondott az objektív erkölcsi igazságokról, és elismeri, hogy szubjektív preferencián alapuló álláspontot fejt ki, egyes megfogalmazásaiba mégis becsempészi az objektívitás látszatát. Természetesen a „ha..., akkor...” típusú állítás elvileg lehet objektív, ám ez szerintem nem indokolja az „objektíve kitüntetett” kifejezés használatát. „Az emberiség léte mint érték abban az értelemben objektíve kitüntetett, hogy nélküle semmiféle egyéb érték nem állhatna fenn...” (41. o.) Megalapozottan csak a kondicionális egésze tekinthető (elvileg) objektívnek, nem pedig annak egyik tagja. Azaz – más megfogalmazásban – a „ha fontosnak tartjuk értékek fennállását, akkor ehhez az emberiségnek léteznie kell” állítás valóban objektív igazság, de a szerző szövegezése úgy hangzik, mintha az emberiség létének értékessége önmagában lenne objektív (vagy objektíve kitüntetett). Az objektívitás ebben az értelemben vett „elhelyezkedését” néha más alkalmakkor is „lebegteti”, ezáltal egyes gondolatmenetei néha olyannak tűnhetnek az olvasó számára, mintha a szóban forgó szubjektív preferenciától függetlenül is érvnek számítanak (vagy mintha megerősítenék azt). „[A]z erkölcs szerepe [...] valójában nem merül ki az egyének egymással szembeni magatartásának kölcsönösen kedvezővé tételében. Emellett biztosítania kell a társadalomnak, mint olyannak, történelmileg folyamatos fennmaradását is.” (86. o.) Ez a mondat a „valójában” szó használata miatt félrevezető. Az erkölcsnek nem „valójában” van az a bizonyos második funkciója, hanem a szerző (és mások) szubjektíve ezt az erkölcs-értelmezést preferálják.²

Bizonytalanságot érezhet az olvasó a markánsan jelen levő történeti utalások funkciójával kapcsolatban is. Néha nem egyértelmű, hogy pusztán illusztratív szerepük van-e (lám, már korábban mások is ezt gondolták), vagy az adott történeti szövegrészt mint érvet kell-e felfognunk.

Persze lehet, hogy mindezek csak formai apróságok, s a figyelmes olvasót nem vezeti félre. S a bevallottan szubjektív erkölcsi preferencia reflektálatlan deklarációja teoretikus szempontból felfogható úgy is, mint egyfajta posztulátum, így az ezzel szembeni kifogások externális kritikának számítnak, amely nem mond semmit a kifejtettek belső tartalmáról. Ezért a továbbiakban azt igyekszem felvázolni, milyen egyéb kifogások vethetők fel eme – új közmegegyezés elméleti alapjának szánt – javaslattal szemben.³

Először nézzük azt, amit nem vitatok. Egyetértek az intolerancia korlátlan tolerálásából fakadó veszélyekkel. Van igazság abban is, amit Turgonyi „korunk főáramú liberalizmusáról” – máshol posztmodernnek nevezi – mond. Teljesen egyetértek vele abban, hogy vélt vagy valós sérelmek, az ilyen-olyan túlérzékenységek mindenáron való respektusa indokolatlan túlzás, s nemcsak hogy ellentmond a liberális szemléletmódnak,

hanem megoldhatatlan problémát generál. Mivel nem tény-, hanem ízléskérdésekről van szó, ezért semmilyen egzakt döntési kritériumunk nincs, így aztán ütközés esetén csak önkényesen lehet eldönteni, kinek kell respektálnia a másik preferenciáját.

Bizonyos megfogalmazásokkal azonban nem értek egyet. „Az érzékenységek mindenáron való tiszteletben tartása tehát tovább erősíti a mai liberalizmus önmombóló jellegét, amelynek lehetőségét csírájában már a kárelv is tartalmazza, ha ezt úgy értelmezzük, hogy az egyén egyetlen kötelessége a más egyéneknek történő károkozástól való tartózkodás. E cenzúra voltaképpen egy önmagában, megfelelő korlátok között természetesen indokolt tapintatra való törekvés túlhajtása. Az emberek megbántásának ilyen mértékű kerülését [...] a »tapintat rémuralmának« nevezhetjük.” (81. o.) Félrevezetőnek tartom azt a megfogalmazást, hogy a tapintat rémuralmának lehetőségét „csírájában” tartalmazza a kárelv. Ezzel úgy állítja be a dolgot, mintha a kárelv alkalmazása (középpontba állítása) lenne hibáztatható a tapintat rémuralmáért, holott inkább ellenkezőleg: épp az okozza a bajt, hogy nem maradunk meg a pusztá kárelvnél. A „túlhajtás” nem a kárelvnek a túlhajtása, hiszen a (szigorúan vett) kárelv nem is tartalmazza a tapintat(osság) relevanciáját. A tapintat figyelembe vétele (megkövetelése) már a kárelvtől való eltérés. A tapintat rémuralmától épp hogy a kárelv következetes – a kárt nem okozó sérelmek tiltásával való kiegészítés nélküli – alkalmazása mentene meg minket.⁴ Egyébként pedig a könyvben vázolt példák bár helytállóak, valóban illusztrálnak inkonzekvenciákat, kiválasztásuk meglehetősen egyszemélyes, konzervatív módon történt. Úgy gondolom, a tapintat rémuralmára még indokoltabban panaszkodhat(ná)nak a (következetes) liberálisok.⁵

Az objektivitás látszatát keltő megfogalmazásokat találunk annak fejtegetése során, hogy az emberi élet csak a társadalmiság keretei között értékes. Hangsúlyozottan az emberről *mint emberről* beszélünk: „tulajdonképpen az ember *lényegét*, mivoltát irtuk le, sajátos *működésének* szempontjából tekintve” (120. o.); „megadtuk az emberi természet egy lehetséges leírását”, s az erre alapozott természetjog „megfelel az emberi természetnek” (121. o.)

Úgy gondolom, feltételezett emberi természetre való utalásaival a szerző – ahogy fentebb maga is mondja – adott egy *lehetséges* jellemzést, de nem igazolta azt a tézist, hogy *egyáltalán* létezik olyan, hogy emberi természet. Noha felvázol bizonyos jellemzőket, ám ezek felületes, sablonos általánosságok, melyek nem adnak ki egy bizonyos emberképet, amelyhez hozzárendelhető lenne egy bizonyos társadalomtípus. A megfogalmazott sajátosságok nem „az” emberi természetet határozzák meg; ezek összeférnek több különböző – a szerző által kívánatosnak tartottól eltérő – társadalomberendezkedéssel is. A mondottakkal szemben nagyon is tartható marad az ellenvetés, hogy általában vett, univerzális emberi természet nem létezik.⁶ Ami a leginkább univerzális, az az ember fiziológiai felépítése és működésmódja (és még ez sem teljes mértékben, de ez a leginkább), s minden egyéb ilyen-olyan fokú hasonlóság és egybeesés pusztá esetlegesség. (Beleértve a könyvben hivatkozott Maritain-féle „elsődleges parancsokat” is, mely – ha jól értem – alátámasztani hivatott azt a tézist, hogy „az emberi természethez egy bizonyos meghatározott normaegyüttes illik a legjobban”. (132. o.)) Turgonyi elkötelezi magát valamifajta esszencializmus mellett, de megítélésem szerint az általa mondottakból nem áll össze egy védhető esszencialista koncepció. Indokolt lett volna kihangsúlyozni, hogy az olvasónak az ember lényegére vonatkozó hipotézist is a szubjektív preferencia-készlet részeként érdemes kezelnie.

Bár elismeri azt, hogy a világ egyes részei túlnépesedettek, más részeire vonatkozóan Turgonyi a népességszám csökkenése miatt aggódik. Könyvében azonban nem sorol fel érveket a mellett, hogy miért ne működhetne egy kevesebb főből álló – de a

kihalással még nem fenyegető létszámú – társadalom. Elvileg a népesség létszámához a társadalom szerkezetét, működésmódját különböző társadalom-mérnöki technikákkal, eljárásokkal hozzá lehet igazítani. s míg az egyik irányba – a növekedés felé – való haladásnak valós és objektív akadályai vannak (elsősorban a természeti erőforrások végeessége), addig nagy – akár radikális – mértékű csökkenés is lehetséges az emberiség kihalása, a társadalmiság lehetetlenné válása nélkül. Ha a Föld népessége a jelenleginek felére, negyedére, vagy tizedére csökkenne, semmi lehetetlenség nem lenne abban, hogy a megmaradók számára bizonyos fokú szervezettséget fenntartó intézkedéseket hozzanak. Semmilyen elvi akadály nem lenne, hogy *valamilyen* társadalom továbbra is fennmaradjon. S hogy egy kevesebb egyedből álló társadalom jobb vagy rosszabb lenne, mint a jelenlegi, az sok-sok részletkérdés függvénye (és végső soron izlés dolga).

Amikor azt mondom, hogy hiányolom az érveket ez ügyben, akkor úgy értem, hogy azon a standard, a hétköznapi diskurzusokban is automatikusan evidensnek szánt válaszon kívül, hogy bizonyos demográfiai helyzet alakítására a nyugdíjrendszer fenntartása érdekében van szükség. „Az átlagember egyre kevésbé látja be személyes érdekelttségét abban, hogy gyermekei szülessenek, hiszen nyugdíja garantált. Arra nem gondol, hogy e nyugdíj csak akkor fog érni valamit, ha idős korában lesz kellő számú aktív népesség, amelytől árukat és szolgáltatásokat vásárolhat érte.” (99. o.) Erre többféle válasz is adható. Lehet egyrészt itt is azt hangsúlyozni, hogy egy kisebb létszámú társadalomhoz igazított rendszerben is lehetséges a nyugdíjrendszer *valamilyen* módosított formáját fenntartani. Én azonban ezzel kapcsolatban nem ilyen technikai megoldás lehetőségének felvázolásával próbálkoznék. Alapvetőbb – mondhatnám úgy is, hogy elvi jellegű – ellenvetésem van. Úgy gondolom, hogy magával a nyugdíjrendszerrel, annak pusztán létevel van a probléma. Főleg úgy, hogy a nyugdíjjárulék megy a „közösbe”. De még ha ténylegesen egy egyénileg elkülönített számlán kezelnék ezt a pénzt – ahogy az ésszerű és kiszámítható lenne –, és ezt kapná vissza az ember kamataival öregkorában, ez még akkor is közel állna ahhoz, mintha kötelezően részt kellene venni egy szerencsejátékban, amelyben valószínűbb, hogy a résztvevő veszít, mint hogy nyer.⁷ Még inkább így van ez, ha a nyugdíjjárulék fizetésével a befizető nem a saját jövőbeli ellátásáról gondoskodik. Így a járulék fizetése egyáltalán nem függ össze azzal, hogy ő maga fog-e majd részesülni nyugellátásban. A járulék fizetése egy esetben pedig – függetlenül a fentiekől – teljes bizonyossággal meg nem térülő kiadás: ha az egyén – saját életstratégiájából, vagy egzisztenciafilozófiai megfontolásból – úgy *dönt*, hogy nem is akar öreg koráig élni. Hanem, mondjuk, csak negyven vagy ötven évig. Így annak tudatában kénytelen beletörödni pénze elvételébe, hogy ő maga biztos nem fog ilyen ellátásban részesülni.⁸

A nyugdíjrendszer legésszerűbb alternatívája az öngondoskodás lehetne; az egyénre bízva annak a kockázatnak a viselését, amit az ezzel kapcsolatos döntései maguk után vonnak. A kötelező nyugdíjrendszer üzemeltetésének indokoltságát (igazoltságát) kétségbe vonva elesik az az érv, amely a népességszám csökkenését azon az alapon nyilvánítja kedvezőtlennek, hogy az megnehezíti vagy ellehetetleníti e rendszer fenntartását.⁹

A szóban forgó könyv sokszor érvelőnek – mégpedig a konzervativizmus mellett érvelőnek – mutat bizonyos fejezetrészeket, azonban azt gondolom, hogy ezek nem annyira igazolnak, hanem inkább már eleve feltételeznek egyfajta konzervatív stratégiát. Valamely elutasított társadalmi jelenség elleni érvként annak kockázatosságára hivatkozik. Megemlíti bizonyos elvi lehetőségeket, melyeket az alapján vet el, hogy kiszámíthatatlanok a következményei. „Józan ésszel mérlegelve [...] azt sem lehet kívánni, hogy meggondolatlanul lebontsuk a hagyományos családra épülő rendet, azt sem tudva, mi jön helyette, s hogyan lehet majd a jövőben biztosítani a népesség

újratermelődését” (197. o.), majd megjegyzi, hogy nincs olyan automatizmus, ami garantálná, hogy egy alternatív rendszer működni fog helyette. Való igaz, garancia nincs erre, azonban ha egyszer egy lehetséges intézkedésről vagy tendenciáról nem tudjuk kiszámítani, hogy milyen következményei lesznek, akkor nemcsak azt nem állíthatjuk, hogy az így formálódó társadalom működőképes lesz, hanem azt sem, hogy nem lesz az. A jelen példánál maradva a hagyományos – házasságra alapozó – családmódel visszaszorulása vagy eltűnése sem kell, hogy az ember kipusztulásának vízióját ébressze. Mivel lenne megalapozottabb a hagyományos családmódel megváltozásából – többlépcsős következtetések beiktatásával – az emberiség kipusztulására következtetni, mint pl. arra, hogy a változás következtében egy másfajta – lazább, kevésbé szabályozott, kötetlenebb – családmódel válik világszerte elterjedtté, ami aztán tartósan fennmarad? Vagy éppen az is előfordulhat, hogy az utódról való gondoskodásnak olyan módjai alakulnak ki, amelyre még eddig nem is volt példa, s így mi még nem is ismerhetjük.

A családmódel esetleges megváltozásából végpusztulásra következtető feltételezési láncolat elrugaszkodottságához hasonló gondolatmenetet máshol is találhatunk. Az abortusz elleni érvelés során olvashatjuk, hogy „ha minden erkölcsi aggály és fenntartás nélkül végzett, hétköznapi és magától értetődő gyakorlat lehetne olyan élőlények megölése, akik még nem rendelkeznek ugyan éntudattal és racionalitással, de mégiscsak az emberi fajhoz tartoznak, s minden más élőlénynél összehasonlíthatatlanul közelebb állnak hozzánk, ennek eredménye általános eldurvulás, mások szenvedése iránti érzéketlenség lenne.” (162. o.) A következtetés elhamarkodott. Ugyan miért eredményezne a mindennapi interperszonális viszonyulásokban szenvedés iránti érzéketlenséget az, hogy kórházak bizonyos osztályain olyan beavatkozást végeznek a pár hónapos magzaton, amely (minden valószínűség szerint) *nem* jár szenvedéssel? Semmivel sem meggyőzőbb az a feltevés, hogy az abortusz teljes legalizálása következtében általános durvaság uralkodna el a világon, mint az, hogy – némi kezdeti idegenkedés, esetleges demonstrációk és különféle tiltakozások után – az emberek nagy többsége megbékél a dologgal, vagy legalábbis beletörődik, s néhány generáció múlva az akkor élők számára már természetesnek fog tűnni. Mindezzel persze nem azt állítom, hogy ez biztosan így történne, hanem csak azt, hogy az egyik forgatókönyv semmivel sincs jobban alátámasztva, mint a másik. (Egyébként pedig az öntudatlan magzat és a kifejlett ember csak genetikai, rendszertani szempontból „állnak közel” egymáshoz, de legtöbb egyéb aspektusát nézve nem. Egy kifejlett emberegység legtöbb szempontból tekintve sokkal inkább hasonlít számos emlősfaj felnőtt egyedére, mint egy pár hónapos emberi magzatra.)

Az ember esetleges transzhumán átalakításának gondolatkísérleteivel kapcsolatban „sejtelmünk sincs róla, hogy [...] miféle folyamatokat indíthatunk el, s nem fognak-e ezek kicsúszni ellenőrzésünk alól [...] nem okoznák-e a folyamatok elszabadulását, anarchia bekövetkezését, vagy éppen az emberiség pusztulását.” (127. o.) De ha egyszer bevallottan „sejtelmünk sincs”, akkor azt sem állíthatjuk, hogy ezek bekövetkeznek. „[T]öbbségükben transzmemű vagy genderfluid emberekből álló jövőbeli társadalom annyira különbözne a jelenlegi világunktól, hogy sejtelmünk sincs, hogyan működne benne a primer és szekunder szocializáció[...], és főként, vajon jobban éreznék-e magukat, mint mi a mostaniban. (196. o.) A szerző az efféle következtetési láncolatok felvázolásakor többnyire (néhány kivételtől eltekintve) nem hoz fel további érveket, pusztán felsorolja a hipotetikus veszélyeket. Vannak passzusok, amelyekben elismeri, hogy egy kockázatos tendencia akár még jól is végződhet. A fentebb idézet gondolatmenet folytatásában olvashatjuk: „Lehet persze, hogy ez a világ számukra kellemes és működőképes volna.

Erre azonban – megint csak a világ dezantropocentrikus voltánál fogva – nincs semmi garancia.” (Uo.) Valóban így van. Azonban majdnem mindig ez a helyzet. Eltekintve néhány olyan esettől, melynél valamely ismert természettudományos tézis alapján tudjuk kimutatni annak társadalomra gyakorolt hatását, egy társadalmi intézkedés (pl. egy törvényi tiltás vagy engedélyezés) hosszú távú következményeiről *többnyire* „sejtelmünk sincs”, és a több tagból álló következtetési láncolataink helyességére soha „nincs semmi garancia”. Ez érvényes a szerző saját javaslataira vonatkoztatva is. Ha minden tekintetben a könyv instrukcióinak megfelelő társadalmi intézkedéseket vezetnénk is be, semmi garancia nem lenne arra, hogy ezek az (általa) kívánt célhoz vezetnének, hiszen százféle tényező előre nem látható módon befolyásolhatja a kimenetel alakulását. A puszta elvi kockázat (túl)hangsúlyozása nem erős érv, hiszen több-kevesebb kockázat minden társadalmi döntéssel jár.

Bizonyos jelenségek kritikáját néha úgy teszi meggyőzővé, hogy – mintegy elriasztásképpen – annak egy továbbvitt, kiterjesztettebb, erősebb, vagy éppen túlzó változatát rajzolja fel, illusztrálva ezzel, mi történhet, „ha így folytatjuk”, „lassan már...”, „hamarosan”, „előbb-utóbb” stb. Azt gondolom, hogy e gondolatmenetek nem a konzervatív hozzáállás melletti *érvek*, hanem a konzervatív gondolkodásmód megnyilvánulásai, amelyek már eleve feltételezik a konzervatív stratégia helyességét.

Ami a kockázatot illeti, ez az ellenkező irányból is felvethető. Liberális szempontból attól lehet tartani, hogy a döntéshozók – vagy teoretikus kontextusban a konzervatív hozzáállás mellett érvelők – valamilyen intézkedést az emberiség fennmaradása szempontjából nélkülözhetetlennek minősítenek, noha valójában nem is az (vagy legalábbis sejtelmünk sincs róla, hogy az-e). A könyvben felvázolt kétfunkciós erkölcs második funkciójának ismertetése után – mintegy magától értetődő módon – a szerző megállapítja, hogy ehhez szükséges „a családot, a szexualitást szabályozó normák elismertségének fenntartása, az erények elsajátításának kötelessége, de a korábbi generációk által alkotott tárgyasulások védelme és továbbadása is. Egy szabály fenntartását vagy épp az ez alóli kivételeket „a társadalom működésének biztonsága, [...] a *rend* fenntartása követeli meg.” (155. o.) Homályban marad egyrészt az, hogy *valóban* szükség van-e mindezekre, másrészt hogy mégis melyik fajta rendhez van ezekre szükség. Alaposabb vizsgálat esetén az derülhet ki, hogy ténylegesen csak egy *bizonyos fajta* rendhez van szükség az adott szabályra, ám egy eltérő, de működőképes alternatívához esetleg egyáltalán nem. Ugyanis a puszta állati létfenntartástól a virágzóan gazdag kulturális programlehetőségeket, szabadidős tevékenységformák gazdag tárházát és megannyi luxust kínáló társadalmi berendezkedésig terjedően meglehetősen széles a paletta. Nehéz lenne egyetértésre jutnunk abban, hogy mi a sajátosan emberi szükségletek minimuma, ami azért túlmutat az állati létformán. Talán nem szükséges bizonygatni, hogy egész másként képzei ezt el pl. egy elkötelezett környezetvédő, aki feleslegesnek és károsnak, ezért radikálisan leépítendőnek tekintti azt a fényűzést, ami a fejlett társadalmakban élő emberek többségét körülv teszi, mint az, aki anyagi javakban tobzódó életet él, s összkomfortos ház, nyaraló és személygépjármű és számtalan egyéb luxuscikk nélkül nyomorultnak érzi magát. De el lehet képzelni többfajta, e kettő közé sorolható átmenetet is, melyek között – akár többféle aspektusból nézve is – fokozati különbségek vannak. Ezek mindegyike túlmutat(hat) a puszta állati létformán, de fenntartásának eltérő feltételei vannak. Amilyen társadalmi intézkedések és szabályozások valóban szükségesek az egyikhez, az sokkal kevésbé, vagy akár egyáltalán nem kell a másikkhoz. Nem ugyanazok az „erények” kinevelése szükséges az egyikhez, mint a másikkhoz. (Az is előfordulhat, hogy két különböző

berendezkedéshez is szükség van rá, de jelentősen eltérő súllyal esnek latba.) A fent említett „tárgyasulások” közül például a műemlékek, műalkotások fontosak lehetnek az egyik társadalmi berendezkedés számára, de akár teljesen közömbösek is egy másik keretei közt.¹⁰ Egy poligám társadalom is meghaladhatja a vegetatív létformát, lehetséges benne a szaporodás, a társadalmi szervezettség, de egész más családjogi intézkedéseket igényelne (ha egyáltalán igényelne), mint egy monogámiára épülő. Semmi képtelenség vagy lehetetlenség nincs az olyan társadalomban sem, amely specifikusan *semmilyen* családmodellt nem szorgalmaz. Ha Turgonyi komolyan veszi saját antropológiai feltevését az ún. emberi természetről, akkor kevés indoka van azt feltételezni, hogy egy társadalmi családmodell megváltozása (ami a házasság esetében egyébként is csak egy adminisztratív aktus) kiirtaná (vagy a szervezettséget lehetetlenné tevő mértékben csökkentené) a többségében leszármazottra vágyó emberekből az utódvállalási és -gondozási késztetést.

Jellemző konzervatív stratégia, hogy ha valami kockázatos, akkor inkább tartózkodjunk tőle. Azt általában a konzervatív érvelő is elfogadja, hogy itt nincs szó bizonyosságról vagy valamiféle szabályszerűségről. A fentebbi példák nyilvánvalóan nem olyanok, mintha pl. azt mondjuk, hogy ha 100 □-ra melegítem a vizet, akkor az felforr. A társadalmi események következményeiről szóló feltételezések mindig sok esetlegességet tartalmaznak. Ennek ellenére, ahogy a fentebb idézett példákban is láthatjuk, meglepően magabiztos megfogalmazásokkal találkozunk, melyek olyan formát öltenek, mintha egy törvényszerű kauzális láncolatot mutatnának be. A fentebbi típusú gondolatmeneteknek pedig még abban az esetben is lehetnek alternatíváik, ha egyetértünk a feltételezett következmények nemkívánatos voltában. Tömören – és némi leegyszerűsítéssel – fogalmazva ez a konzervatív stratégia abban áll, hogy ha valamely jelenség – többlépcsős hipotetikus következtetéssel prezentált módon – kockázatot hordoz, akkor érdemes megtenni minden erőfeszítést annak megakadályozására, hogy lépéseket tegyünk az adott (hipotetikusán veszélyes) irányba. (Vagy ha egy már fennálló tendenciáról van szó, akkor annak visszaszorítására.) Ennek alternatívája lehet az a stratégia, hogy ha egy adott társadalmi jelenség esetében annak esetleges közvetett következményeit nemkívánatosnak tekintjük, akkor azt az erőfeszítést – energiát, időt, fáradságot, pénzt, stb. – amit a konzervatív hozzáállás szerint a jelenség megszüntetésének (egy meglévő tendencia megállításának) érdekében kifejtünk, fordítsuk annak megakadályozására, hogy az adott jelenség következményei a nem kívánt irányba vezessenek. Ez pedig épp a közvetettség következtében lehet nagyon is releváns alternatíva. Egy szukcesszív esemény-láncolat végkifejletét több ponton is elakaszthatjuk, nem csupán az elején.¹¹

Néha bizonyos jelenségeknek a társadalom fennmaradására nézve veszélyes mivolta csak pusztá deklarációnak tűnik, de esetenként e feltételezés társadalomtudományi megállapításokkal egészül ki. Azonban a fentebbi ellenvetések nem csak a pusztá szubjektív intuíción alapuló következtetés-láncolatokkal kapcsolatosan tarthatóak, hanem az ún. társadalomtudományos következtetések többségére vonatkozóan is.¹² A társadalomtudományi tézisek nagy részével kapcsolatban hasonló ellenvetések hozhatók fel, mint a szerző saját következtetéseivel szemben: a feltételezett összefüggések esetlegessége, nem-törvényszerű mivolta. Ahogy többek közt Popper is hangsúlyozta, a társadalmi jelenségek komplexitásának következtében a társadalomtudományok nem képesek események megbízható predikciójára. Egy szociológiai vagy szociálpszichológiai vizsgálódás kimutathat faktuális korrelációkat két jelenség között, ám ezek csak kontingens együttjárások, esetleges trendek feltárása, amely *nem* igazolja, hogy az egyikre törvényszerűen a másik következik. Így – ha egyet is értünk valamely jelenség

elutasításában – nem igazolható a kitüntetettsége annak a stratégiának, amely úgy gondolja, hogy a korrelláció nemkívánatos tagjától csak a másik tag megváltoztatása révén lehetséges megszabadulni. Annak következtében, hogy az összefüggés nem (szigorúan) kauzális, (majdnem) mindig lehetséges alternatív stratégiát alkalmazni a nemkívánatos társadalmi jelenség elkerülésére. Egy liberális pedig indokoltan tiltakozhat a korrelláció bármely tagjának olyan megváltoztatása ellen, amely az individuális szabadság korlátozásával jár, amíg elvileg van más – a korlátozást elkerülő – lehetőség is.¹³

Bizonyos esetekben nincs ilyen lehetőség. Ide sorolható az is, amikor – a fentebbi idézet folytatásaképp – azt olvassuk, hogy a fennmaradáshoz szükséges „az emberi lét természeti feltételeinek a megőrzése is.” (Uo.) Például a levegőbe, természetbe, vízbe bekerülő szennyeződésekben levő bizonyos mérgező anyagok (töménységtől függően) *bizonyítottan* kártékonyak a biológiai szervezetekre. Az individuális szabadság olyan megnyilvánulása, amely mérgeket juttat a környezetbe, megalapozott módon korlátozható, tiltható. Számtalan hasonló példát mondhatnánk meg.

Erre persze lehet mondani, hogy mindez semmi egyéb, mint az a szemlélet, amely az egyénre vonatkozó tiltást/korlátozást csak a károkozás „bizonyosság-közeli” helyzetében tartja igazoltnak. Valóban így van. Pontosan azt a lehetőséget akarom hangsúlyozni, amit a szerző idéz is Rawls felfogása kapcsán, aki „nem képes egyértelműen kimondani, hogy pontosan *mikor* kerülhet erre [a korlátozásra] sor; [...] láthatóan mindenáron azt igyekszik sugallani, hogy a vélelemnek mindaddig a [...] szabadság *mellett* kell szólnia, amíg nem *teljesen* egyértelmű, hogy a korlátozás elkerülhetetlen. Így gyakorlatilag a végtelenségig lehet halogatni az intoleráns csoport működésének korlátozását, vagy csak akkor dönteni erről, amikor már késő.” (70. o.) Erős elvárás a „pontosan mikor” megadásának követelése. Rawls szerint ez csak a gyakorlat során dönthető el, elméleti szinten nem. Ha mégis valamiféle választ akarunk erre adni, akkor valami olyasmit mondhatunk, hogy „akkor, amikor a károkozás közvetlen veszélye fenyeget”. Persze ez is nyitva hagyja, hogy meddig közvetlen és honnantól közvetett, s ha ezt tovább pontosítanám, a probléma újra és újra felvethető lenne az újabb megfogalmazásokkal kapcsolatban is. Ez azonban nem az adott elmélet hibája, hanem a társadalmi nyelvhasználat kiküszöbölhetetlen sajátossága¹⁴ Soha senki nem alkotott olyan társadalom-elméletet, amellyel ne lehetne szembeszegezni az efféle pontatlanság vádját. Beleértve Turgonyi saját elméletét is.¹⁵ A kritizált álláspont (függetlenül Rawls elméletének egyéb részeitől) nagyon is következetes, tartható tézis, csak épp – a szerző által mondottakkal ellentétben – nem jelenti azt, hogy a beavatkozást a „végtelenségig halogassuk”. Az az álláspont, hogy csak akkor avatkozunk közbe, amikor azzal közvetlen – a kárelv hatálya alá tartozó – károkozást akadályozunk meg, nem azonos azzal, hogy egyáltalán ne avatkozunk be. (A végtelenségig halogatás ezt jelentené.) Nyilván nem az az elvi célkitűzés, hogy akkor kell beavatkozni, „amikor már késő”, hanem inkább az utolsó olyan fázisban, amikor még nem késő. Ennek az irányelvnek a tényleges szituációkra való alkalmazása már – ahogy Rawls is mondja – nem filozófiai, hanem gyakorlati kérdés. A teljes pontosság lehetetlensége egyaránt sújtja bármely álláspont képviselőjének elméletét, s nem találok a *Természetjogállamban* olyan elméleti stratégiát (módszertant), ami megmutatná, hogyan lehet e téren nagyobb pontosságot elérni, s amely felől nézve jogosan lenne elmarasztalható Rawls álláspontja.

Akár úgy is interpretálhatnánk a kétféle – konzervatív és liberális¹⁶ – stratégiát, hogy mindkettő el akar kerülni bizonyos következményeket. Turgonyi súlyosnak tekintett okozatot – a társadalom felbomlását – akarja elkerülni, de az általa felvázolt

szukcesszív eseményláncolatok bekövetkezésének valószínűsége csekély. (Minél több következtetési lépésből áll, az egész gondolatmenet – az egyes lépések bizonytalansága összeadódásának következtében – annál kisebb valószínűségű lesz.) A posztmodern liberális pedig egy relatíve talán – a konzervatív szemében bizonyára – kevésbé súlyos következményt akar elkerülni: az individuális szabadság indokolatlan, szükségtelen korlátozását. Az indokoltság igazolásának hiányában pedig ez a következmény a lehető legnagyobb valószínűséggel: azonnal, bizonyossággal bekövetkezik egy korlátozás vagy kötelezettség előírásával.

Természetesen nem szánom perdöntő érveknek, de említésre méltónak tartom azt a – metainduktívnek is nevezhető – megjegyzést, hogy filozófia- vagy eszmetörténetből is számos példát hozhatnánk fel arra (köteteket lehetne vele megtölteni), hogy bizonyos változások milyen heves ellenállást váltottak ki, s hogy mennyi mindenre mondták már (többnyire konzervatív attitűdű emberek) nagy határozottsággal, hogy az emberiség pusztulását fogja eredményezni, aztán kiderült, hogy mégsem.¹⁷ Generációkkal – máskor évszázadokkal – később már szinte csak pusztán történeti érdekesség, hogy milyen nagy volt a tiltakozás valami olyasmi miatt, amit aztán később teljes természetességgel a mindennapokhoz tartozónak tekintünk.

Az eddigiekben elkülönítettem a társadalom iránti preferencia elfogadásának keretein belül lehetséges ellenvetéseket az ezt el nem fogadó (antinatalista) alapállástól. Azonban ez nem szükségszerű. A kettő akár következetesen kombinálható is. Lehet mondani például: *ha* ilyen és ilyen berendezkedésű a társadalom, *akkor* igenlem a fenntartását, máskülönben nem. Azaz: vagy ilyen-és-ilyen legyen a társadalom, vagy inkább semmilyen. Ha ebbe a sémába kárelvre alapozó liberalizmust helyezünk, azzal kivédhető az az érv, mely szerint „a posztmodern liberális társadalom saját elveinél fogva védtelen annak veszélyével szemben, hogy egyik központi értékének, a *szabadságnak* elfognak az *alanyai*.” (66. o.) Az említett feltételes álláspont képviselője szimpatizálhat a posztmodern liberalizmussal, ha tudatában van annak, hogy bizonyos rizikó „benne van a pakliban”, de érdemesnek tartja azt bevállalni. (Így a Diogenész-paradoxon is megszűnik paradoxonnak lenni, átminősíthető vállalt – bizonytalan nagyságú – kockázattá.) Bármelyik stratégiát választjuk, mindegyiknek van valamilyen – a kockázat vállalásával fizetendő – ára. Erre vonatkoztatva is adekvátnak gondolom Márkus György – igaz, más téma kapcsán tett – megállapítását. „Arra a kérdésre, hogy vajon méltányos-e ez az ár, érdemes-e azt megfizetni, nem kínálhat választ, mivel e problémával kapcsolatban a filozófus nem rendelkezik semmivel több kompetenciával, mint bárki más.”¹⁸

Ami a könyv azon részét illeti, melyben írja az általa kidolgozott koncepciónak a katolicizmussal való kompatibilitását – és a társadalom-fenntartásnak mint célnak lehetséges ösztönzőjét, elősegítőjét – vizsgálja, nincs sok megjegyzésem. Nem vagyok teológus, s az egyházak aktuális állásfoglalásait tartalmazó dokumentumokat nem ismerem. Másrészt a kérdéskört nem tartom különösebben jelentőségteljesnek. A vallási szövegek annyira többértelműek, kifejezéseinek jelentései olyan – még a társadalmi nyelvezetre jellemzőnél is nagyobb – mértékben homályosak, elmosódottak, hogy a végtelenségig variálhatók a különböző interpretációk.¹⁹ A bibliai szövegeket nézve nem nagy túlzás azt mondani, hogy – némi hermeneutikai ügyeskedéssel – szinte bármit, vagy bárminek az ellenkezőjét is kiolvashatjuk belőle. Bár egy teológiai diskurzus keretein belül lehet ez egy megvitatandó téma, s némi relevanciája azért is lehet, mert pl. Benatar antinatalista könyvében is találunk érveket arra nézvést, hogy a létrejövés kívánatossága, nagyrabecslése mellett – több vallás szövegeiben is – találhatóak ettől eltérő nézetek is.²⁰

Azonban ennek elismerése mellett is csekély hírértéke van annak, ha keresztény vallási tanításról sikerül kimutatni, hogy adható róluk olyan értelmezés, amely koherens az emberiség/társadalom fennállása kívánatosságának erkölcsi tézisével. Ennek elutasítói – bár régebbi korokban is fel-feltűntek ilyen-olyan formában, de – annyira marginális szerepet játszottak, hogy nézeteik legtöbbször nem mentek át a köztudatba sem. Mint ahogy a mai napig kevesen tudnak róla, hogy egyáltalán léteztek/léteznek olyanok, akik ilyen nézeteket képviselnek. Eme – csekély hatást gyakorló – tagadóktól eltekintve a szóban forgó preferenciával való kompatibilitás elmondható a legtöbb társadalmi tézis, tanítás, eszmerendszer tartalmáról. Kimondva vagy hallgatólagosan többnyire feltételezik a társadalmiság fennmaradásának szükségességét.

Azt figyelembe véve, hogy publikus érvelésmódról – azaz *nem* egy klerikális társadalom alapelveire vonatkozó javaslatról – van szó, ugyan miért bólintana rá *erre* a közmegegyezésre egy (nem módszertani, de az emberiség fennmaradását óhajtó) ateista? Csupán azon apróság miatt, mert ez a tanítás *is* tartalmazza a társadalom fennmaradásának kívánatosságát? Ha elkötelezett is e célkitűzés iránt, miért fogadná el egy olyan – meglehetősen komplex, sok állítást és előírást magában foglaló – eszmerendszer *egészét*, mint a katolicizmus? Egy következetes ateista mondhatja azt, hogy igen, osztozom a katolicizmus tanításának azzal *is csak azzal* a célkitűzésével, hogy az emberi társadalmat fenn kell tartani. Ami a katolikus tanítás egészének egy aprócska része. Ugyan mi indokolná a többi részének elfogadását? Abban, hogy a korábbi következtetések többsége is meglehetősen implauzibilis, szerepük van a túl erős kifejezések használatának is. Mint pl. hogy „a köz javának érvényesüléséhez *elengedhetetlen*” (108. o. kiem. tőlem). Ha nem trivialitásról, természeti törvényszerűsége hivatkozásról – vagy tautológiáról – van szó, az ilyen erős kifejezést tartalmazó mondat általában hamis. Mint az is, hogy „e civilizáció működése megkívánja a vallás létezését”. (214. o.) Egy klerikális berendezkedésű társadalom az, ami *megkívánja*, de csak az. „[E] l kell fogadni azt a tényt is, hogy a társadalom működésének érdekében [...] tartósan, sőt akár örökké szükség lehet a vallásra is...” (214. o.) Hogy valamihez valamire *szükség* van, az azt jelenti, hogy a nélkül lehetetlen. Ebben az értelemben ahhoz, hogy az emberiség ne pusztuljon ki, és társadalmilag szervezett formában működjön, egészen biztos, hogy *nem szükséges* a vallás. Az idézett – tényként beállított – tézis egyszerűen triviálisan hamis. A társadalom fennállása kívánatosságának tézisének felül a vallási hitrendszer többi – túlnyomó, de azt is mondhatjuk, hogy éppen „a” vallási – része a publikus érvelés számára továbbra is afféle gondolati ballaszt marad. Témába vág Heller Ágnes egyik megállapítása: „Amikor Nietzsche azt mondta, hogy az isten halott, ezen nem azt értette, hogy megszűnt a vallás vagy az istenbe vetett hit, hanem azt, hogy a modern világ reprodukciója simán megy istenhit és vallás nélkül is...”²¹

Társadalomfilozófiai szempontból nincs annak semmilyen elvi relevanciája, hogy a katolicizmus történetesen régóta jelen van a társadalomban. (Nem érv, hogy a fentiek ellenére csak azért fogadjuk el, mért ez éppen „kéznél van”.) Argumentatív semmi sem tünteti ki bármely olyan eszmerendszerhez képest, amely szintén tartalmazza a társadalom megmaradásának tanítását. Ezen az alapon gyakorlatilag *bármilyen* eszmerendszert a javasolt társadalmi közmegegyezés szövetségességének tekinthetnénk, feltéve, hogy tartalmazza a „fontos a társadalom fennmaradása” tételt. (S ha netán nem, akkor átértelmezzük.) Ezzel az érveléssel – és némi fogalmi-argumentatív kifinomultsággal – akár egy filatéliai egyesület alapszabályát is kidolgozhatnánk mindenféle misztikus komponensekkel feldúsítva, hogy aztán elmondhassuk: lám, a bélyeggyűjtés elősegíti az emberiség túlélését. Akár egy szofisztikált gondolkodású boszorkányhívó vagy fekete

mágus is előállhatna egy kidolgozott tanítással, melyben az összes praktikát (annak leírását) gondosan elhelyezi egy segédhipotézisekkel bőségesen kiegészített komplex összefüggésrendszerbe, s ha elég akkurátusan járt el, a végén kijelentheti, hogy az általa javasoltak elősegítik az emberiség túlélését.

Mindezzel azt állítom, hogy semmivel sem igazoltabb az a feltevés, hogy az emberiség fennmaradását specifikusan a katolicizmus (vagy a kereszténység, vagy bármely vallás) nagyobb mértékben elősegítené, mint amennyire elvileg a felvázolt fikciók – vagy bármely más, gondosan kidolgozott tanítások – képesek lehetnek erre. És persze egyik esetben sem lesz garancia arra, hogy a feltételezés helytálló.

Turgonyi kicsit úgy jár el, mint az a kereskedő, aki a különböző árucikkeket csomagba rendezi, s arra a vevőre is rásózza az egészset, akinek csak egy tétel kellene a csomagból. Jelen esetben az emberi társadalom túlélése van összefűzve a katolicizmussal, s csupán annyi van kimutatva, hogy megférnek egymással, de az nem, hogy az előbbihez valóban *szükség* lenne az utóbbira. Nyilvánvalóan nem lehetséges reális (kauzális) összefüggéseket kimutatni, amely alátámasztaná per definitionem transzcendens entitásoknak a társadalomra gyakorolt (bármilyen) hatását. Erre lehet azt válaszolni, hogy nem a transzcendens entítások oksági hatásáról, hanem az ebben való hit hatásáról beszélünk. Azonban a fenti ellenvetések így is fenntarthatók. Ha feltételezzük, hogy okságilag hitek váltanak ki viselkedést, akkor sem tudunk egy bizonyos viselkedéshez mint okozathoz egy bizonyos hitet mint okot hozzárendelni, mivel ugyanazt a viselkedést több különböző hit is kiválthatja. Csupán az az állítás tartható, hogy *többek között* akár ez a vallási hit is *okozhat* ilyen és ilyen viselkedést, ami aztán – számtalan egyéb kevésbé kiszámítható tényező fennállása mellett – *elősegítheti* a társadalom túlélését. De ez vajmi kevés ahhoz, hogy egy ateista számára motivációt jelentsen arra, hogy (aktívan) hozzájáruljon egy efféle – irracionális komponenseket fajsúlyosan tartalmazó – társadalmi rendszer működtetéséhez. Ateistáknak van címezve az a megjegyzés, mely szerint egy dezanthropocentrikus világban „egy tévedés is szolgálhat benne számunkra pozitív célokat.” (214. o.) Még ha pozitívnak tekintjük is e célokat, továbbra is erősen kétséges, hogy specifikusan *erre* a tévedésre lenne szüksége a társadalomnak. Ennek az érvek egyébként némileg ellentmond egy másik állítás. „Az objektív valóság megismerése hosszú távon az egész társadalom érdekét szolgálja.” (318. o.) Úgy vélem, problematikus a valóság ismeretét és a tévedést *is* társadalmilag hasznosnak tekinteni.

Lehetőség van a vallás kapcsán is a szerzőéhez képest inverz irányú érvelésre. A kockázatoságra hivatkozva felvethető, hogy a vallási tanok társadalmilag (törvényekkel) megtámogatott propagálása magában hordozza annak veszélyét, hogy – akár szándékos visszaélés, akár a vallási tanítások szándéktalan elfajulása következtében – súlyos károkat okozzon. Sőt, egy ilyen gondolatmenet még fokozatilag alátámasztottabbnak is tekinthető, mint a könyvben szereplők, mivel a pusztán elvileg lehetséges veszélyek hangoztatásán felül már megtörtént eseményekre való hivatkozással (vallásháborúk, vallási türelmetlenség és diszkrimináció, stb.) is megerősíthetjük a következtetés relatív valószínűségét. Matt Ridley megállapítása szerint „a keresztes háborúk, az inkvizíció, a harmincéves háború, és a szektás küzdelmek, amelyek [...] ma is sújtják a közösségeket, arról a töretlenül meglevő hajlamról tanúskodnak, hogy a keresztények csak azokat a felebarátaikat szeretik, akik hitüket osztják. A kereszténység nem csökkentette lényegesen, sőt inkább növelte az etnikai és nemzeti konfliktusokat.”²² Hasonló aggodalomra adhat okot, hogy a vallási alapokra épülő államberendezkedés milyen gyakran jár együtt totalitárius rezsim kialakulásával: „Nincsen olyan történelmi példa előttünk, mely arról tanúskodna, hogy az egyház politikai szerepének erősödésével ne

járna kéz a kézben a szabadságjogok torzulása.”²³ Ahogy Emile Cioran fogalmazott: „A vallások mérlegét több gyilkosság terheli, mint a legvérengzőbb gyilkosságokét; azok pedig, akiket az emberiség valaha istenített, vérszomjukkal még a leglelkiismeretesebb tömeggyilkosokat is messze megelőzik.”²⁴ Akár még a rettegett végső következmény vízióját is keltheti az a megfontolás, hogy az abszolút igazságokra igényt bejelenteni hajlamos kereszténység (és a hasonló attitűddel jellemezhető egyes vallások) olyan konfliktusokat robbanthatnak ki, amelyek – mivel a régebbi korokkal ellentétben ma már sokkal hatékonyabb harci arzenál áll az emberiség rendelkezésére – az emberi faj (vagy akár a bioszféra) egészének a pusztulását eredményezhetik. Az emberiségért aggódó erre azt válaszolhatja, hogy az események illetén kimenetelére több ponton is bele lehet avatkozni, ezért a felvázolt forgatókönyv bekövetkezése bizonytalan, esetleges, tehát megalapozatlan. Pontosan ezt állítom én is a könyvben prezentált gondolatmenetekről.

Méltányosság kedvéért azt is megjegyezhetjük, hogy a könyvnek elismerésre érdemes jellemzője is van. Elsősorban az, hogy írója a vallás és az erkölcs vonatkozásában – teoretikus attitűdnek megfelelően – nem fullad misztikába, s nem is folyamodik skolasztikus trükkökhöz, dagályos szofisztikába csomagolt álokoskodásokhoz, melyekkel az erkölcsi és vallási igazságok látszatát próbálná elfogadtatni a gyanútlan olvasóval. (Konzervatív szerzőknél ez gyakran megfigyelhető.) Gondolatmenetei alapvetően megmaradnak a racionális argumentáció keretei között; eltekintve az erkölcs második funkcióját illető szubjektív preferenciától, ami mellett semmit nem próbál mondani. (Persze kérdéses, lehetséges-e egyáltalán – publikus érvelés keretei között – következetesen bármi mást tenni, mint szubjektív preferenciaként kezelni. Az emberiség kihalása miatt aggódó demográfiai ihletettséű írások túlnyomó többsége egyszerűen előfeltételezi a faj fennmaradásának kívánatosságát. Friss munkák közül említhető Tóth I. János könyve, melyben az antinatalizmus mint morálfilozófiai álláspont explicit módon nincs is tárgyalva, s a gondolata is gyorsan el van intézve: „... még ha akarnánk is, akkor sem nagyon volna esélyünk rávenni őket a fajunk tudatos felszámolásában való közreműködésre.”²⁵ A népesség elfogyása és kihalása mint opció „egy hosszú agóniát jelent amelyet a társadalom még ha akar, akkor sem tud kivitelezni.”²⁶ Az világos, hogy az emberek nagy többsége a faj kihalását nem akarja. Azonban semmilyen érveléssel nincs alátámasztva az, hogy *ha* akarná, ez akkor sem lenne kivitelezhető. Az olyan koncepciók, mint az említett VHEMT vagy a Benatar-féle – amelyek nem hogy plusz terheket rónának az élőkre, hanem épp ellenkezőleg – megvalósításához nem a kivitelezhetőség hiányzik, hanem a szándék.)

Végezetül a kifogásokat tömören összefoglalva, a módszertani dezanropocentrizmus jegyében kifejtettek továbbra is erős kétségeket hagynak az iránt, hogy az emberi társadalom fennmaradásához *valóban* szükség lenne mindarra, amit az író ehhez szükségesnek nyilvánít. Gondolatmenete bizonyos jelenségek, trendek kockázatosságából indul ki, s ezek elkerülése érdekében kínálja saját koncepcióját. Ezt alátámasztani hivatott argumentatív útvonalai túlságosan egyirányúak, kevés elágazást tartalmaznak. Hiányzik belőlük több aspektus, szempont – esetenként eltérően súlyozott – mérlegetése. Mint pl. Henry Terry eljárása, aki egy intézkedés indokoltságának mérlegetésekor többfajta (ötféle) megfontolást tart szükségesnek.²⁷ Innen nézve (néhány apró átfogalmazással) Turgonyi koncepciója három szempontból is kritizálható: A kár (azaz a társadalom pusztulása) a vizsgált jelenségek következtében történő beállásának valószínűsége kevéssé van megtámogatva. Továbbá annak az alátámasztása is elnagyolt, hogy a javasolt intézkedések valóban gyógyírt jelentenek, azaz valóban a kívánatos következményeket fogják maguk után vonni. S ami leginkább hiányzik: annak megfontolása, hogy mennyire vannak a cél elérésének (a társadalom pusztulása megakadályozásának) a javasolttól eltérő, alternatív módzatai.

Mindezeknek hiányában a következtetés-láncolatok néha még azok számára is eltűzöttnek, elhamarkodottnak tűnhetnek, akik osztoznak a szerző preferenciájában. Ez utóbbiak számára mindez nem feltétlenül jelenti azt, hogy pusztá riogatósról van szó. El lehet fogadni, hogy *némi* kockázatra valóban felhívja a könyv a hasonló alapfelfogású olvasó figyelmét.

Felvethető az is, hogy vajon mi igazolja a társadalmiság/emberiség fennmaradása kívánatosságának kérdése, valamint a vallási és az erkölcsi téziseknek a könyvben szereplő tárgyalása során követett érvelésmódok közötti különbségtételt. Publikus módon nem igazolhatók sem a vallási kijelentések, sem az erkölcsi tézisek igazsága. Ha egyszer a szerző az erkölcsi és vallási kijelentések igazságigényei vonatkozásában *az igazoltság hiánya miatt* vonja le azt a következtetést, hogy semmi elvi alap nincs az ilyen állításoknak az ezen hiteket nem osztókkal való elfogadtatására, akkor miért nem teszi ezt az erkölcs második funkciójának nevezett tézissel kapcsolatban is? Amilyen alaptalan az erkölcs és a vallás tézisei igazságának elfogadtatására törekedni, ugyanolyan önkényes a (pro)natalizmus elveinek rákényszerítése az ezt nem preferálókra, negligálva az antinatalista érveket, indokokat. Márpedig ez kényszerrel jelent azok számára, akik nem osztják e szubjektív preferenciát, hiszen e természetjogi koncepció velük szemben erős követelményeket támaszt: mivel a társadalom jogrendszere rájuk is vonatkozik, így ők kénytelenek életmódjukat alárendelni – a rájuk rótt súlyos terheket egy életen át cipelni – olyan cél követésének érdekében, amelyet igazolatlannak – vagy épp erkölcsi preferenciájukkal szögesen ellentétesnek – tekintenek.

JEGYZETEK

- 1 Turgonyi Zoltán: *Természetjogállam*. Kairosz Kiadó, Budapest. 2021. (Az ebből a könyvből vett idézetek oldalszámát a szövegben zárójelben jelzem.)
- 2 Hasonló a helyzet, mint a szóban forgó könyvben is hivatkozott saját *Etika* című korábbi munkában. „Az viszont talán joggal állítható, hogy azért vallja az emberek többsége ténylegesen e felfogást, mert ez objektíve kitüntetett, mint életpárti; hiszen a – legalább impliciten – nem ilyen felfogást követő közösségek, társadalmak a dolog természeténél fogva előbb-utóbb kirostálódnak...” (Turgonyi Zoltán: *Etika*. Budapest, Kairosz, 16–17. o.) Nem az életpárti felfogás mint erkölcsi normarendszer az, ami objektíve kitüntetett, hanem az ezt tagként tartalmazó kondicionális állítás. (Hasonló a probléma az ugyanezen könyvben olvasható Maritain-féle működési normalitással is.) Mindezt talán az magyarázza, hogy Turgonyi előfeltételezi az életnek nevezett létforma valamiféle rendkívüliségét, kivételességét; valamiképp fenn akarja tartani az emberi faj kitüntettségének hiedelmét.
- 3 Az alábbiak során bizonyos szempontból hasonló módon fogok eljárni, mint a szerző. Ahogy ő zárójelbe tette vallási meggyőződését, s attól független gondolatmenetet igyekezett prezentálni, én eltekintek attól, hogy nem osztom az erkölcs második funkciójával kapcsolatos elkötelezettséget (zárójelbe teszem antinatalista preferenciámat), s internális megközelítést alkalmazva csak azt igyekszem vizsgálni, hogy *ha* elfogadjuk a társadalom fennállását mint célt, *akkor* valóban szükség van-e mindarra, amiről a szerző ezt állítja. Úgy gondolom, a tárgyalat szakaszban felsorolt, a tapintat rémuralmának nevezett jelenségeknek a magukat liberálisoknak tekintők által való szorgalmazása nem a liberalizmus számlájára irandók. Ha egy magát liberálisnak valló ember a bevallottan izlésjellegű megnyilvánulások tiltását szorgalmazza, akkor itt egy következtetlen magatartásról van szó, s az illető éppen hogy nem liberálisként, hanem konzervatívként viselkedik. Ebben az esetben nem a liberális elvvel vagy eszmével van a baj, hanem az attól (vagy a kárelvtől) való eltéréssel (azaz a sérelemelv figyelembe vételével).
- 4 Még inkább az ateisták, akik akkor is kénytelenek respektussal viseltetni a hívőkkel szemben, amikor az őszinte elmarasztaló véleményük kimondása – melynek része lehet pl. az utálat, viszolygás vagy undor kinyilvánítása – kárt nem okozna. Turgonyi nehezményezi, hogy egyes országokban tiltják a keresztény szimbólumok közterületi megjelenítését. Szerintem a közterületi képi produktumok esetében a „vagy mindent, vagy semmit” álláspont a következetes. Elvileg képviselhető álláspont,

- hogyan legyen szabad efféle képi megjelenítések elhelyezése, de csak abban az esetben, ha bármi és bárminek az ellenkezője is helyet kaphat. Azonban ennek gyakorlati kivitelezése nehézségeit jól illusztrálja pl. az oklahomai eset, amikor – ha jól emlékszem, 2013-ban – a *Satanic Temple* csoport – válaszul a konzervatív keresztények tízparancsolatot illusztráló szoborállítására – kecskekoponyás Baphomet-szobor állítását kezdeményezték a törvényhozás épülete előtt. Minden valószínűség szerint Magyarországon is komoly ellenállásba ütközne egy ilyen terv.
- Sajnos nemcsak az ún. társadalmi normák, hanem még a tételes jog is – Magyarországon is – sok olyan viselkedést szankcionál, amelyben a kárelv szempontjából semmi kivetnivaló nincs. Terjedelmi okokból ezeket most itt nem sorolom, de az egyik legirracionalisabb – politikai misztikának tekinthető – példa erre a Büntető Törvénykönyv 334. § (Ami akkor is abszurd, ha sok más országban is van hasonló tartalmú rendelkezés.) Összességében véve a „tapintat rémuralma” nagyobb súllyal nehezedik a liberálisokra, mint a konzervatívokra.
- 6 Mint a szerző által hivatkozott Deneen is írja: „Rousseau-tól Marxig, John Stuart Milltől Deweyig, Richard Rortyig napjaink transzhumanista filozófusai számos gondolkodó tagadta, hogy az emberi természet változatlan lenne.” (Patrick J. Deneen: *A liberalizmus kudarca*. Budapest, Libri, 2019. 55. o.) Bár Deneen nem egyetértően idézi ezeket a filozófusokat, de felsorolásuk is jelzi, hogy bőven vannak ellenérvek, amelyek nehézséget jelentenek az emberi természet esszencialista felfogása számára.
- 7 Legrosszabbul akkor járna, ha – akár valamilyen betegségben, akár balesetben – meghal. Így a teljes pénze odaveszett. Ha megéri a nyugdíjas kort, akkor – annak függvényében, hogy hány évig él – a pénzének vagy egy részét, vagy az egészt visszakapja. És még ez utóbbi esetben is elvileg csak a *sajátját* kapná vissza. Abban az egy esetben járna jól, ha élettartama meghaladná azt az intervallumot, ameddig tart az az összeg, melyet havi bontásban megkap. És ez a legkevésbé valószínű forgatókönyv.
- 8 Természetesen nemcsak a nyugdíj, hanem sok más „finanszírozható” kapcsán is lehetne hasonló kifogásokat emelni, s folynak is szerteágazó viták arról, hogy mit támogasson az állam (pontosabban, hogy mit legyenek kénytelenek támogatni az adófizetők). Ezzel kapcsolatos állásfoglalás most messze vinne a témától.
- 9 Mint mondtam, megjegyzésem elvi jellegű. Ezért a nyugdíjrendszer esetleges módosításának vagy megszüntetésének technikai kivitelezésével kapcsolatban nincs mondanivalóm. Ami ellen irányul a megjegyzésem, az a nyugdíjrendszer szükségességének evidenciaként való kezelése. Egy másik, hasonló irányultságú könyvben is olvashatjuk: „Az öregeknek eltartókra van szükségük.” (Tóth I. János: *Demográfiai tél*. Budapest, Gondolat, 2021. 265. o.) Az, hogy kiknek mire van szükségük, egy szempont. *Másik* szempont, hogy e szükséglet ki – és milyen mértékben – hajlandó kielégíteni, finanszírozni. Természetesen lehet képviselni efféle altruisztikus álláspontot; én azt akarom hangsúlyozni, hogy ez egyáltalán nem magától értetődő, hanem csak egy lehetséges döntés – végső soron szubjektív preferencia – kérdése.
- 10 Nyilván ez különbözne a Paul Kirchof-féle kultúrállamtól, melyben fontos szerepe van a művészi és vallási tevékenységeknek, mindazonáltal nem feltétlenül igaz, hogy „a kultúrállam néma és cselekvésképtelen lenne”, legfeljebb a hívők és művészetbarátok számára kevésbé lenne komfortos.
- 11 Azt gondolom, hogy Turgonyinak a migráció kérdésében elfoglalt elutasító álláspontja is ilyen jellegű. Meglehetősen tipikus bevándorlás-ellenes hozzáállás a valóban jelentkező nehézségekre, konfliktusokra hivatkozva a *teljes* elutasítás mellett érvelni. Mintha csak a két véglet közül választhatnánk. Pedig lehetségesek köztes megoldások is. Szinte senki sem akar kontrollálatlanul, számolatlanul befogadni bevándorlókat, s ez rendben is van, ez kezelhetetlen lenne. Ez azonban nem jelenti azt, hogy még megfontolás tárgyává sem tegyünk olyan alternatívákat, amely a bevándorlást szigorú szabályokhoz és feltételekhez kötött módon tennék lehetővé, megpróbálva olyan kontroll-mechanizmusokat kidolgozni, amellyel a nemkívánatos következmények elkerülhetők, vagy legalábbis bekövetkezésük valószínűsége minimalizálható. Bár Turgonyi is elismeri, hogy vannak példák a működőképes – súlyos problémákat nem okozó – bevándorlásra is, nem próbálkozik olyan irányú gondolatmenettel, hogy vajon nem lehetne-e bizonyos szelekciós elvek alkalmazásával elkerülni a „mindenkit vagy senkit” dichotómiát.
- 12 A könyv egyik szakaszában szó esik a beszédaktus-elméletek által posztulált „intézményi valóság”-ról. Arról azonban nem, hogy ez is csak egyik *lehetséges* interpretációja az elméletnek. Hogy ezt elfogadjuk-e, az attól függ, hogy realisták vagy antirealisták vagyunk-e a társadalmi „szférát” – ill. társadalmi nyelvet – illetően. Nagyon messzire vezetne, ha ennek a részleteibe most belemennénk, ezért röviden csak annyit, hogy – a szerzővel egyetértésben – én is tarthatatlannak gondolom a természeti világ, az objektív valóság fennállásának tagadását. Azonban egyáltalán nem abszurd tagadni, hogy léteznének társadalmi tények, és egyáltalán létezne olyan, hogy társadalom. A társadalmi nyelv nem tényleír, hanem túlnyomórészt pragmatikai, s az állítólagos társadalmi tények nem egyebek, mint a természet gyakorlati célú interpretációi. A beszédaktus-elmélet nyelvén

- akár azt is lehet mondani, hogy közelebb állnak a performatívumokhoz, mint a konstatívumokhoz, (Esetleg bizonyos kontextusokban lehetnek még közigazgatási *terminus technicusok*.) Mindezt annak tagadásaként mondom, hogy létezne valamiféle specifikus, redukálhatatlan, nem-fizikai – „intézményi” vagy társadalmi – valóságszféra.
- 13 Felvethető, hogy ha az általam kifogásolt következtetéseket azok bizonytalansága és esetlegessége miatt mellőznénk, akkor egyáltalán hogyan lehetne indokolni az individuális szabadságot korlátozó társadalmi intézkedések (tiltások, kényszerek) szükségességét. Azt gondolom, ennek a leginkább megalapozott módja, ha nem társadalomtudományi, hanem természettudományi tézisekre hivatkozunk, s ezek felhasználásával képzett valószínűségi állítások (ill. azok összehasonlítása) révén vonunk le következtetéseket. Természetesen ennek is megvannak a maga nehézségei, kezdve azzal, hogy a valószínűség értelmezésének több módja van forgalomban, s az alkalmazásuk mikéntjéről is vannak viták. Itt most azonban csak azt akarom hangsúlyozni, hogy természettudományos tézisekre hivatkozó módon egy intézkedés szükségessége *sokkal inkább* igazoltá válik, mint társadalomtudományi korrelációkra való hivatkozással. (Nem is beszélve a még társadalomtudományi téziseket *sem* tartalmazó elrugaszkodott, légből kapott feltevésekről, melyek néha alig többek konzervatív riogatásnál.)
- 14 Értelmezhető ez az episztemológiában és nyelvfilozófiában is tárgyalt *vagueness*-probléma egyik eseteként is. Ennek több vetülete is van, s nem csupán a társadalmi nyelvre vonatkozhat, hanem a természeti leírásokra is (azt is mondhatjuk, hogy szinte bármilyenre), ám annak következtében, hogy a társadalmi nyelv komplexebb szint leírásával operál, mint a természeti, ezért úgy vélem, a fogalmak és tézisek homályosságából, elmosódottságából eredő problémák fokozatilag nagyobb mértékben jelennek meg a társadalmi szintű leírások esetében. Mint ahogy a kár és a sérelem (vagy károkozás és sértés) közötti határvonal megvonása egyes – nem egyértelműen egyik vagy másik kategóriába tartozó, „elmosódott” – esetekben csak gyakorlati döntés kérdése lehet. Ám ez nem a kárelvet preferáló álláspont specifikus nehézsége, hanem mindegyiké. Még ha csak annyit akarunk is mondani, hogy „ez és ez” a cselekedet tiltott, mindig lehetnek kétes esetek, melyeknél nem lesz egyértelmű, hogy a tényleges tett az „ez és ez” leírás hatálya alá tartozik-e (adekvát módon vonatkozatható-e rá). A határvonal kisebb-nagyobb mértékben mindig elmosódott, s az életlenség azzal csökkenthető, ha „nagyobb felbontóképességű” – pl. több alesetet megkülönböztető – elméletet (s ahhoz tartozó terminológiát) alkotunk. (Ennek kidolgozása további részproblémákat is felvet, de ezekbe most nem érdemes belemenni.)
- 15 Szerinte mikor is kell korlátozni a szabadságot? Ha veszélyezteti a társadalom fennmaradását. Pontosan mikor veszélyezteti? A hipotetikus következményláncolatok felvázolásában nyomát sem találjuk annak a pontosságnak, amit a liberális elméletet kritizálva megkövetel.
- 16 Egyetértek a szerzővel abban, hogy nincs túl nagy jelentősége annak, metől és meddig beszélhetünk liberalizmusról vagy konzervativizmusról. Mint írja, az általa kifejtetteket is nevezhetjük konzervativizmusnak vagy javított liberalizmusnak egyaránt. Mivel ezeknek a címkéknek a pontos használati módját nem tudjuk szükséges és elégséges feltételekkel körülbástyázni, ezért fentebb én is egy „jaza”, nagy általánosságban vett értelemben használom a kifejezéseket, félretéve azt, hogy lehetségesek olyan értelmezések, amelyekre nem vonatkozatható.
- 17 A magyar filozófiatörténetből jellemző példa a materializmus világszűzítő hatásáról: „meg vagyok győződve, hogy biztosabb halál-ok alig képzelhető, mint az anyagelvi felfogás: mihelyt ez egyetemessé lesz, mihelyt az egész nemet megragadja, elpusztulása [...] bizonyosnak mondható” (Greguss Ágost: *A materializmus hatásairól*. Pest, Szent István Társulat, 1859. 32. o. (Hasonló következményekkel rémítget egyes írásaiban Brassai Sámuel is.)
- 18 Márkus György: Miért nincs hermeneutikája a természettudományoknak? In. Ropolyi-Kiss-Schwendtner (szerk.): *Hermeneutika és a természettudományok*. Budapest, Áron, 2001. 441. o.
- 19 Nem állítom azt, hogy ez más típusú – hétköznapi, filozófiai vagy akár tudományos – szövegekre egyáltalán nem érvényes, de azt igen, hogy kevésbé. (Itt most eltekintek attól, hogy a (szubsztantív) vallási állításokat nem hamisaknak, hanem értelmetleneknek tartom.)
- 20 David Benatar: *Better Never to Have Been*. Oxford University Press, 2006. 221–223. o.
- 21 Heller Ágnes: Elmélkedés a hiszékenységről. *Magyar Tudomány*, 1997/8. 972. o.
- 22 Matt Ridley: *Az erény eredete*. Budapest, Akadémiai, 2011. 188. o.
- 23 Buda Péter: *Víz és bor. Népszava*, 2007.03.13.
- 24 Emile M. Cioran: *A bomlás kézikönyve*. Budapest, Atlantisz, 1999. 103. o.
- 25 Tóth I. János: *Demográfiai tél*. Budapest, Gondolat, 2021. 127. o.
- 26 I. m. 265. o.
- 27 Henry T. Terry: Negligence. *Harvard Law Review*. 39. 1915. 40–50. o. Igaz, hogy Terry ezt a paternalizmus témakörének tárgyalása során fejt ki, de úgy gondolom, hogy maga az elv – a több szempont esetenként eltérően súlyozott figyelembe vétele – más, vagy általánosabb kérdések tárgyalása során is alkalmazható (szükséges módosításokkal).

A Pars pro toto könyvsorozat eddig megjelent köteteiről

A Magyar Művészeti Akadémia (MMA) Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézete és az MMA Kiadó közös sorozata a hazai filozófiai és esztétikai fősorban nem jelen levő, vagy kevésbé hangsúlyosan tárgyalt, ugyanakkor nemzetközileg ismert és hivatkozott gondolkodók életművébe nyújt betekintést. Az esztétikától a politikai gondolkodáson át a teológiáig számos területet átfogó, különböző nemzetiségű szerzők tollából született munkákban közös, hogy már kérdésfelvetéseikkel is jó értelemben provokálnak és gondolkodásra készítenek.

Megjelent kötetek

2019:

Roger Scruton: A szépről

A nemrég elhunyt, Magyarországon is népszerű és olvasott brit filozófus könyve nagy ívű vállalkozás, hiszen olyan kérdésekre keresi a választ (mi a szépség, hogyan fedezhetjük fel, milyen szerepe van kultúránkban, stb.), melyek az emberi gondolkodást évezredek óta izgatják és fogva tartják.

Fordította: Orosz István

2020-as megjelenések:

Russell Kirk: Amerika brit kultúrája

Az Egyesült Államok egyik legjelentősebb, iskolateremtő konzervatív gondolkodójának kötete aligha lehetne aktuálisabb, mint éppen most, amikor az USA-ban zajló ideológiai háború és kultúrharc egyre mélyülni látszik. Gördülékeny és lényeglátó történeti áttekintésében Kirk meggyőzően mutatja be, hogy hazája nem válhatott volna azzá a világhatalommá, aminek ismerjük, ha nem a brit gondolkodás határozta volna meg politikai intézményrendszerének alapjait.

Fordította: Pásztor Péter

Jean-Luc Nancy: Noli me tangere

A Noli me tangere – Ne érints engem – az Újszövetség különleges jelenete, amely az érintés tilalmát állítja elénk. A szerző azt az izgalmas kérdést járja körül, hogyan értelmezhető a jelenet és a „feltámadás”, amelyet hírül ad. Elemzése abból indul ki, hogy a festők, akik vászonra vitték, mit láttatnak a nézővel a két szereplő: Jézus és Mária testének egymás felé közeledésében, egymáshoz érésében és eltávolodásában.

Fordította: Kiss Gabriella

Thomas Leddy: Rendkívüli és mindennapi

Lehet-e művészi értéket tulajdonítani egy hétköznapi matrac-cserének? Mi számít szépnek a távol-keleti kultúrákban, és értelmezhető-e esztétikai tapasztalatként az, amit egyesek a mániás depresszió vagy az LSD hatására átélnek? Miről árulkodik a klassz vagy éppen a bájos fogalma? Thomas Leddy könyve gördülékeny és érdekesítő kalandozásra hív a hétköznapiakban rejtőző esztétikai tapasztalatok felfedezésére.

Fordította: Pápay György

Tomáš Kulka: Giccs és művészet

A giccs becsapós fogalom: szinte mindenki képes felismerni, ám annál nagyobb kihívás lényegének szabatos meghatározására. A kötet szerzője erre tesz kísérletet, komoly elméleti háttértudás birtokában, ugyanakkor közérthető, olvasóbarát módon, többféle területet (irodalom, képzőművészet, zene, film) hasonlítva össze. De nem arról van szó csupán, hogy a magas ízlés nevében jól elveri a port a giccses alkotásokon, hanem azt is megmutatja, milyen szempontok jönnek szóba, ha a művészi alkotások fel- és elismerése a célunk.

Fordította: Pálfalusi Zsolt

2021-es megjelenések:

Iris Murdoch: A jó uralma

Az angol szerzőt regényíróként ismeri a szélesebb közönség, valamint egy róla készült életrajzi film is hozzájárult ismertségéhez. Iris Murdoch ugyanakkor filozófusként talán maradandóbb nyomot hagyott, mint irodalmárként vagy kulturális ikonként. Végre a magyar olvasók is megismerhetik legfontosabb bölceleti munkáját, mely jelentős hozzájárulás a huszadik századi morálfilozófiához.

Fordította: Lautner Péter és Réthy Zsolt

Michał Paweł Markowski: A kíváncsiság anatómiája

Az egyik legmeghatározóbb lengyel irodalomtudós és esszéista hazájában mára már klasszikussá vált tanulmánykötete úgy szolgáltat termékeny szempontokat a huszadik század végére egyre elmélyülő identitásválságok értelmezéséhez, hogy közben a szellem történetének kevésbé szem előtt levő fejezeteit is feltárja. Így a ritkaságok gyűjteményétől az analom kultúrtörténetén át a miszticizmus és a nyelv viszonyának boncolgatásáig számos izgalmas szellemi kalandot kínál az olvasó számára.

Fordította: Szathmáry István

Jan Patočka: Platón és Európa

A *Platón és Európa* a szerző legfontosabbnak számító műve, mely a saját otthonában, illegálisan tartott előadásainak a gyűjteménye. A munka első alkalommal jelenik meg magyar nyelven.

„Bizonyos körülmények között az ember képes lenne arra, hogy legalább az emberi világot tegye az igazság és az igazságosság világává. Hogy ezt mi módon lehet elérni – épp ez a lélek gondozásának a tárgya. [...] És ebben az értelemben igyekszem majd bemutatni önöknek, hogy Európa ebből a motívumból, a lélek gondozásából született meg Európaként, és azért szűnt meg az lenni, mert elfeledkezett erről.”

Fordította: Varga György

Martha C. Nussbaum: Költői igazságszolgáltatás

Az érzelmek állítólag rossz tanácsadók, különösen ha összetett erkölcsi vagy jogi kérdésekben kell döntéseket hoznunk. De vajon így van ez? Valóban hasznosabb útmutatással szolgálnak ilyenkor a szikár és távolságtartó értekezések, mint az elbeszélések, amelyek érzelmeink széles skáláját hozzák működésbe, így készítetve bennünket együttérzésre mások iránt?

Martha C. Nussbaum (1947) korunk egyik legismertebb amerikai morál- és jogfilozófusa amellet érvel, hogy az irodalmi képzelet híján az ész gyakran vak marad

a társadalmi igazságtalanságra és az emberi szenvedésre. Charles Dickens, Richard Wright és E. M. Forster regényeinek értelmezésén keresztül pedig arra is rámutat, milyen változásokat hozhat a képzelőerő e fajtájának használata olyan területeken, mint az etika, a döntésmélet vagy akár az igazságszolgáltatás.

Fordította: Pápay György

2022-es megjelenések:

Karen Sztjepanjan: Shakespeare, Bahtyin és Dosztojevszkij

A monográfia a hazai és a külföldi irodalomtudományban először veti össze a nagy angol drámaíró és az orosz szerző teljes művészi hagyatékát, beleértve Dosztojevszkij leveleit, jegyzetfüzeteit és publicisztikáját is.

Fordította: Gyürky Kata

Előkészületben

Noël Carroll: Tömegművészet

Életünket átszövik a populáris művészet termékei, és nem kevesen akadnak, akiknek ez az elsődleges, sőt egyetlen kapcsolata a művészettel. Előremutató munkájában Carroll többek között arra mutat rá, miért ítélik meg tévesen a filozófusok a tömegművészetet, és annak kapcsolatát az érzelmeikkel.

Boris Groys: A művészet ereje

Az egyik legismertebb kortárs filozófus tanulmánykötetében elsősorban a művészet és a hatalom összetett viszonyát járja körül, miközben a kortárs művészeti ipar jelenségeinek is kiemelt figyelmet szentel, de szóba kerül a terrorizmus és a művészet kapcsolata, valamint a tömegturizmus jelenségének esztétikai következményei is.

Lengyel hétköznapiak az 1980-as évek elején. A Szolidaritás naplója

Talán a közelmúlt lengyelországi eseményeivel foglalkozó magyar történészek számára és a politika iránt érdeklődőknek jelenthet forrásanyagot a néhány évvel ezelőtt nyomdai napvilágot látott *Együtt egyedül. A Szolidaritás naplója* címet viselő vaskos kötet, Karol Sauerland munkája, amely a történészeknek értékes – bár naplószerű, de nem könnyed olvasmány – forrás és dokumentumanyag, a politika iránt érdeklődőknek viszont az olvasáshoz alaposan fel kell eleveníteniük a 30-40 évvel ezelőtti lengyel eseményeket. Azonban mindenki számára igen értékes „időutazás” Sauerland naplója, hiszen az ember emlékezete nem végtelen, ráadásul az elmúlt négy évtized történései bővelkednek nagy történelmi fordulatokban, örökidőkre tervezett birodalmak és rendszerek váratlan összeomlásaival, sok-sok pirruszi győzelemmel, amikor a győztes igazából vesztes lett. Ez vonatkozik a lengyelországi szovjet- és rendszerellenes mozgalmakra, az 1950-es évektől – benne az 1956. évi júniusi poznańi felkeléssel – 1990-ig, a lengyel rendszerváltoztatás kezdetéig. Ebben a négy évtizedben a legdrámaibb küzdelmet a Szolidaritás (Solidarność) vállalta magára és vívta meg, közben évekre a föld alá kényszerítették. Talán sokan emlékeznek az 1980-as években a szocialista Lengyelországban megfordult magyarok közül arra, hogy látható helyeken ott volt a betű alján a horogba végződő nagy P betű, a földalatti Szolidaritás jele, a törhetetlenség és a győzelem szimbóluma. A hatalom időről időre lefestette ezeket, de újból felfestették, végül már nem törődtek vele.

A könyv szerzője, Karol Sauerland 1936-ban született a moszkvai Lux Szállóban, a Szovjetunióba emigrált német kommunisták lakhelyén. Szülei kommunisták voltak, 1933-ban menekültek el a már hitleri Németországból. Kötelességutadból vagy megélhetési lehetőséget keresve vállaltak szerepet a Komintern szervezetében, amely a szovjet kommunista ideológiai irányzat támogatását célzó, az európai emigráns kommunistákat összefogó nemzetközi intézmény volt. Ettől függetlenül a sztálini tisztogatások a Komintern is elérték, Sauerland apját is ismeretlen helyre hurcolták, még 1936-ban meggyilkolták, de a családja csak 1963-ban tudta meg a tényeket. Anyjával együtt csak nehézségek árán tudott a Német Demokratikus Köztársaságban letelepedni, ahol filozófiai és matematikai tanulmányokat folytatott, házasság révén lengyel állampolgár lett, s az elsők között csatlakozott a Szolidaritáshoz, amelynek tevékenységét követte nyomon naplójában.

Mielőtt betekintenénk a közel 500 oldalas, több nyelvre lefordított munkába, érdemes vázlatosan áttekinteni a Szolidaritás történetét, a megszületésétől a hatalomra kerülés időpontjáig.

1980. augusztus 31-én a gdański hajógyárban Lech Wałęsa – augusztus 14-től a hajógyáriak és tengeremléki munkások sztrájkbizottságának elnöke – és Mieczysław Jagielski miniszterelnök-helyettes aláírta a sztrájkbizottság által megfogalmazott követeléseket, amelyek páratlanok voltak a szocialista blokkon belül és még Moszkva is – igaz, taktikai okok miatt – „rábólintott”. Egy hosszú ellenállási folyamat végét és egy újabb küzdelem kezdetét jelentette e pillanat, amelynek igazi lezárása a lengyel rendszerváltozáshoz vezetett. A megegyezés nemcsak a munka világában garantált jogokat, többek között méltányosabb jövedelmet, jobb közellátást a sztrájkolóknak, de

olyan érdekvédelmi szakszervezetet hívott életre, amely független lett a munkaadóktól, egységbe tömörítette a szovjetellenes értelmiséget és munkásságot. A mozgalom élére egy addig ismeretlen villanszerelőt, Lech Wałęsát választották. A hatalom szinte az utolsó pillanatig ingadozott az erőszakos megoldás és a megegyezés között, hiszen 1956-tól Lengyelországban – kisebb-nagyobb szünetekkel – egymást követték a „rendszerellenes megmozdulások”. Mindez hol értelmiségi lázadásokban, hol sztrájkokban, munkabeszüntetésekben öltött testet. Sorra buktak meg a lengyel vezetők. A működő hatalom támaszát az ott állomásozó szovjet hadsereg és a belbiztonsági erők jelentették. A megmozdulások mindig szovjetellenességbe torkolltak, viszont Moszkva és a lengyel kommunista rendszer óvakodott a „határozott fellépéstől”, mert ez lengyel földön óhatatlanul polgárháborúhoz vezetett volna.

1980 augusztusában Moszkva „többször is meggondolta” a lengyelországi beavatkozást, hiszen 1979 karácsonyán a szovjet hadsereg megszállta Afganisztánt és beláthatatlan ideig tartó fegyveres konfliktusba keveredett az afgánokkal, miközben a nyugati országok – tiltakozásuk jeleként – bojkottálták a moszkvai olimpiát. Egy lengyel polgárháború – mégha képtelenen is – kétfrontos viszályba sodorhatta volna a szovjetvezetést, Moszkva megegyezésre szólította fel a lengyel kormányt. A józan döntést sürgette az is, hogy egész Lengyelország sztrájkban állt, a lengyel lakosság zöme a gdańskiak mellett sorakozott fel. Így 1980. augusztus 29-én a Lengyel Egyesült Munkáspárt és a lengyel kormány vezetése a tárgyalások lezárása mellett döntött, és augusztus 31-én megszületett a tárgyaló felek között a megegyezés és a dokumentumok aláírása.

Gdańsk közel három évtizede a szovjetellenes és a kommunista rendszer elleni megmozdulások egyik központja volt. Szerepe volt a sztálinista vezetés bukásában, majd a Gomułka-féle „daróckommunizmus” ellentmondásainak feltárásában, hiszen a nagy ígérek nem teljesültek, az elégedetlenkedőkre fegyveres belbiztonsági katonaságot és rendőroket vezényeltek. Gomułka bukásában már szerepet játszott, hogy a külön utakon járó értelmiség és munkásság egymásra talált. A gazdasági és a társadalomban feszülő ellentéteket nem oldotta meg az, hogy Gomułka helyébe Edward Giereket választották, ami ugyan egy „palotaforradalomnak” tűnt, de egy olyan folyamatot indított el, amikor a kommunista rendszer vonult védekezésbe.

Edward Gierek évtizede ugyan hozott néhány látványos életszínvonalbeli eredményt, kisebb-nagyobb – országon belüli – gazdasági szerkezeti változtatást vezetett be, de ugyanakkor elindult Lengyelország külföld felé történő eladósodása, miközben az ellenkezők bíróság elé és börtönbe kerültek. Gierek tisztába volt a helyzettel, 1971-ben – egy moszkvai látogatásakor – a következőket mondta Brezsnyevnek: „... most már nyugalom van, de olyan az ország, mint egy puskaporos hordó.” Az 1970-es évek közepétől folyamatos lett a sztrájk, megsokszorozódtak a bírósági perek, a bebörtönözöttek családjainak megsegítésére akciókat szerveztek, megalakult a Munkásvédő Bizottság (Komitet Obrony Robotników – KOR), amely új korszakot nyitott a lengyel ellenzéki mozgalmak történetében. A szervezethez tartozó ügyvédek sikeresen védtek a bíróság elé állított munkásokat, kiadták a Robotnik (Munkás) c. lapot, amely címében kötődött a szocialista hagyományokhoz és Piłsudskihoz. A legerősebb szervezet Gdańskban működött, ahol a Szakszervezet vezetőjének Lech Wałęsa munkást választották, aki, mielőtt elbocsátották, villanszerelőként dolgozott a Lenin Hajógyárban. Ebben a forrongó-elégedetlen hangulatban választották meg 1978. október 16-án Rómában Karol Wojtyła krakkói érseket II. János Pál néven pápává.

Lengyelországban a politikai helyzet nem változott, fokozódott a feszültség, 1980.

augusztus 11-én Gdańskban elkezdődött a sztrájk, 1980. augusztus 31-én – az aláírt megegyezés nyomán – a kormány szabadon engedte az ellenzéki foglyokat, szeptember 3-ig aláírták az összes sztrájkbizottsággal a megegyezéseket, szeptember 4-én lemondott Edward Gierek, ami a vég kezdetét, a klasszikus, szovjet típusú szocializmus bukását jelezte.

1980. szeptember 17-én Gdańskban – legalább 3 millió embert képviselő – 30 szervezet találkozóján egy egységes országos szervezet megalapítása mellett döntöttek, amely a Szolidaritás Független Önigazgató Szakszervezet nevet vette fel. A Szolidaritás tömörítette a csatlakozó szervezeteket, működése kötelező érvényű alapszabályzaton alapult. Felállították az Országos Koordináló Bizottságot, amelynek elnöke a karizmatikus Wałęsa lett. A lengyel párt- és állami vezetők – Moszkvával egyetértésben – úgy vélték, hogy a megkötött egyezményt nem kell betartani, csak „átmeneti állapotban” vannak. Először a Szolidaritás bírósági bejegyzését lassították, az állami vezetést militarizálni – a legfontosabb párt- és társadalmi szervezetek élére katonai személyeket választottak – kezdték, a bíróság a Szolidaritás alapszabályzatában ellentmondásokat „fedezett fel”, s nem akarta elismerni a sztrájkjogot, az államhatalom viszont el akarta ismertetni a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezető szerepét, a Szolidaritás szervezetét be akarták „sorolni” a hatalom engedelmes struktúrájába. 1980. október 3-án országos figyelmeztető sztrájk robbant ki, a kormány a hadsereg bevetésén gondolkodott. A sztrájk után a bíróság – változatlan szöveggel – bejegyezte a Szolidaritást. Az ellenzéki szervezetek sorra megalakultak, Moszkva határozott lépéseket követelt, miközben a kormány nem tudta elszánni magát semmire. Az egész ország „ellenzékké” vált, a választási törvény megváltoztatását és szabad választást követelt, az egyház a Szolidaritás mellé állt, a kormány tekintélye mélypontra süllyedt. 1981 februárjában a kormány élére Jaruzelski tábornokot nevezték ki, két helyettese, három minisztere és több kormányhivatal vezetője tábornok lett, a vajdasági vezetők is katonák lettek. A helyzet rendezésére Jaruzelski 90 napot kért, és tárgyalásokat folytatott Wałęsával a gdański egyezmény végrehajtásáról.

A Jaruzelski-kormány semmit nem oldott meg: kritikussá vált az élelmiszer- és energiaellátás, jelentős tömegek menekültek külföldre, a kormány különleges felhatalmazásokat kért a parlamenttől, amit a Szolidaritás ellenzett. 1981. december 12-ről 13-ára virradó éjjel a kormány rendkívüli állapotot hirdetett, a hadsereg megszállta a középületeket, a rendőrség letartóztatta a Szolidaritás összes vezetőjét és tisztségviselőjét, a hatalmat a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa gyakorolta, megkezdődött az általános tisztogatás az állami és helyi közigazgatásban. Általános sztrájk robbant ki. A föld alá kényszerített Szolidaritás szervezte a sztrájkokat és az ellenállás összes megmozdulását. A hatalom egyre inkább reménytelen helyzetbe került, a gazdaság összeomlott, a kölcsönök kölcsönéből fizették a lengyel állam külföldi adóságait, II. János Pál pápa két (1983 és 1987) lengyelországi látogatása csak az ellenzéket erősítette, és valóban az egyház töltötte be a közvetítő szerepet a lengyel kormány és a Szolidaritás között. Jaruzelski tábornok – hogy szalonképessé tegye a kormányt – Messnernek, majd Rakowskinak adta át a miniszterelnöki tisztséget, míg maga államfővé választotta magát. 1987. októberben ismét megalakult a Szolidaritás Országos Végrehajtó Bizottsága, ami egy kicsit az ellenkormány szerepét töltötte be. A gazdasági helyzet olyan mélypontra volt, hogy a vezetés nagy sztrájkot kiváltó áremeléseket hajtott végre. 1988 decemberében megalakult az összes lengyel ellenzéki szervezetet tömörítő Állampolgári Bizottság, amivel a kormánynak is tárgyalnia kellett. A királyi palotában megtartott ún. kerekasztal-tárgyaláson megszületett (1989.

április 5.) egyezmény szerint a lengyel kormány az általános választáson átengedte a parlamenti helyek 33%-át, ami a szenátusban nem volt érvényes. A választáson az 560 főből álló parlamentben a Szolidaritás 260 helyet szerzett, amely az új kormány élére a Szolidaritás jelöltjét, Tadeusz Mazowieckit választotta. A lengyel történelem nagy szakasza végleg lezárult, a győztes Szolidaritás betöltötte szerepét, ami a független lengyel állam megteremtését eredményezte.

A több mint egy évtizedet átölelő napló jelentős lapalji jegyzetapparátussal rendelkezik, részben a naplóban szereplők életrajzi adatait közli, illetve az egyes események körülményeit körvonalazza. Ez a rész főleg a magyar olvasókat segíti. Mint mindennek, ennek a könyvnek is története van. Erről a szerző a könyv bevezetőjében ír: „Valamikor 1980 őszén, ahogyan a Szolidaritás a lengyel közéletben egyre nagyobb jelentőségűvé vált, elhatároztam, hogy naplót fogok vezetni. A lengyelországi életet akartam megragadni benne, ahogyan én láttam, de azt is, amit csak hallottam, mégha esetleg csupán pletyka volt is. Tulajdonképpen afféle éjszakai napló volt ez, mindig lefekvés előtt, vagyis éjfél körül ültem le, hogy leírjam, mit tartottam aznap lényegesnek. Amikor a Jaruzelski-féle társaság 1981. december 23-án a Szolidaritás felszámolása érdekében bevezette a hadiállapotot, elhagytam a lakásomat, hogy másutt várjam ki, mi fog történni. Az a hír járta, hogy rajta vagyok az internálандók listáján. [...] Ettől kezdve minden egyes leírt lapot eltüntettem a lakásomból. Jól tettem, mert a lengyel titkosszolgálat emberei végül tényleg házkutatást tartottak nálam, de a naplóm nem került kezükbe. [...] A napló csak a rendszerváltás után került vissza hozzám. Nélküle nem tudnám már azt az időszakot visszaidézni magamban.

Minden annyira új volt, amit ebben az időszakban átéltem. Egy ország békés módon próbált megszabadulni az olyan rendszertől, amit népessége legnagyobb része idegennek, kívülről rákényszerítettnek érzett. A kísérlet elsöre ugyan nem sikerült, de mégis olyan körülményekkel járt, amelyek a mából visszatekintve korszakalkotóak voltak. Ez a békés, tizenhat hónapig tartó forradalom nagyban hozzájárult a szovjetrendszer bukásához. Még akkor is, ha a végeredmény más lett, mint amit Lengyelországban 1980-ban és 1981-ben az emberek elképzelték.”

Meg kell jegyeznünk, hogy Karol Sauerland könyve nem könnyű olvasmány, hiszen hatalmas adattömeggel állunk szemben, de a napló minden egyes bejegyzése az akkori lengyel hétköznapok hangulatát, feszültségeit és félelmeit idézi meg.

(Sauerland Karol: Együtt egyedül. A Szolidaritás naplója. Budapest, 2015, A Közép-és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 456 p.)

Stephanie Hare

A mesterséges intelligencia térnyerésével sokat nyerhet Nagy-Britannia – de csak ha jól csinálják!

Ez az izgalmas ipari előrelépés új munkahelyeket teremt majd – főként, ha az etikát helyezzük a középpontjába

Könnüátsiklaniajójá hírekfeletta világvágyjáról és a megélhetési költségek emelkedéséről szóló tudósítások közepette, hogy egyebet ne említsünk. Mindenesetre van valami, ami jól alakul az Egyesült Királyságban. 2022. február elején bejelentette a kormány, hogy 23 millió fontot ruház be a mesterséges intelligenciához (MI) szükséges készségek fejlesztésére, és akár 2000 ösztöndíjat is létrehozhat Anglia-szerte. Ez átképzési tanfolyamok finanszírozását fogja szolgálni ún. „nem STEM-szakos” – azaz nem természettudományos, műszaki, mérnöki vagy matematikai (science, technology, engineering, mathematics) végzettséggel rendelkezők számára. „Mindez egy kevésbé homogén csoportot fog vonzani – magyarázza Tabitha Goldstaub, a kormány MI-tanácsának elnöke és az Alan Turing Intézet tanácsadója – ami azt jelenti, hogy az Egyesült Királyság MI-ökoszisztémájának előnyére fognak válni a különböző háttérrel, látásmóddal és életpaszttal rendelkező diplomások.”

Ez az oktatás és a lehetőségek kiterjesztését célzó beruházás csak egyike a tízéves MI-stratégia keretében tett számos lépésnek, amely Nagy-Britanniát világszínre szeretné tenni a mesterséges intelligencia terén. Nem mi vagyunk az egyetlenek; amint azt a Gazdaságfejlesztési Szervezet (OECD) MI-grafikonos összefoglalója mutatja, sok más ország is szemtől szembe vetett ugyanerre a helyre. A verseny élvonalai, az Egyesült Államok és Kína nagyobb népességűek

és több forrással rendelkeznek, az Európai Unió pedig figyelemre méltó eredményeket ért el az általános adatvédelmi normák és szabályok meghatározásában. Bármilyen kevés a remény arra, hogy lépést tartsunk, az Egyesült Királyságnak legalább meg kell találni a módját, hogy erején felül teljesítsen.

A jelek ígéretesnek tűnnek. A mesterséges intelligencia térnyerése megállíthatatlan a gazdaságunkban. A Tech Nation szerint több mint 1300 MI-cég van az Egyesült Királyságban. Kormányzati megbízásból készült és 2022 januárjában közzétett kutatási eredmények szerint az Egyesült Királyságban a vállalkozások csak 2020-ban körülbelül 63 milliárd fontot költöttek MI-technológiára és azzal kapcsolatos munkára. Ez a szám 2040-re várhatóan több mint 200 milliárd fontra rúg majd, amikor az előrejelzések szerint több mint 1,3 millió brit vállalkozás fog mesterséges intelligenciát használni. Még ha ez így is van, ahhoz, hogy a lehető legtöbbet hozzuk ki az így kínálkozó lehetőségekből – és hogy megértsük a veszélyeket –, fel kell fejlesztenünk munkaerőnk oktatását és képzését. Ez nem lesz egyszerű dolog, mert a mesterséges intelligenciát nagy csinnadratta és vegyes hírek veszik körbe. Annak függvényében, hogy ki beszél róla, az MI „mélyrehatóbb változást fog hozni, mint a tűz vagy az elektromosság” (Sundar Pichai, a Google vezérigazgatója), „az emberiség végét fogja jelenteni” (Stephen Hawking professzor) vagy segít bennünket abban, hogy „kíméljük a környezetet, gyógyítsuk a betegségeket és jobban megismerjük a világegyetemet” (Demis Hassabis, a londoni székhelyű DeepMind MI-cég megalapítója).

Néhány MI-kutató óvatosabb hangot üt meg, és azzal érvel, hogy a mesterséges intelligencia pusztán „szteroidokról készült statisztika” (az MI és az oknyomozó újságírás kapcsolatát kutató Dr Meredith Broussard), illetve „se nem mesterséges, se nem intelligens” (Dr Kate Crawford író és

kutató). Valamennyien egyetértnek abban, hogy a mesterséges intelligencia átformálja azt, ahogy dolgozunk, élünk, háborúzunk, sőt még azt is, hogy mit jelent embernek lenni, mint ahogy azt Stuart Russell professzor a BBC Reith Lectures című sorozatának 2021. decemberi előadásában kifejtette.

Miközben ott lebeg előttünk a cél, hogy világszerte legyünk az MI terén, az Egyesült Királyság kettős választásra kényszerül: vagy a stratégiánk középpontjába helyezzük az etikát vagy meghagyjuk lehetőségként – amelyet, legjobb esetben, csak úgy kívülről aggatunk rá. Ez nem az etikátlan és az etikus magatartás közti választás; inkább azt a félmelvet tükrözi, hogy a szabályozással nő az innováció elfojtásának kockázata, különösen, ha más országok nem az etikát helyezik előtérbe a mesterséges intelligenciához való hozzáállásukban.

Az etika azonban többet jelent törvényeknél és szabályozásoknál, azok betartásánál és az ellenőrzési listáknál. Annak a világnak a megtervezéséről szól, amelyben élni akarunk. Ahogy Sir Tim Berners-Lee, a világháló megalkotója 2018-ban rávilágított: „Amikor a rendszert tervezük, a társadalmat tervezzük... Semmi sem magától értetődő. Úgy kell mindent közzétenni ott, mint amiről úgy gondoljuk, hogy jó ötlet lesz majd társadalmunk alkotórészeként.” Berners-Lee ismételten megelőzte korát. Új szerep jelenik meg társadalmunkban: a technológiai eticistáé. Még körvonalazódik: műszaki szakember lenne, aki az etika szakterületén dolgozik vagy eticista, aki műszaki szakterületen? Hívhatja-e magát bárki technológiai eticistának vagy csakis felkentek nyerhetik el a pozíciót?

Ahelyett, hogy arra összpontosítanánk, hogy kicsodák a technológiai eticisták, inkább azt gondoljuk végig, hogy mit csinálnak. Lehetséges, hogy jogi, adattudományi, tervezési vagy filozófiai képzést kaptak, vagy művésznek, illetve formatervezőnek tanultak. Alkalmazhatók egyetemeken (és nem csak a filozófiai és számítástechnikai tanszékeken), vagy dolgozhatnak agytrösztöknél, civil szervezetekben, magáncégeknél vagy bármely állami hivatalban. Új jelentést adhatnak a meglévő – például kutatói, szoftverfejlesztői és

projektmenedzseri – szerepköröknek. Vagy új feladataik lehetnek, például felelős AI-vezető, algoritmus-jelentéskészítő vagy a mesterséges intelligencia eticistája.

Naponta azért dolgoznak, hogy az Egyesült Királyság valamennyi állampolgára számára elérhetővé tegyék a kormányzati oldalakat, vagy hogy rákényszerítsék a kormányt azoknak az algoritmusoknak a felfedésére, amelyekkel az a fogyatékos embereket mint juttatásokat kihasználó csalókat azonosítja be, miközben kimerítő vizsgálatoknak és hónapokig húzódozó hivatali eljárásoknak veti őket alá. Nyílt forráskódú hírszerzési vizsgálatokat folytatnak bűnözéssel, terrorizmussal és emberi jogi visszaélésekkel kapcsolatban, vagy javítják az egészségügyi ellátást, illetve védik a gyermekeket az online térben. Működnek a virtuális és a kiterjesztett valóságban, továbbá építik a metaverzumot – és figyelmeztetnek rá.

A világ vezető technológiai eticistái közül néhányan az Egyesült Királyságban tanultak vagy képezték magukat, illetve most is itt élnek vagy dolgoznak. Ez azt az egyedülálló lehetőséget kínálja, hogy támaszkodjunk tehetségükre annak érdekében, hogy az etika beépüljön mesterségesintelligencia-stratégiánkba, hogy ne szabadon választható tárgyként vagy külső kötöttségként kezeljük. Többről van itt szó, mint a tananyag újratervezéséről vagy új munkavégzési módokról. A jövő megteremtése forog kockán.

(The Guardian)

Peter Rose

Az Australian Book Review interjúja Mary Beard ókortörténésszel

Mary Beard a világ egyik vezető klasszika-filológusa és kulturális kommentátora. A Cambridge-i Egyetemen az antik irodalom professzora, legutóbb megjelent könyve a *Twelve Caesars* ("Tizenkét császár", 2021).

Ha bármerre elmehetne holnap, hová menne és miért?

Ennek nagyon sajátos kicsengése van, ahogy közeledünk ahhoz, ami sokunk reménye szerint a covid-járvány végének eleje lesz. Alig várom, hogy visszamehessek Rómába. Jelenleg egy olyan, a római császárokról szóló könyvön dolgozom, amely teljesen más, mint a *Twelve Caesars*; magára az antik világra tekintek vissza és inkább arra összpontosítok, hogy valójában milyen volt számukra az élet: mit csináltak egész nap, stb. Ezért nagyon szeretnék hamarosan újra eljutni Tivoliba, Hadrianus villájába.

Hogyan képzeled a poklot?

Mint amikor egy gyalogtúrán vagyok!

Mit tart a leginkább meglepő erénynek?

Ez csak az „őszinteség” lehet. Nem arról van szó, hogy a „kétszínűség” mint olyat támogatnám, de nem tetszik, ahogyan rosszízi érvekkel vagdalkozunk büntetlenül azon az alapon, hogy őszintén beszélünk!

Mi a kedvenc filmje?

Rendszerint az utolsó, amelyik tetszett. De ha úgy kellene választanom, hogy mit vinnék magammal egy „lakatlan szigetre”, némi érzélgősséget megengedve, azt hiszem, a *Casablancát* választanám.

És a kedvenc könyve?

Hát ez már igazán lehetetlen kérdés!

Nevezzen meg három embert, akivel a legszívesebben vacsorázna együtt.

Attól tartok, hogy csak a kíváncsiság hajtana (valószínűleg rémes este lenne, és az etikett szempontjából történe néhány furcsaság az asztalnál): [meghívnám] Boudicát, a híres királynőt, aki fellázadt a rómaiak ellen; a feminista Mary Wollstonecraftot; és bármelyik római rabszolgát, akit rá lehetne venni, hogy eljöjjön, és a saját szemszögéből beszéljen az ókori világról.

Melyik az a szó, amelyet a leginkább nem kedvel, és melyiket szeretné újra látni a közhasználatban?

Ki nem állhatom a „*woke*” szót, akár elismerőleg, akár sértésként használják (bár a teljes igazság kedvéért megjegyzendő, hogy én magam is használom!) Visszahoznám a Vitellius római császár nevéből származó „vitelliusi” melléknevet egy különösen pazar lakoma értelmében.

Ki a kedvenc szerzője?

Túl sokan lennének ahhoz, hogy felsoroljam őket. De nagyon is tudatában vagyok annak, hogy Róma világának vonzereje a Kr. u. II. században élt történész, Tacitus olvasása közben éreztem rá, aki a korai római császárságot elemezte. Élénken emlékszem, hogy középiskolás koromban olvastam apósáról írt életrajzát (*Iulius Agricola életrajza*). Ott Róma egyik ellenségének a szájába adja a szavakat annak a leírására, hogy milyen hatással volt a római hódítás a leigázottakra: „pusztaságot teremtenek – írta – és békének mondják”. Nem hiszem, hogy bárki jobban összefoglalta volna a birodalmak lényegét.

És ki a kedvenc irodalmi hőse vagy hősnője?

Gyerekkorom óta nagy kedvencem Jane Eyre. Megtanított rá, hogy csodáljam a rugalmasságot, miközben fanyarul mosolygunk.

Milyen tulajdonságot csodál leginkább egy íróban?

Azt a végtelen óvatosságot, amellyel a szavakkal bánnak. Csodálom az olyan írást, ahol minden szó a helyén van, és ahol a próza „működik”, akár papíron van, akár felolvassuk. Ehhez idő kell. (Nem hiszem, hogy a jó írás bármikor is gyorsan születne.) Nézzük meg Philip Pullmant vagy Chimamanda Ngozi Adichie-t, ha szeretné megérteni, mire gondolok.

Melyik könyv volt a legnagyobb hatással Önre fiatalokorában?

Egyetemista koromban Moses Finley könyvei megtanítottak arra, hogy lehetséges az ókori világgal foglalkozni, és politikailag elkötelezettnek lenni.

Nevezzen meg egy korábbi irodalmi példaképet vagy hatást, akit már nem csodál többé – vagy fordítva!

Régebben nagyon szerettem Iris Murdoch regényeit. Nem mintha már nem csodálnám többé őket, de magamat nem csodálom, hogy annyira tetszettek. Túl sok házasságtöréses sztori a felső tízezer életéből.

Van kedvenc podcastja?

Van néhány nagyszerű történelmi podcast: Dan Snow *History Hit*-je (‘Történelmi találat’), vagy Tom Holland és Dominic Sandbrook *The Rest Is History* (‘A többi már a történelem’) című sorozata.

Mi akadályozza az írásban, ha egyáltalán akadályozza valami?

A Twitter és az e-mail. Nagyon könnyen elterelődik a figyelmem.

Milyen tulajdonságokat keres egy kritikusban, és kiket szeret olvasni?

Szakértelmet és szellemességet. Szeretem bennük, hogy többet látnak bele egy könyvbe vagy vele kapcsolatban, mint én. Van jó néhány kritikus, akiket elolvasnék, függetlenül attól, hogy miről írnak. Ferdinand Mount az egyik.

Milyennek találja a szerkesztőkkel való munkát?

Nagyon hálás vagyok azoknak a szerkesztőknek, akikkel együtt dolgoztam. Sok tévedéstől és helytelenségtől mentettek meg.

Mit gondol az írófesztiválokról?

Sok fesztiválon nagyon jól éreztem magam – minél kevésbé előkelőek, annál jobban tetszenek.

Megbecsülik a művészeket a társadalomban?

Megbecsülik? Igen. Anyagiilag is? Nem.

Mín dolgozik jelenleg?

Az S.P.Q.R., Az ókori Róma története (afféle) folytatását írom. A könyv kissé továbbviszi a történetet, de sokkal lényegre törőbb módon tekint a római császár alakjára (amivel az S.P.Q.R.-ban nem sokat foglalkoztam). Próbálok elrugaszkodni a szokásos életrajzi formától, amikor egyik uralkodó követi a másikat, anekdotába illő sajátosságokkal. Azt vizsgálom, hogy általában mivel volt jellemezhető egy-egy császár uralkodása.

(Australian Book Review)

AJ Naddaff

A „kultúra városa”: a libanoni színész új szerepet talál magának a színházak újjáélesztőjeként

Kasszem Isztanbouli színész és rendező áll annak a törekvésnek az élén, amely Libanon elhagyott színházait akarja helyreállítani, és az ország arcukat akarja újratereíteni a vallási megosztottság és erőszak ellenében. Legutóbbi

projektje, a Cinema Empire (‘Mozibirodalom’), az öt történelmi mozi közül az utolsó az egykoron számos mozival büszkélkedő Tripoliban.

A spriccelő víz hangja hallatszik, ahogy az udvart locsolják a gyéren megvilágított Empire mozi falai között a Libanon északi részén fekvő Tripoliban. Egy málladozó falú helyiségben, amely valamikor a jegypénztár volt, egy férfi rozsdás csavarok és anyák közt keresgél, míg a mellette lévő csarnokban egy asszony a port törli le a tükrökről. A helyreállítás vezetője Kasszem Isztanbouli színész és rendező, aki Libanon-szerte ismert színházi munkájáról. Csapata – amely szíriai, palesztin, libanoni és bangladesi származásúakból áll – hetente több alkalommal három órát utazik az ország déli részén lévő lakhelyéről, hogy rendbehozza-javítgassa ezt az évtizedek óta elhagyatott, 1940-es évek elejéről származó épületet. A 2022 februárjában indult helyreállítási projekt a maga nemében az első a sok viszontagságot látott Tripoliban, Libanon második legnagyobb városában, amely az utóbbi években gyakran híresült el a vallási és egyéb zavargásokról. „Mi azt próbáljuk elmondani, hogy Tripoli a kultúra és a művészet városa” – nyilatkozta Isztanbouli. – Ha megnyitunk egy mozit vagy egy színházat, az emberek ellátogatnak ide. De ha fegyvert adunk a kezükbe, akkor természetesen lövöldözni kezdenek, és megölik egymást” – tette hozzá.

Libanon-szerte Tripoli művészettörténetét többnyire a múltból maradt ereklyének tekintik, amelyet beárnyékol a szegénység, a korrupció és a migráció. Tripoli azonban különösen régre visszanyúló hagyományokkal rendelkezik a mozgókép világában; valamikor 35 filmszínházzal dicsekedhetett, köztük Libanon első mozijával.

A Cinema Empire az utolsó a tripoli al Tall téren álló öt történelmi mozi közül, amelyek egy óratorony köré épültek, amelyet II. Abdul Hamid oszmán szultán adományából építettek a huszadik század elején. A mozi 1988-ban bezárta kapuit, ahogy hatalmas mozi-komplexumok nyíltak a bevásárlóközpontokban, és az otthoni videózás egyre népszerűbbé vált.

Isztanbouli, aki a Tiro Association for Arts (Tiro Művészeti Egyesület) alapítója a délen fekvő Türosz (Szúr) városában, ott helyben már színházzá, illetve filmes helyszínné alakított három elhagyott mozit. A 2018 elején felújított türoszi Rivoli Színházhoz igen hasonlóan Isztanbouli arra törekszik, hogy az Empire-t többcélú helyszínné alakítsa át, amely nemcsak művészeti fesztiváloknak és daraboknak ad otthont, hanem egy könyvtárnak, egy vizuális művészeti stúdióknak és műhelyeknek is. Ez nem kis feladat ma, tekintettel a gazdaság megnyomorított állapotára, továbbá a tényre, hogy a lakosság több mint 80%-a szegénységben él. Tripoli már akkor is Libanon legszegényebb városának számított, mielőtt a pénzügyi válság a jelenlegi hanyatláshoz vezetett volna – szenvedett a kormány hanyag hozzáállásától és a beruházások hiányától. Ez a város az illegális migráció fő kiindulópontjának számít egy ideje, ahol a libanoniak most ugyanazt a bizonytalan utat követik, mint a polgárháború elől menekülő síretek, hogy a Földközi-tengeren keresztül próbálják elérni Európát.

A rendező projektjét villanszerelő apja ihlette, aki délen filmszínházak javítási munkálataival foglalkozott, illetve nagyapja, aki tengerész volt és *hakawati* – piros fezt viselő mesemondó, aki Türosz régi kávéházaiban népmesékkal szórakoztatta hallgatóságát. „Ez a projekt sokat fog lendíteni gazdaságilag a városban. Turistákat vonz majd ide, és megváltoztatja a híret” – mondta Isztanbouli. Charles Hayek történész és környezetvédő szerint Isztanbouli projektje többet jelent majd a negatív megítélés pusztá leküzdésénél. „Kasszem a műemlék-épületek egyikét próbálja megmenteni és életet lehelni belé.”

Az elmúlt évtizedben Tripoli építészeti örökségének nagy részét – különösen az al Tall tér környékén – átadta az enyészetnek. Az 1975–1990-es polgárháború előtt a tér legrégebbi mozija, az Inja, egykor idevonzotta az arab világ két legnagyobb zenei hírességét: Umm Kalthoumot és Mohamed Abdel Wahabot. Ezt az épületet mára lerombolták, és egy parkolóház áll a helyén.

A helyreállításához szükséges pénzek előteremtéséhez Isztanbouli társult a holland DOEN ('Tenni') kultúrát, befogadást és környezetvédelmet támogató alapítvánnyal és a dán, emberijog-védőket támogató EMHRF Euro-mediterrán Alapítvány alapítvánnyal. A magántulajdonostól származó moziszerződés öt évre szól, és Isztanbouli úgy reméli, hogy hat hónapon belül hivatalosan is megnyithatja kapuit.

Egyik délután Isztanbouli próbálta bevezetni a színjátszásba azokat az önkénteseket, akik már végeztek a javításokkal. „Tegyel úgy, mintha egy állat lennél – mondta egy nőnek, aki utána kijelentette, hogy ő panda. – Most azt szeretném, hogy megküzdj egy kutyával... Ki akar kutya lenni?” – kérdezte Isztanbouli. Maha Amin, az egyik türoszi segítő, aki délelőtt a port törölgette a tükrökről, most pedig a színpadon állt, soha nem gondolt arra, hogy valaha szerepeljen, nemhogy Tripoliba látogasson. „Abban a környezetben, ahol mi élünk, nem elfogadható egy magam korabeli nő számára, hogy ezt tegye – meséli a gyógypedagógus. Amin asszony eredetileg azért ment az Isztanbouli által rendbetett Rivoli Színházba, hogy beírassa hét unokáját, de végül maga is ott ragadt. „Különösen a mai nehéz időkben az embereknek szükségük van arra, hogy fellélegezzenek és kifejezhessék magukat – mondta az asszony. – Itt a színpadon egy hosszú, munkás nap után képes vagyok azt mondani, amit akarok, és mindezt teljes szabadsággal tehetem.”

(The Christian Science Monitor)

David Chaffetz

Temesvári Oszmán: *Prisoner of the Infidels: The Memoir of an Ottoman Muslim in Seventeenth-Century Europe* (A hitetlenek foglya: Egy oszmán muszlim emlékiratai a 17. században, Giancarlo Casale (ford., szerk.), University of California Press, 2021. szeptember, 197 oldal)

Az Ázsiát felfedező európaiak tollából származó bőséges irodalom ellenpontjaként az olvasóknak számos, ázsiaiak által Európából írt beszámolóhoz is hozzáférésük van. Ezek az írások tükröt tartanak szerzőik elé, akik – öntudatlanul – sokat elárulnak saját társadalmukról. Mehmed Effendi, XV. Lajos udvarának első török nagykövete azt írta *A hitetlenek paradicsoma* című művében, hogy Franciaországot a nők irányítják, felfedve ezáltal a hárem hatalma miatt érzett oszmán szorongást. Az iráni látogatók *A perzsa hercegek rezidenciájának elbeszélésében* arról számoltak be, hogy Nagy-Britannia királyának, IV. Vilmosnak az udvarában józan egyszerűség uralkodik a Pávatrón ragyogásához képest. A Kádzsár hercegek azon tűnődtek, hogy Irán vajon mennyi ideig képes fenntartani nagyhatalmi státuszát Vilmos nemzetének takarékos boltosaival szemben.

Ezek a munkák nagyobb haszonnal lennének forgathatók, ha inkább az írók kulturális és politikai érdeklődését akarnánk megismerni, semmint műveik tárgyát. *A hitetlenek foglya*, Temesvári Oszmán Aga (1671–1725) emlékiratai ezeknek a „vizontlátogatásoknak” az egyik leghíresebb példája. Noha Oszmán története izgalmasabb, mint a legtöbb írás, furcsa módon kevés betekintést nyújt a 17. századi oszmán gondolkodásba.

Oszmán az osztrák sereg fogságába esik; az utóbbinak az oszmán hatalom 1683-as bécsi ostromot követő összeomlása után sikerül előrenyomulnia. A tizenéves fiú katonáskodó-földbirtokos családból származik a (mai Romániában lévő) Bánát etnikailag vegyes vidékéről, és nagyfokú testi és lelki ellenálló-képességgel van megáldva – számos alkalommal ennek köszönheti az életét. Ebben a korszakban a hadseregek nemcsak foglyaikkal, hanem a saját soraikban lévőekkel is szörnyű kegyetlenséggel bántak. Oszmán egyszer sorsára hagyják egy trágyakupacon, hogy ott haljon meg. Eközben az örök saját, hasmenéstől legyengült bajtársukat is ott „felejtették” egy nem túl mélyre ásott sírban, ahonnan az később kimenekült,

csak hogy később börtönnel jutalmazták érte. Az Oszmán által álélt sok viszontagság Primo Levi Auschwitz-túlélő *Ember ez?* című visszaemlékezésének leghátborzongatóbb fejezeteire emlékeztet. Oszmán kísérlete, hogy a határon át oszmán területekre meneküljön vissza, a mai menekültek kétségbeesett kísérleteit idézik, hogy Európába jussanak: lélekvesztőkön utaznak, embercsempészek csapják be őket vagy rablás és gyilkosság áldozataivá válnak.

Oszmán sorsa azonban az opera buffák számos epizódjára vagy a 18. századi ír szélhámos és kalandor, Barry Lyndon hőstetteire is emlékeztet. Fialat lányok – illetve egy fiú – próbálják megfosztani szüzességétől. A hírhedt bécsi éjszakai életben a társak kocsmái verekedésekbe rángatják bele. Bár kerüli a sertéshúst, borivó képessége miatt néha a Dunába ugorva kellett menekülnie. Ki kell tanulnia a cukrászságot egy hercegnő parancsára. Küszködve cipeli egy túlsúlyos *Hofkriegsrat* – udvari haditanácsos – gyaloghintóját. A véletlenek sajátos összejátszásainak sorozatával van dolgunk. Az Oszmán kifosztó rablókat később megtalálják, és akasztófára küldik őket. Ez történetesen kétszer fordul elő 12 év leforgása alatt, ami kissé nehezen hihető.

Az évtizedekkel később felidézett részletek összegyűjtését egy tapasztalt regényíró is megírígyelhetné. Valójában, a könyv pikareszk elbeszélő stílusa olyan szórakoztató, hogy ha nem lenne ott a tényleges kézirat a British Múzeumban, joggal gondolhatnánk pusztán csak modern álnévnek az Oszmán nevet. Oszmán tényleg 17. századi oszmán lenne? Igen, de nem úgy, ahogy mi ismerjük [a korszakot].

Oszmán nem az Edirnéhez, Szalonikihez vagy Isztambulhoz hasonló, híres oszmán városok egyikéből származik. Leszámítva a sertéshússal szembeni ellenérzését, Oszmán balkáni szomszédaira emlékeztet; az oszmán törökön kívül folyékonyan beszél még oláhlul (románul) és szerbül. Megtanul egy keveset magyarul, nagyrészt nyomdafestéket nem tűrő kifejezéseket, de aztán elsajátítja a németet,

annak írott és társalgási változatát egyaránt. Saját írásaiban nem lelhető fel az oszmán prózát jellemző cirkalmas perzsa retorika. Tiszt és földesúr fiaként több közös vonása van osztrák uraival, mint azokkal a szerbekkel és magyarokkal, akiknek földjein át menekül. Ez lehetővé teszi számára, hogy egyre inkább beférközzön a Habsburg udvari nemesség kegyeibe. Feljebbvalói egyre kérlelik, hogy keresztelkedjen meg, hogy így még tovább segíthessék felemelkedésében. Néha Mozart *Figarójára* emlékeztet bennünket. De vajon tényleg annyira meglepő Oszmánt ennyire asszimilálódva látni egy kultúrához, hogy már nem is tűnik számunkra oszmánnak? Ő nem a Fényes Porta selyemkaftános udvaronca, hanem európai muszlim. Könyve egy olyan iszlámhoz szól, amely évszázados együttélés során hozzáidomult egy másik kultúrához.

Oszmán aga akkor írta emlékiratait, amikor magas rangú dragománként (keleti tolmácsként) dolgozott és néhány korábbi osztrák feljebbvalójával együttműködve határproblémákat próbált megoldani. Kéziratáról nem készült másolat, és úgy tűnik, nem sok visszhangja volt a későbbi, Európáról szóló oszmán tanulmányokban. Német tudósok vásárolták meg a dedikált kéziratot, majd idővel a British Library-nek adományozták. 1954-ben megjelent egy német fordítás, 1998-ban pedig egy francia változat. A szerbek, horvátok és magyarok a német fordítás alapján készült kiadásokat olvashatnak. Oszmán életének angol változata kissé megkétszerezve lát napvilágot. Giancarlo Casale fordító munkájának nagy érdeme a bő jegyzetanyag, különösen ott, ahol Oszmán poliglottként használja a balkáni nyelveket. Casale számos, jelentős történelmi alakot is kikutat, akikkel Oszmán – Forest Gump módjára – futólag kapcsolatba kerül. Az olvasóknak bizonyára nagy örömet fog okozni Oszmán aga őszinte hangú és izgalmas története Casale műveltségével ötvözve.

(Asian Review of Books)

Ani Kokobobo¹

Hogyan olvassunk Dosztojevszkij és Tolsztojt Oroszország Ukrajna ellen vívott háborúja alatt?

Olyasvalakiként, aki orosz irodalmat tanít, nem tudom megállni, hogy a világot ne ennek az országnak a regényein, novelláin, versein és drámáin keresztül nézzem, még olyan időkben is, amikor az orosz kultúra termékeit világszerte eltörlésre ítélik. Miközben az orosz hadsereg pusztító erőszakselekmények sorozatát követi el Ukrajnában, természetességgel merül fel az igény annak megvitatására, hogy mihez kezdjünk az orosz irodalommal. Nem aggódom amiatt, hogy valaha is eltörlésre kellene ítélnünk az igazán értékes művészetet. A maradandó irodalmi művek részben azért maradandók, mert elég tág értelmezést engednek meg, hogy kritikus szemmel olvassuk őket a jelen viszontagságokkal szembeállítva. Számos nagy orosz irodalmi alkotás esetében érvelhetnénk így, de minthogy Lev Tolsztoj és Fjodor Dosztojevszkij műveivel foglalkozom, Oroszország leghíresebb irodalmi „termékeit” venném szemügyre.

A második világháború után Theodore Adorno a holokausztot a nyugati kultúrára és filozófiára mért mélységes csapásként írta le, elmenve egészen annak megkérdőjelezéséig, hogy az ember egyáltalán képes-e „élni Auschwitz után”. Ezt a holokauszt legsajátosabb összefüggéseiből született elgondolást nem kellene elsietve alkalmazni a jelenre. Adorno erkölcsi példáját követve eltűnődöm, hogy vajon – Mariupol városának kegyetlen lebombázása, a bucsai utcákon látható rémtettek, továbbá a Harkovban, Mikolajevben, Kijevben és sok más helyen elkövetett szörnyűségek után – az erőszak általában való elítélésének meg kellene-e változtatnia az olvasói hozzáállást a nagy orosz szerzők esetében.

Nézzünk szembe tiszta fejjel a szenvedéssel

¹ Ani Kokobobo a Kansasi Egyetem szláv nyelvek és irodalmak tanszékének docense és tanszékvezetője, ahol orosz irodalmat és kultúrát tanít.

Miután Dosztojevszkij megtudta, hogy Ivan Turgenyev író az utolsó percben elfordította a fejét, amikor egy ember kivégzését nézte, egyértelművé tette saját álláspontját: „[A] föld színén élő emberi lénynek nincs joga elfordulnia attól, ami a földön történik, és figyelmen kívül hagyja azt, és erről magasabb rendű erkölcsi parancsok szólnak.” Látván egy mariupoli színház romjait, hallván, hogy a mariupoli polgárok éheznek az orosz tűzérési csapások miatt, elgondolkozom azon, hogy Dosztojevszkij – aki különösen a gyerekek szenvedésének kérdésére összpontosított átható erkölcsi szigorral *A Karamazov testvérek* című regényében (1880) – milyen választ adott volna az orosz hadsereg légicsapásaira, amelyek egy olyan színházat értek, ahol gyerekek húzódtak menedékbe. A „gyerekek” szó hatalmas betűkkel volt kiírva a színház előtti járdára, hogy a magasból is lehessen látni. Nem lehetett félreérteni, hogy kik tartózkodtak odabenn. Ivan Karamazov, *A Karamazov testvérek* főhőse, sokkal inkább az erkölcsi felelősségre vonás kérdéseire koncentrált, semmint a keresztény elfogadásra, a megbocsátásra vagy kiengesztelődésre. A beszélgetések során Ivan rendre olyan gyerekek példáját hozza fel, akiket bántalmaztak, és arra szólítja fel a többieket, hogy ismerjék el a körükben zajló kegyetlenségeket. Elszántan törekszik arra, hogy megtorlást találjon. Dosztojevszkij minden bizonnyal a mariupoli gyerekek szánszándékkal történő bombázását illetően sem tudott volna szemet hunyni. Esetleg képes lett volna az orosz erkölcsiségről alkotott víziót megvédeni, míg ártatlan polgári lakosokat – férfiakat, nőket és gyerekeket – lát holtan heverni Bucsa utcáin?

Ugyanakkor az olvasó nem hagyhatja figyelmen kívül Dosztojevszkij árnyoldalait és az nézeteit az oroszok rendkívüliségéről. Ezek a dogmatikus elképzelések az orosz nagyságról és Oroszország messianisztikus küldetéséről egy tágabb értelemben vett ideológiával állnak összefüggésben, amely a múltban Oroszország gyarmati küldetésstudatát táplálta, illetve a jelen orosz külpolitikát, amely maga erőszakosságában mutatkozik meg most Ukrajnában.

Dosztojevszkij mindazonáltal nagyszerű humanista gondolkodó is volt, aki ezt az orosz nagyságról szóló vízióját az oroszok szenvedésével és hitével kapcsolta össze. Az emberi szenvedés lelki értékének meglátása talán természetes következmény volt egy olyan ember esetében, akit öt évre Szibériába küldtek pusztán azért, mert egy ellenzéki, szocialista olvasókör tagja volt. Dosztojevszkij „növekedett” szenvedése által, de természetesen nem olyan mértékben, hogy elfogadja az államilag pénzelt terrort. Vajon elfogadná-e Putyin Oroszország-vízióját egy olyan szerző, aki 1866-ban megjelent *Bűn és bűnhődés* című regényében gyöttrő részletességgel magyarázza el, hogy miként szenved meg a gyilkos a gyilkosságot – aki elmondja, hogy amikor valaki kiolt egy életet, önmaga egy részét is megöli? Mindent összevéve, visszahökölne és fellázadna-e Oroszország legnagyobb metafizikai lázadója az Ukrajnában elkövetett orosz kegyetlenkedések ellen? Remélem, igen, ahogy számos kortárs orosz író teszi. A Kreml dogmái azonban mindent áthatnak, és sok orosz elfogadja őket. Sokan pedig elfordítják a fejüket.

Tolsztoj útja a pacifizmusig

Egyetlen orosz író sem képes olyan szívemarkolóan ábrázolni a háborút, mint Tolsztoj, Oroszország leghíresebb, egykori katonából lett pacifistája. Utolsó művében, a *Hadzi Murat*ban, amely Oroszország észak-kaukázusi gyarmati törekvéseit veszi górcső alá, Tolsztoj bemutatta, hogy az értelmetlen orosz erőszak egy csecsen faluval szemben miként váltott ki azonnali gyűlöletet az oroszok iránt.

Tolsztoj legnagyobb szabású, az orosz hadviselésről szóló műve a *Háború és béke*, amely regényt az oroszok hagyományosan a nagy háborúk idején – köztük a második világháború alatt is – olvasták. A *Háború és béke*ben Tolsztoj azt állítja, hogy az orosz katonaság erkölcsi állapota jelenti a győzelem kulcsát. Legnagyobb valószínűséggel azok a csaták végződnek győzelemmel, amelyek védekező jellegűek, ahol a katonák megértik, hogy miért harcolnak, és hogy mit védenek a harcukkal: az otthonukat.

Még így is képes átadni a fiatal orosz katonák megrázó élményeit, akik a harctéren közvetlenül szembekerülnek a halál és a pusztítás eszközeivel. Belevesznek zászlóaljuk tömegébe, de egyetlenegy veszteség is megsemmisítőleg hat a családokra, akik várják, hogy fiaik épségben visszatérjenek.

A *Háború és béke* megjelenése után Tolsztoj nyilvánosan elítélt számos orosz katonai akciót. Az 1878-ban megjelent *Anna Karenina* utolsó részét eredetileg azért nem adták ki, mert az bírálta Oroszországnak az orosz–török háborúban tanúsított magatartását. Tolsztoj regénybeli alteregója, Konsztantyin Levin „gyilkosságnak” nevezi az orosz beavatkozást a háborúba, és helyteleníti, hogy belerángatták az orosz embereket.

„Az emberek feláldozzák magukat és mindig készek feláldozni magukat a lelki üdvösségükért, de nem a gyilkosságért” – mondja. 1904-ben Tolsztoj nyilvános levélben ítélte el az orosz–japán háborút, amelyet néha Oroszország Ukrajna ellen vívott háborújával hasonlítottak össze. „Már megint háború van – írta. – Megint senki által nem kívánt, teljesen indokolatlan szenvedés; megint család, megint a férfiak egyetemes elbutítása és lealjasítása.” Szinte halljuk, ahogy esszéjének címét – *Térjetelek meg!* – kiabálja honfitársainak.

Tolsztoj egyik leghíresebb pacifista írásában, az 1900-ban megjelent *Ne ölj* című esszéjében jövőbe látó módon diagnosztizálta a mai Oroszország problémáját. „A nemzetek nyomorúságát nem egyes személyek okozzák, hanem a Társadalom sajátos rendje, amelyben az emberek annyira össze vannak kötve, hogy mindannyian néhány ember, vagy gyakrabban egyetlen ember hatalmában találják magukat: egy ilyen ember annyira kifograt magából természetellenes helyzete a sors és milliók életének uraként, hogy állandóan beteges lelkiállapotban van, és állandóan meglehetősen nagyzási hóbortlól szenved.”²

A cselekvés fontossága

Ha Dosztojevszkij ahhoz ragaszkodott, hogy ne fordítsuk el tekintetünket, akkor Tolsztojról inkább az mondható el, hogy szerinte annak alapján kell

cselekednünk, amit látunk. Az 1891–92-es orosz éhínség alatt népkonyhákat állított fel, hogy segítsen éhező honfitársainak, akiket magukra hagyott az orosz kormány. Azon dolgozott, hogy segítsen orosz katonáknak elkerülni az Orosz Birodalom hadseregébe való besorozást, olyan bebörtönzött katonákat látogatott meg és támogatót, akik nem akartak harcolni. 1899-ben eladta utolsó regényét, a *Feltámadást*, hogy segítsen Kanadába emigrálni a doukhobor (a ’lélek harcosai’) orosz keresztény szektának, hogy ne kelljen harcolniuk az orosz seregben.

Ezeknek az íróknak nem sok közül van a jelenleg zajló háborúhoz. Nem tudják meg nem történtté tenni vagy enyhíteni az orosz hadsereg ukrainai akciót. De valamilyen szinten beleágyazódtak az orosz kultúra szövetébe, és nem mindegy, hogy ma mit olvasunk ki könyveikből. Nem azért, mert az orosz irodalom bármit is meg tud magyarázni abból, ami történik, mert nem képes erre. Hanem azért, mert – ahogy Szerhij Zsadan ukrán író 2022 márciusában írta – Oroszország ukrainai háborúja vereséget jelent Oroszország nagy humanista hagyománya számára.

Miközben ez a kultúra az ukránokat válogatás nélkül lebombázó és lemészároló orosz hadsereggel küzd, Oroszország nagy szerzőit kritikus szemmel lehet és kell olvasni, egyetlen égető kérdést szem előtt tartva: hogyan állítsuk meg az erőszakot. Alekszej Navalnyij orosz ellenzéki vezető 2022. márciusi bírósági tárgyalása során megjegyezte, hogy Tolsztoj arra buzdította honfitársait, hogy küzdjenek a despotikus uralom és a háború ellen is, mert az egyik lehetővé teszi a másikat.

Alevtina Kakhidze ukrán képzőművész pedig a *Háború és békét* idézte képregényszerű naplójának 2022. februári bejegyzésében.

„Én olvastam a nyavalyás irodalmatokat – írta. – De úgy látszik, Putyin nem, ti pedig már elfelejtettétek.”

(*The Conversation*)

2 Az idézett részlet a fordító saját fordítása.

Kate Viner

Az Observer álláspontja Németországnak az ukrajnai háborúra adott válaszát illetően

Az Observer vezércikke

A német félénkség hátterében legalább annyira áll az önérték, mint az óvatosság

Napokkal azt követően, hogy Oroszország megkezdte Ukrajna lerohanását, Olaf Scholz maga is bombát robbantott. A német kancellár a Bundestag rendkívüli ülésén beszédet mondván kijelentette, hogy kormánya 100 milliárd euróval (84 milliárd font) fogja növelni a védelmi kiadásokat, leállítja az Oroszországból érkező, nagy értékű Északi Áramlat-2 földgázvezeték, és Ukrajna megsegítése érdekében visszavon egy régóta fennálló tilalmat, mi szerint nem szállít fegyvereket konfliktuszónákba.

A „forradalomnak” nevezett sokkoló bejelentéseket annak bizonyítékeként értékelték, hogy Németország, és különösen Scholz balközép szociáldemokrata pártja (SPD) véglegesen elfordul a [második világ] háború utáni pacifista hagyományaitól. Azt a tényt, hogy Scholz ígéretet tett arra, hogy teljesíti azt a NATO-nak tett kötelezettségét, hogy a GDP 2%-át védelmi kiadásokra költi, további bizonyítékként említették arra, hogy történelmi jelentőségű változás megy végbe Berlin gondolkodásában a világban betöltött szerepét illetően.

Az ebből adódó – Washingtonban, Londonban és Varsóban érzékelhető – saját maguk önelégült vállon veregetésével határos elégedettség még fokozta az ezt követő német vita az Oroszországgal való bánásmódról. A bal- és jobboldal vezető személyiségei egyaránt elismerték, hogy a Moszkvával való kiegyezést célzó posztsovjet politika, amely az SPD híres hidegháborús *Ostpolitik*ájában gyökerezik, alapvetően elhibázott elgondolásokra épült.

Miközben milliók menekülnek el Ukrajnából a kíméletlen bombázások elől, és megdönthetetlen bizonyítékok kerülnek elő a Vlagyimir Putyin csapatai által elkövetett

háborús bűnökről, széles körben elfogadottá vált az a megváltozott nézet, hogy Oroszország nem kezelhető normális országként, amellyel le lehet ülni a szokott módon tárgyalni. Ugyanakkor Scholz forradalmi lelkesedése alábbhagyni látszik.

Heves kritikákat váltott ki a nyugati partnerek, és nem utolsósorban Volodimir Zelenszkij ukrán elnök részéről, hogy Németország nem hajlandó haladéktalanul szankcionálni az orosz olaj- és gázexportot, amelyetől a német ipar és a háztartások továbbra is nagymértékben függenek. A befolyásos amerikai hírmagyarázó, Paul Krugman kemény szavakkal illette Németországot: azzal vádolta, hogy „Putyin segítője” és „hogy bűnrészes a tömeggyilkosságban”.

A bírálók hevesen vitatják Scholz és az ipari vezetők azon állításait, miszerint egy energiaügyi embargó többet ártana Európának, mint Oroszországnak, és gazdasági válságba taszítaná Németországot. Olyan tanulmányokra hivatkoznak, amelyek szerint a negatív hatás kezelhető lenne, és csak rövid ideig tartana. Egy 2022. április közepén készült jelentésében a Bundesbank mégis arra figyelmeztetett, hogy egy embargó 2%-kal zsugorítaná Németország gazdaságát és 5%-os termeléseszköket idézne elő.

Scholzot külföldön és saját koalícióján belül is támadások érik, mivel állítólag lefaragott az Ukrajnába küldendő nehézfegyver-utánpótlásból. A *Bild* újság arról tudósított április 3. hetében, hogy a Kijevnek felajánlandó német gyártmányú fegyverek 15 típusát – köztük Leopard-tankokat – tartalmazó listát háromra csökkentette a kancellária, mielőtt átadták volna Ukrajnának. Zelenszkij ezt követő kéréseit figyelmen kívül hagyták, írja a *Bild*.

Egyes brit médiaforrások ráhatására Boris Johnson is azok közé tartozik, akik Németországot arra sürgetik, hogy tegyen még nagyobb erőfeszítéseket. Továbbá gonosz erők lépnek működésbe. A közelmúltbeli támadások részben a jobboldal zsigerből jövő német- és EU-ellenességét is tükrözik, amelyek régi sérelmekből és rivalizálásból fakadnak. Donald

Trump, aki hírhedten ellenségesen viszonyult Scholz elődjéhez, Angela Merkelhez, gyakran engedett meg magának gyalázkodó szavakat Berlinnel kapcsolatban.

Bár azt is meg kell jegyezni, hogy Németország *Wandel durch Handel* (változás a kereskedelmen keresztül) politikája romokban hever Ukrajna lerohanása óta. Kétségtelen, hogy vége a harminc éve tartó, 1991 utáni időszaknak, amikor Németország virágzott az olcsó energiának köszönhetően, miközben diplomatai barátságot színlelt Putyin iránt. Továbbá az is bizonyos, hogy Németországot hidegzuhanyként érte a geopolitikai ébredés.

Berlin nem bírhatja ki többé szélesebb körű vezetői felelőssége alól, különösen az európai biztonság terén.

Ezeknek az ügyeknek a szorításában Scholz azt nyilatkozta, hogy legnagyobb félelme az Oroszországgal szembeni atomháború. „Minden tőlem telhető megteszek, hogy elkerüljük a háború egy harmadik világháborúhoz vezető kiterjedését” – mondta. Ez kifejezetten észszerűnek hangzik. De lehetséges, hogy túlzott óvatosságról és önös érdekekről van szó – és Scholz messze van a helyes egyensúly megtalálásától.

(The Guardian)

E SZÁMUNK SZERZŐI

Ádám Péter műfordító, újságíró esszéista, Budapest

Holovicz Attila filozófia PhD; Miskolc

Jakabffy Éva Zoé filozófus, pszichológus, műfordító, tudományos publicista, Budapest

dr. Kapronczay Károly egyetemi tanár, történész, az MTA doktora, Budapest

dr. Kaszás Nikoletta egyetemi docens, Pannon Egyetem, Nagykanizsa

dr. Keller Krisztina egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

Knausz Livia Nagykanizsai Szakmai Vizsgaközpont, vizsgaközpont-vezető, Nagykanizsa

dr. Kovács László habilitált egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem,

Társadalomtudományi Kar, Savaria Gazdálkodástudományi Tanszék, Szombathely

Kovács Dávid történész, KRE BTK egyetemi docens, Budapest

Kövecses László doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Lányi Gusztáv pszichológus, Budapest

Osztovíts András egyetemi tanár, KRE, Budapest

Szathmáry István szerkesztő, grafikus, Budapest

Varga M. János, az Innsbrucki Egyetem emeritusz professzora, Balatonfüred

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Dr. Osztoivits András</i> : Bírószágok válaszüton – tradíció vagy megújulás?	1
<i>Ádám Péter</i> : Tocqueville, a szociológus	12

SZÁZADOK

<i>Kövecses László</i> : Nemzetépítő felekezetek Közép-Európában	18
<i>Kovács Dávid</i> : Művészetfelfogás és kultúrkritika az Egész ígészetében	24
<i>Lányi Gusztáv</i> : Békecsászár/király és/vagy alkalmatlan politikai vezető? Történelmi-szociálpszichológiai elemzés IV. Károlyról	32
<i>Varga M. János</i> : Kilenc magyar „politikai fogoly” sorsa a hitleri Németország „munkatáborában”	53

MŰHELY

<i>Jakabffy Éva</i> : „A filozófia 1900-as pillanata” Zalai Béla és William James gondolatainak tükrében (1. rész).	63
<i>Dr. Keller Krisztina – Dr. Tóth-Kaszás Nikoletta – Dr. Kovács László – Knausz Lívia</i> : Másképp látják-e a különböző generációk egy magyar középváros élhetőségét?	78

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Holovicz Attila</i> : A <i>Természetjogállam</i> ról. Kritikai megjegyzések Turgonyi Zoltán könyve kapcsán.	96
<i>Szathmáry István</i> : A Pars pro toto könyvsorozat eddig megjelent köteteiről.	111
<i>Kapronczay Károly</i> : Lengyel hétköznapiak az 1980-as évek elején. A Szolidaritás naplója	114

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Stephanie Hare</i> : A mesterséges intelligencia térnyerésével sokat nyerhet Nagy-Britannia – de csak ha jól csinálják! (118) <i>Peter Rose</i> : Az <i>Australian Book Review</i> interjúja Mary Beard ókortörténésszel (119) <i>AJ Naddaff</i> : A „kultúra városa”: a libanoni színész új szerepet talál magának a színházak újjáélesztőjeként (121) <i>David Chaffetz</i> : Temesvári Oszmán: Prisoner of the Infidels: The Memoir of an Ottoman Muslim in Seventeenth-Century Europe (A hitetlenek foglya: Egy oszmán muszlim emlékiratai a 17. században, Giancarlo Casale [ford., szerk.], University of California Press, 2021. szeptember, 197 oldal) (122) <i>Ani Kokobobo</i> : Hogyan olvassunk Dosztojevszkijt és Tolsztojt Oroszország Ukrajna ellen vívott háborúja alatt? (124) <i>Kate Viner</i> : Az Observer álláspontja Németországnak az ukrajnai háborúra adott válaszát illetően (127)	
--	--

KÉPEK

Károlyi András grafikái (23, 52, 77, 113)

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2022. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 39 960 Ft helyett 28 080 Ft

Fél évre: 20 760 Ft helyett 14 850 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 30 240 Ft helyett 22 680 Ft

Fél évre: 15 900 Ft helyett 12 240 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 30 240 Ft helyett 22 680 Ft

Fél évre: 15 660 Ft helyett 12 240 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 19 440 Ft helyett 12 960 Ft

Fél évre: 9960 Ft helyett 6840 Ft

Akciónk a 2022. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A Valóság előfizetése egy évre: 9720 Ft; fél évre: 4860 Ft.

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 900 Ft • Előfizetéssel: 810 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

